بادِ شیراز

(مجموعہ مضامین فارسی)

خواجہ فیروز حسن بٹ ایم اے

ملک نذیر احمد بکسیلر پبلشر موہن لال روڈ بیرون موچی دروازہ لاہور

باد شیراز

(مجموعہ مضامین فارسی)

از

خواجہ فیروز حسن بٹ ایم اے ایم او ایل
بی۔ ٹی

مطبوعہ

ملک نذیر احمد بک سیلر پبلشر سٹیشنر موہن لال روڈ بیرون موری گیٹ لاہور

بار اول
سنہ ۱۹۳۸ء
قیمت ایک روپیہ

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم

گل نخستیں

ہنوز ہم نفسے در چمن نمے بینم — بہار میرسد و من گل نخستینم

بآب جو نگرم خویش را نظارہ کنم — باین بہانہ مگر روئے دیگرے بینم

بخامۂ کہ خط زندگی رقم زدہ است — نوشتہ اند پیامے بہ گون رنگینم

دلم بدوش و نگاہم بہ عبرت امروز — شہید جلوۂ فردا و تازہ آئینم

ز تیرہ خاک دمیدم قبائے گل بستم — وگرنہ اختر وا ماندۂ ز پروینم

اقبال

اما بعد، باید دانست کہ انشاء پردازی و مضمون نگاری در فنہ شعر و شاعری بابے است بس اہم از فصاحت و قصیدہ است بسیار مختنم از بلاغت۔ توجہ را نہ بینی کہ فصحاء آں قوم درین باب فرس رانندہ و لسانے را نیابی کہ بلغاء آں زبان درین فن مسابقت را واجب نہ شمردند

نثر مشکل تر است از نظم علماء ظاهربین برین رفته اند که نثر از نظم سہل است و ازین جاست که نخستین که بچهٔ انسانی حرف مے زند به نثر مے پردازد۔ گفته اند که ازین پے مبنوان برد که نثر تقاضائے فطرت انسانی است و شعر قریب است به کسب به نسبت فطرت۔ و اگرچه شاعری هم ملکهٔ وہبی است ولے ہیچو نثر قریب نیست۔ پس جائز آمد که گفته شود که ملکهٔ نثر فطرت است و ملکه شعر خلاف او۔

ولے ژرف نگاہان و دوربین برعکس ایں تصریح نموده اند ابو عمرو جاحظ که حامل لوائے فصاحت است و شہسوار میدان بلاغت کسے را از بلغا نیابی که خوشه چینی او را فخر نشمرد۔ و استفاده نه کتب او و اتباع طرز او شعار خود نسازد۔ در "کتاب البیان و التبیین" که حسب فرمودهٔ علامه ابن خلدون اصل مهدوم است در ادب عربی چنیں نگاشته که۔

"نثر از نظم مشکل تر است و نظم از نثر مرغوب تر۔ برائے ہمیں است که از نظم عربی عشر عشیر ضائع نگشته و از نثر عرب عشر عشیر ہم مروی نگردیده"۔

نه بینی که از فصحاء عرب و عجم در باب نظم خزینهٔ کافی و ذخیرهٔ وافی یادگار مانده۔ ولے از نثر شاں بجز جمله ہائے چند بطور ضرب المثل و حکم روایت نه شده۔ آیا کسے نشان

میتواں داد کہ از سرآمد فصحاء عرب سحبان وائل و اکثم بن صیفی و قس بن ساعدہ ایادی وغیرہم ایں خطبہ مفصل یادگار است و از قدماء اہل فارس مثلاً بزرجمہر وغیرہ مشاہیر بلغاء فلاں خطابہ مرتب و مجمل بما رسیدہ و جملہ ہائے معتد بہا ازاں بدست ضیاع بباد رفتہ۔

ایں را بگذار! از ماضی بعید و قریب بماحول خود در آ۔ و در زمانۂ حال در پس و پیش خود نگاہ را جولاں دہ۔ لامحالہ بایں نکتہ پے خواہی برد کہ در زبان اردو شاعران شیریں کلام و سخنوران نغز گو خیلے کثرت دارند و کلام ایشاں را مردمان ذی ہوش آویزہ گوش مے سازند و حرز جاں مے انگارند و اشعار آناں را فصحاء نامدار بآب زر مے نگارند۔ دورے نیابی کہ از شہسواران سخن خالی باشد و زمانے نہ بینی کہ از جادو بیانان شیریں مقال تہی دامن شمردہ آید۔

انصاف بدہ! آیا در نثر اردو ہم ایں کثرت است و نثر زبان ما ہندیاں ہم بریں منوال۔ آیا انشا پردازان ایں زبان ہم ہموں کثرت دارند؟ آیا در بطون تاریخ، در نثر نویسی بجز ابوالکلام آزاد و ظفر علی خاں کسے چناں سیاق جدید اختراع نمودہ کہ تقلیدش متعسر باشد و اتباعش متعذر؟ و در باب سہل ممتنع کسے ہیچو شبلی و حالی و آزاد و نذیر

از بطن مادر گیتی زادہ؟ کلّا ثمّ کلّا۔

نثر فتنہ ایست مُبہم بالشان ازیں مے تواں یافت۔ کہ شاعری مشکل است و انشا پردازی مشکل تر۔ پس ہویدا گشت کہ نثر نویسی بذات خود فتنہ ایست بس عظیم الشان کہ در آں بجز فصیح نادر الکلام و بلیغ شیریں مقال کسے روئے کامیابی کمتر مے بیند۔

تاریخ نثر و بیان بے اعتدالیہا در آں پس در ہر دور، و در ہر زمانہ بر بادشاہ لازم است کہ انشا پردازی را مرکز توجہ خود سازند و نثر نویسی را بہ پایۂ تکمیل رسانند۔

علماء ادب "شکر اللہ مساعیہم" دریں باب خیلے سعی بکار بردند و ذخیرہ وغیرہ برائے تشنہ کامان فصاحت و بادہ پیمایان بلاغت یادگار گذاشتہ اند۔ ولے خشت اوّل چوں از سوء اتفاق کج نہادہ شد۔ ازیں رو ہر کہ آمد بروے بیافزود تا آنکہ نثر نویسی مجموعۂ خرافات و ذخیرۂ افسانہا را نام کردند۔ ایں است خامی اوّل ازینجا باز ایں افسانہ نویسی را رواج دادند در نثر مسجع، و در عہدہ برآری ازاں تکلفات ناسزا و تطویل لاطائل را بکار بردند چنانچہ خوانندہ را بجز ذخیرۂ الفاظ دست خالی ماند۔

ابتدائے مقامات در ادب عربی از ہمہ پیشتر ابوبکر محمد

بن درید، متوفی ۳۲۱ھ مصنف "جمہرہ" انشاء پردازی را بذریعہ چہل افسانہ ابتداء کرد۔ ولے بدیع الزماں ہمدانی متوفی ۳۹۸ھ مؤلف "مقامات ہمدانی" گفتہ کہ ابن درید دریں باب بچیزے بر نخوردہ و امرے مقبول خاطر ازو سر بر نزدہ۔

ہمدانی ازیں متاثر گشتہ "مقامات" خود را تاسیس نمود و چہار صد مقامہ در مذمت گداگری یادگار گذاشت در عبارت مسجع الفاظ مشکلہ را جمع نمودن نزد ہمدانی انشاء نویسی است و بس۔ نے نے انشاء پردازی امرے است وراء ایں تکلفات بے جا۔

ولے در مقامات ہمدانی بہ بینی کہ او نثر سادہ و نثر مرجز و نثر مسجع ہر سہ را بکار بردہ۔ الغرض بظاہر از تکلف خود را دور تر داشتہ اگرچہ در ادائے ایں ہر سہ مدارج بہ تکلف در تکلف بر خوردہ۔

بعدہٗ ابو محمد حریری متوفی ۵۱۶ھ، مولف "مقامات حریری" آمد و ایں ہمہ نثر نویسی را بہ ہموں گز پیمود کہ پیشتر ازو ہمدانی پیمودہ بود۔ اگرچہ بسیارے از فنون ادب، مثلاً ضرب الامثال، تاریخ، اعراب، چیستاں وغیرہ را بر ہمدانی اضافہ نمود ولے در طریق ادا تکلف را سہ چند ساخت

نثر مرجز را ہم خیرباد گفت تا بہ نثر سادہ چہ رسد۔ و پنجاہ مقامہ در نثر مسجع تحریر نمود۔ مگر در حقیقت روح ادب عربی را ہموارہ از کالبدش آوارہ ساخت۔

بعدہٗ محمود زمخشری متوفی ۵۳۸ھ مؤلف "کشاف" رسید و بہ حریری ہرچہ دریں باب میتوانست بیفزود۔ مقالات زمخشری کتابے است متداول میان اہل علم۔

تا آنکہ در آخر قرن ہشتم نوبت بہ وزیر لسان الدین الخطیب مغربی رسید۔ وزیر موصوف بر سجع بندی طوالت مل و درازی لاطائل را اضافہ نمودہ۔ علامہ احمد المقری اندلسی در کتاب "نفح الطیب" جلد سوم و چہارم نظم و نثر وزیر موصوف را فراہم نمودہ۔ آنجا ملاحظہ باید کرد۔ در باب نامہ و پیام چندان طوالت مے بینی کہ بالاتر از وہم و خیال نگنجد۔ وزیر موصوف ہمیں را فصاحت و بلاغت پنداشت۔ قول یحیی بن خالد برمکی سرآمد فصحائے زمان و اولین موسس علم بلاغت را گوش نداد کہ او برائے منشیان خود توقیع نوشت۔ خلاصہ اش اینکہ "اگر بتوانید ہمہ نامہ و پیام را مثل فیصلہ حکومت و حکم شاہی سازید۔ کہ بسیار خوب مے باشد۔"

ایزد بے چون جزائے خیر دہد علامہ عبدالرحمان بن خلدون را کہ او باوجود اینکہ نمک پروردہ لسان الدین خطیب بود

و مغمور در احسانات بے پایان او - ولے با او بر سر پیکار آمد و بر نثر او بسیار سرزنش نمود و طریق او را خیرباد گفتہ در ادب عربی سیاق جدید را اساس نہاد - و دریں عالم تا قیامت یک طرز انیق یادگار گذاشت کہ اتباعش ازاں روز تا ایں زماں کسے را دست نداده - سجع پیمائی را گذاشت و بجائے فسانہ نویسی و تکلفات بارده بہ حقیقت نوشتن پرداخت -

نثر فارسی تا ایں جا کلام بود در نثر عربی و بیان آں خامیہا کہ دراں جا گزیں شده -

زبان فارسی کہ در ہر امر دست نگر زبان عربی بود و از خوان افضالش زلہ ربا، چہ طور ممکن بود کہ در تکلفات نثر نگاری تقلیدش از دست داده - چنانچہ قاضی حمیدالدین در اوائل ... " مقامات حمیدی " نوشتہ روح نثر فارسی را گوشمالی داده بہ پایہ رسانیده - در خیال تکلفات لفظی و اتباع رسوم سجع پیمائی حقیقت را از دست داده محض با فسانہ نویسی قناعت نمود تا ایں حد کہ در اتباع محسنات لفظی مطالب را بسلک تحریر آوردن معیوب ندانست ازاں قبیل است ایں شعر او کہ در " صنعت قلب " نظم کرده سے

شکر بہ ترازوئے وزارت برکش شو ہمره بلبل بلب ہر مہوش

علامات اہمال بر شعر واضح ولائح است - البتہ صنعت قلب

موجود است و ہموں بود مقصد مؤلف شعر۔

از قاضی حمید الدین بطریقۂ بہتر، و طرز خوب ترکیبے صنعت قلب را بایں جملۂ ذومعنی ادا نمودہ۔ (سائل) مرادم دارم۔ (مجیب) برآید یارب۔

تنقیح مبحث جملہ المرام اینکہ برائے انشاء پردازی ہمیں یک نہج تجویز نمودند۔ یعنی افسانہ نویسی۔ واں ہم بطریق نثر مسجع و تکلفات لاطائل۔

دور اصلاح حضرت شیخ مصلح الدین سعدی شیرازی رح ایں بے احتیاطی ہا راکہ ابناء زماں در نثر بکار مے بردند از دور محسوس نمود و دلش بریں بسوخت۔ پس کمر ہمت بستہ در میدان نثر جولانیہا نمود۔ و بر ابناء زمان واضح گردانید کہ نثر نویسی و انشاء پردازی بچہ طور باید۔ شیخ مذکور دریں باب طرز انیق و طریق جدید اختراع فرمود کہ کار ہر کس و ناکس نیست چنانچہ در "ایجاز قصر" کتاب "گلستاں" بسلک تحریر آورد۔ کہ ازاں زماں تا حال کتابے ہم پلّہ او از کتم عدم سر بر نزدہ تا بہ بہتر ازو چہ رسد۔ بلکہ حضرت جامی باوجود اینکہ در نثر نویسی پایۂ دارند بس بلند و در انشاء پردازی رتبۂ دارند فوق العادت اگرچہ در کتاب "خارستاں" دعوی اتباع طرز سعدی نمودند ولے دانشمندے داند کہ مشبہ را مقابل دردانۂ یکتا

نہادند و خرمہرہ را در بازار جوہریاں آرائش دادند تا بایں حد کہ شیخ ابوالفضل با آں طنطنہ و شوکت و عظمت ادبی و علوّ مرتبت و مکانت علمی مے نویسد کہ "شبے سر بجیب تفکر فرو بردم کہ جملۂ ہم معنی ایں جملۂ سعدی .. از بستر نرمش بخاکستر گرمش نشاند .. در عذوبت الفاظ و فخامت معانی انشاء کنم۔ نتوانستم و دم از عجز در نزدم۔"

الغرض ہمہ فنون نثر را شیخ مذکور در گلستاں جمع نمودہ تا شاہراہ باشد سالکان ایں مقامات را و شمع ہدایت باشد رہروان ایں منازل را۔ در گلستاں اوّلاً جانب معنی را غور کن از سیاست تا باخلاق فاضلہ چہ طور رہنمائی فرمود بعدہٗ بجانب الفاظ و عبارات در آ۔ آیا مے توانی کہ لفظے از جملہ برداری و لفظے ہم معنی اش بجائے او بگذاری ؟ حاشا و کلاّ۔ سخن قطعی است کہ جملہ بے معنی خواہد گشت۔ بنام ایزد بیچوں ! چہ طلسم است کہ حضرت شیخ در ایں الفاظ سہل ممتنع بستہ اند۔

حملۂ ہولاکو نہ فقط سیاست اسلامیہ را برباد ساخت بلکہ سیاست، ادب و علم و اخلاق وغیرہ ملکات گرانمایہ را ہم باستیصال رسانید۔ ازیں جاست کہ طریق سعدی رواج نیافتہ و کسے بریں منوال نبافتہ۔

ایں بود سخن در ایجاز قصر۔

دور اطناب بعد ازیں دور دورے دیگر بیامد۔ مؤلف تاریخ "وصاف" و مؤلف "درّہ نادرہ" طرز دیگر آفریدند گوئی روح لسان الدین خطیب است کہ در قالب ابنال حرف مے زند۔ و ایں طرز را در اصطلاح اہل معانی اطناب مے نامند کہ مرتبہ ایست بس رفیع از بلاغت۔ ولے بہ باعث غلو بے جا ایں حضرات اطناب مذکور را از حدود بلاغت خارج نمودہ بسرحد "تطویل" رسانیدند۔ کہ مرتبہ ایست مقابل بلاغت و حذر ازاں اولی و پرہیز ازو واجب مے دانند۔

تا آنکہ نوبت بہ شیخ ابوالفضل بن مبارک رسید در الفاظ سادہ مشکل نویسی را ابراز نمود۔ پس شیخ مذکور امام اطناب است چنانکہ سعدی پیشوائے ایجاز قصر است و لکل وجہۃ ھو مولیھا۔

دور موجودہ و تقاضائے او در ادب و انشاء در زمانۂ حال مذاق لطیف حکم نمودہ کہ طرز سعدی اگرچہ اصل است در انشاء و نثر، ولے ادایش مشکل تر است و تقلید طریق وصاف و ابوالفضل مذاق ابنائے زمان تحمل نے کند۔ دیدہ باشی کہ در دور حاضر اصل زبان

پارسی در نثر نہ تقلید سعدی مے کنند و نہ بسوئے ابوالفضل مے گرایند۔ بلکہ اتباع طرزے مے کنند غیر ازیں ہر دو طریق۔ و ہمیں است حال انشائے عربی، در دور حاضرہ ما یاں ایں طرز جدید را اتباع طرز اروپا مے نامیم۔ الا ایں طرزے است بس عجیب و دلکش۔ خیلے مفید و دور تر از تکلفات۔ چہ حسب تقاضائے وقت بہترین انشا آں است کہ معنی اش حقیقتے داشتہ باشد نا قابل انکار۔ و الفاظش باوجود فخامت و عذوبت از تکلفات صنائع و سجع لاطائل برکنار باشد۔

بنا بریں احتیاج است بسوئے آں نثر نگاری کہ مسائل قطعیہ حاضرہ را در سلک الفاظ شیریں کشیدہ و در عقد جملہ ہائے فصیح و بلیغ در آوردہ آویزۂ گوش اذہان متعلمین گردانند۔ تا ایشاں در ضمن ادب از حقائق فنون مروجہ و دقائق علوم رسمیہ ہم بہرہ گیرند۔ علماء گفتہ اند کہ:۔

"علم ادب زیب و آرائش ہمہ علوم است۔ علمے را بنائی کہ از پشتیبانی ادب مستغنی باشد۔ مسئلہ دقیق تر اگر بہ ادیب جادو نگار و فصیح شیوا بیان برخورد با سہل طریق بدماغ سامعین جاگزیں مے تواند شد۔"

پس جائے حیرت است کہ انشاء پردازان ازیں اصل کلی چرا غفلت ورزیدند۔ و چرا نثر ادب را از حقائق و مسائل دقیقہ تہی دامن گذاشتن گوارا نمودند۔

کتاب بادۂ شیراز

برائے رفع ہمیں ضرورت و دفع ایں احتیاج بہ تالیف کتاب "بادۂ شیراز" پرداختم۔ چہ شب ہا ست کہ بروز رسیدہ۔ کتب اہل فرنگ و مصنفات اہل اسلام را مطالعہ نمودہ حسب تقاضائے دور حاضر مواضیع جدیدہ را منتخب نمودم و براں عبارات شستہ و طرز شگفتہ، از تکلف دور تر، بحث نمودم۔ تاکہ ع

چہ خوش بود کہ برآید بیک کرشمہ دو کار

قال اللہ تعالیٰ، فبشر عبادی الذین یستمعون القول فیتبعون احسنہ

این است مجملات از "بادۂ شیراز" بر قارئین دانشمند لازم است کہ اولاً موضوع کتاب را از بر کردہ و مقدمہ را در ذہن خود جا دادہ بخواندن کتاب بپردازند و مواضیع مختلفہ را مطالعہ نمایند۔ تا از ادب و فلسفہ ہر دو بہرۂ وافر

بروالند۔ وتا انشار پردازی برائے رہنموں باشد۔ بہ حکمت و دانش۔
وما توفیقی الا باللہ العظیم۔

۲۵ر فروری ۱۹۳۸ء　　　فیروز حسن بٹ

مضامین

فہرست مضامین

نمبر	مضمون	صفحہ
۱	مطالعۂ کتب	۷
۲	ابو ریحان البیرونی	۱۳
۳	تعلیم مخلوط	۱۸
۴	سیر کشمیر	۲۵
۵	حضرت سعدی	۳۳
۶	ع زمانہ با تو نسازد تو با زمانہ بساز ..	۳۸
۷	روضہ تاج محل	۴۳
۸	سینما	۴۷
۹	ایران جدید	۵۱
۱۰	حضرت سری کرشن	۵۷
۱۱	جنگ عظیم	۶۴

صفحہ	مضمون	نمبر
۷۰	ادبیات ایران در عہد خلافت مبارکہ ..	۱۲
۸۷	ریاضت جسمانی	۱۳
۹۲	فرائض زوجین	۱۴
۹۷	عمر خیام	۱۵
۱۰۳	آداب والدین	۱۶
۱۰۸	برکات برطانیہ	۱۷
۱۱۳	؎ آں تلخوش کہ صوفی ام الخبائثش خواند اشہیٰ لنا و احلیٰ من قبلۃ العذاریٰ	۱۸
۱۱۹	مستقبل ہند	۱۹
۱۲۶	الملک یبقیٰ مع الکفر ولا یبقیٰ مع الظلم ..	۲۰
۱۳۲	ابوالفیض فیضی	۲۱
۱۳۰	حیات اجتماعی	۲۲
۱۴۳	؎ شیشے از ناف آہو آفریدہ بشوخی بر سر عالم دویدہ ..	۲۲ الف
۱۴۹	موازنۂ مدنیت و بدویت	۲۳
۱۵۳	سفر	۲۵
۱۵۸	اثر صحبت	۲۶
۱۶۱	کالسکۂ بخار	۲۷

نمبر	مضمون	صفحہ
۲۸	کنفیوشس	۱۶۴
۲۹	حقوق والدین	۱۷۳
۳۰	حقوق اولاد	۱۷۹
۳۱	محبت	۱۸۱
۳۲	سعی و عمل	۱۸۴
۳۳	خاموشی	۱۹۰
۳۴	جود و سخا	۱۹۳
۳۵	آداب الانشاء	۱۹۷
۳۶	راستی	۲۰۳
۳۷	راجہ ٹوڈرمل	۲۰۷
۳۸	تواضع	۲۱۱
۳۹	وفائے عہد	۲۱۵
۴۰	صبر	۲۱۸
۴۱	شیخ ابوالفضل	۲۲۱
۴۲	تفاوت تمدن مابین شرق و غرب ..	۲۲۷
۴۳	وقت	۲۳۵
۴۴	تمرینات	۲۳۹

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم

مطالعۂ کتب

مطالعہ را دو اقسام است۔ مطالعۂ طلبہ و مطالعہ فارغ التحصیل اہل علم۔ فوائد و منافع کہ از مطالعہ عاید می شود در حصر نمی آید و در جرائد نمی گنجد۔ برخے از طلاب مطالعہ را ضیاع وقت و غیر ضروری گمان می برند۔ ایشاں بسیار غلط کار اند و سہو شاں ناقابل تلافی است۔ از مطالعہ بر طبائع طلاب بارے می افتد کہ و عادت اصطبار و استبداد می آموزند۔ لیاقت علمیۂ زیادہ مے شود۔ علم بسرعت حاصل مے شود۔ در اسباق آئندہ اعانت گیرند۔ در شکستن سنگلاخ مضامین حوصلہ فراخ می شود و اساتذہ و والدین خوش و خرم مے شوند۔ در امتحان

فوز و فلاح تحصیل شده عزت و نام و نمود کسب می شود. انعام و وظیفه داده می شود. در دین و دنیا بهبود و سود افزوده می شود. معلومات و قوائے عقلیه ترقی می شود و طلبه در ابنائے جنس شان مفتخر و مبتهج می شوند۔

از مطالعه کتب تواریخ عروج و انحطاط اقوام بسهولت هویدا می شود و از احوال و کوائف مردمان ممتاز و ایشان اسباق اهم اخذ می توان کرد۔ در بطون کتب عمده حکمت و فلسفه عقلائے روزگار و یگانهٔ اعصار و امصار موجود است و چنان تجارب و مشاهدات مندرج است که برائے سالکین عالم تعلق در مراحل زندگی مشعل راه است۔ بدائع و دقائق قدرت و عجائبات بوقلمونی و رنگارنگی مظاهر طبائع و مواد در کتب جمیله یافته می شود اگر به شعب متفاوته سائنس شغف دارید باید که کتب و رسائل که حاوی آنها است مطالعه کنید۔

کتاب مونس خلوت و اندوه کاه جلوت است۔ ازین فوائد سه گانه استحصال می نمایند۔ اولاً انبساط و ابتهاج، ثانیاً ترویح و ترشیح نفس و ثالثاً فضیلت و اهمیت شخصیه در اقران و اماثل۔ از مطالعه کتب در اذهان و افهام تشحیذ و نورے و در قلوب و صدور تقویت و سرورے می زاید۔ ازین در خیالات طهارت و صفا، شائستگی و شستگی و ارتقا و اعتلا سه افزاید۔

مطالعہ کنندہ تعبیر ضمیرش را بوجہ اوفے ترجمانی مے تواند کرد۔ مردمان با ہوش و خرد و صاحبان عقل و فرہنگ شاہی را کہ بدون شوق کتب باشد از دریوزہ گری کہ مواقع کتب بینی داشتہ باشد کمتر و کہتر دانستہ اند۔ افاضل سخاریہ را قول نقل کنند کہ این چنین گداگری را بر سلطانی ہفت اقلیم کہ محروم از مطالعہ باشند مرجح دانند۔

چنانکہ در انتخاب احباب و ندما احتیاط ورزیدن لازم است ہمچنین در نخبہ کتب غور و تامل کردن اولے است۔ مطالعہ کتب غیر مفیدہ و مضر بدتر از صحبت یار بد است۔ سرد کیش و فاکر ہموارہ ہمگی ہمت و جملگی نہمت خود را بہ چناں کتب محصور دارد کہ نتائج مستحسن دارد۔ دریں حالات از مطالعہ قلیل نتائج بہیہ و عظیمہ حاصل شدن مشکل نیست۔ بنابریں در انتخاب کتب حزم مالاکلام و غوض مستدام لازم بل الزم و انسب است۔

جمعے بمجرد کتاب خانہ را نگہداشتن موجب فخر و مباہات پنداشتہ اند۔ لیکن حق بجانب ایشاں نیست۔ چراکہ ایشاں قرار واقعی استعمال کتب نمی کنند و کماحقہٗ استفادہ نمی کنند۔ کتب داشتن مرتّب و مذہّب و مزیّن و مطلّا و از آنہا ہیچ فائدہ برنگرفتن ہمچناں است کہ باری تعالیٰ عزّ اسمہٗ درنبی

سماوی فرموده است "کمثل الحمار یحمل اسفارا" ؎

ازاں چہ شد کہ کتب خانۂ جہاں از تست
ز علم ہرچہ عمل مے کنی ہماں از تست

و ہزار داستان ایران اعنیٰ بلبل شیراز مسمی مصلح الدین سعدی علیہ الرحمۃ در حق چنیں کس فرموده است ؎

علم چنداں کہ بیشتر خوانی چوں عمل در تو نیست نادانی
نہ محقق بود نہ دانش مند چارپائے برو کتابے چند

فرانسس بیکن کہ در عہد ملکہ الزبتھ فیلسوف وحید العصر و فرید الدہر بوده است مضمون خود کہ بر "مطالعۂ کتب" تحریر نمود چنیں رقمطراز است - محوائے او تلخیص کرده رقم ذیل است -
از چنیں قبیل مضامین بالغ النظری، ابکار افکار، تعمق غوامض و نکات، وسع معلومات، حقائق پژوہی و معارف پروری جبلت انسانی طشت از بام مے شود - بیکن فحاوی و مطاوی پیش پا افتاده را در البسۂ ندرت و بکارت ملبوس کرده اہل علم را مبہوت کرده است -

مردمان تجربت و خبرت کارہائے مرجوعہ را بحسن طریق و بسعی جمیل انصرام می توانند کرد - لاکن نہ آنچناں ترتیب و تنظیم مساعی و حسن تعقل بکار برند کہ فضلائے زمن بظہور پیوندد - اکثر اوقات کہ در مطالعہ و کتب بینی صرف کرده آید تخلیق کنندۂ

تہاون و تکاسل است۔ اگر مطالعہ را بکثرت در ترصیع تزویج دہند اہتمام تصنع و تعسف لاحق گردد۔ اگر بہ تقلید قواعد و ضوابط مطالعہ تنقیح معاملات بعمل آید آں سزاوار عالم باشد۔ مطالعہ تکمیل فطرت انسانی است و مطالعہ ہم از تجربہ و مشاہدہ تکمیل و تتمیم یابد زیرا کہ استعدادات ہمچو روئیدگیہائے قدرت است کہ حشو و زوائد آنہا از قطع و برید مطالعہ فائت شود۔ مرد کیاد و شیاد مطالعہ را بہ نظر استخفاف ملاحظہ کند و سادہ لوح نیکو سیر بہ نظر استحسان مے نگرد۔ مرد فطون از مطالعہ استفاضہ کند۔ مرد را باید کہ کتب بینی برائے تردید و تکفیر نکند و برائے تسلیم و اعتقاد علی العمیا و نہ برائے خوش وقتی و گپ زنی و حرّافی بل برائے تامّل و تفکّر مطالعہ را اختیار کند۔

بعض کتب محض برائے التذاذ و ذائقہ کردن است۔ لاکن دیگر قسم را از حلقوم بلع مے کنند۔ بعض دیگر کہ شمار آنہا معدود و محدود است درخورد انہضام و تکسر است۔ بالفاظ دیگر بعض کتب را جزواً مطالعہ باید کرد و بعض دیگر را بتمامہا باید خواند لاکن نہ بہ نظر غائر۔ قسم چہارم را بالاستیعاب توجّہ موفور مبذول باید کرد۔

کتب بینی قاری را مکمل و کامل می کند۔ تکلّم انسان را ہوشیار و چست کار می سازد۔ و تحریر و خامہ فرسائی درست

کار و راست گردانند۔ از تواریخ خوانی فراست و کیاست و از مشاہدۂ حالات و تاثیر کیفیات عبرت حاصل مے شود۔ سخن و شعر بذلہ سنجی و لطیفہ گوئی خلق کند۔ ریاضیات انسان را عاقبت اندیش و متامل مے سازد و مطالعۂ فلسفہ قدرت عمیق و مبہم۔ اخلاقیات سنجیدہ و متین مے کند و منطق و بلاغت قابل بحث و تحیص مے گرداند۔ چنانکہ امراض بدن را مداوات و معالجات متحقق و معین است مثلاً گلولہ اندازی برائے سنگ مثانہ وغیرہ صید افگنی و شکار بازی برائے ششش و صدر، پیاشگی راہ رفتن برائے خرابی معدہ و سواری اسپ برائے سر و دماغ نافع و فائدہ رساں است ہمچنیں اگر حواس کسے پریدہ باشد ریاضیات برائے او منفعت بخش است۔ اگر در حافظہ سخافت و فتورے راہ یافتہ باشد مقدمات و تنقیحات وکلا فائدہ مند است۔ و اگر کسے پشک از مشک استیاز نتواند کرد۔ باید کہ ادبیات را پیش نہاد ہمت سازد تا ہمہ عیوب جسمانی اصلاح پذیر شود ؛

ابوریحان البیرونی

نامش محمد، ابوالریحان کنیّت، پسر احمد خوارزمی بود۔ در خوارزم تعلیم و تربیت تحصیل نمود۔ در علوم قدیمہ و فلسفۂ یونانی دستگاه کامل حاصل کرد و در ریاضی ہم گوئے سبقت از معاصرین برد۔ شیخ بوعلی سینا ہمعصر او بود و باہم چشمک زنی داشتند۔ مباحثات تحریری کہ مے کردند در برٹش موزہ محفوظ است۔ چوں از خمخانۂ یونان عطش علم خود فرو نشاند برائے تجربۂ فلسفۂ حکمائے ہند عزم ہند داشت لاکن ہیچ صورت نمی بست۔ چوں کوکب محمودی بہ نصف النہار رسید او خوارزم شاه را فرمان مرسل کرد کہ فضلائے آنحضرت را بوے فرستند۔ ابوالخیر خمار و البیرونی بہ افتخار تمام در زمرۂ اکملین محمود داخل شدند۔ بیرون در اقطاع سندھ شہرے بود۔ چوں اندر آں بلد تا بدیر اقامت داشت خود را از اسم بیرونی مشہور کرد۔

دریں زمانہ محمود مسعود با جنود لامعدود بحدود ہند

یلغار مے کرد و سکۂ سطوت و جبروت بنوک تیغ و سنان بر دل ہندیان بے دلاں مے نہاد۔ آں شہسوار میدان عمل بہ اعانت تیغ خامہ خزائن علوم و فنون علما و حکمائے ہند را امانی داشت و بر دل و دماغ ہندوستان یعنی بر ذخائر حکمت و سرائر یورش فاتحانہ را آغاز کرد۔ بیک وقت دو فاتح بر ہند تاخت کردند یکے بذریعہ فوج و سپاہ و طبل و علم در فواید مادی کوشاں بود ایں حملہ جات محمودی رنگ منتقمانہ داشت۔ دیگرے حملۂ علمیّہ بود و فاتح آں ابوریحان بود و ادوات و اسلحہ جات کہ او بکار برد ادبیات عربی فارسی و سنسکرت بود و در علوم جوتش و نجوم، جغرافیہ، ریاضیات و ہیئت بہرۂ وافی داشت۔ او با آنکہ عجمی النسل بود در عربیت وافی ہمسرے نداشت و در سنسکرت نہ صرف شاگرد ہنود بود بل استاد شاں گردید ایں طرفہ نزا است کہ در آں ایام ہندوستان کہ مرجع شورش و آشوب بود بیرونی چنیں فضیلت چساں اکتساب کرد۔

تصانیف ابوالریحان بیرونی شہرۂ آفاق است "القانون المسعودی" بسیار بلند مرتبت است۔ ایں بنام سلطان مسعود بن محمود بن سبکتگین انتساب دارد و در ۱۲۸۴ سنہ بہ اہتمام تام تمام شدہ بود و در ۱۸۴۸ء مستشرقے از سرزمین المان ایں را از زیور

الطباع منجلی گردانید و در زبان انگلیسی هم او را منتقل کرد و در مستقر دولت انگلیسیه (لندن) بهم مے رسد۔ اسمٰعیل ابو الفدا که جغرافیه نویس عظیم الرتبه است در کتاب تقویم البلدان خویش ازیں مستفید شده است۔ الآثار الباقیه عن القرون الخالیه من تصنیف ابوریحان وارائے موضوعات نجوم و تواریخ است۔ ایں هم نادر المثال است۔ "الارشاد فی احکام النجوم" و کتاب التفہیم فی صناعة التنجیم در نجوم، "الجواہر فی الجواہر" و العجائب الطبیعة و الغرائب ہر دو در فن طبیعیات و کتاب الصیدلة در طب و مقالید الہیئت در علم فلکیات نوشت۔ کتابچہ در خواص انحنائے خطوط و استخراج وتر تحریر نمود۔ ایں سائر کتب نتائج و کاوش ہائے ذہنش است و تا اکنوں ازو یادگار مانده۔

عجائب الہند احاطت بر علم جغرافیه دارد و معلومات گراں ارز و کارآمد دربارهٔ علوم ہندسه و فلکیات ہم در بطن آں کتاب یافته مے شود۔ پرافسور ساخاؤ المانوی در سنه ۱۸۸۸ء مقدمه ضم کرده کتاب را طبع نموده است۔

ابوریحان را بجز تصنیف و تالیف و تدوین و تدبر ہیچ شغلے مطبوع خاطر نبود۔ در اثنائے سال محض دو روز مخصص به معاش کرده بود و جمله اوقات گرامی را بر

مطالعہ، تفکّر و تامّل و تحریر کتب منحصر داشتہ بود از طرف دولت دنیا خیلے مستغنی و بے اعتنا بود۔ در ایّامیکہ القانون المسعودی زیر تحریر بود سلطان صرہ ہائے زر مغربی بر خیلے بار کردہ پیش او فرستاد۔ ابوریحان روزینۂ یک روز بگرفت و بقیہ را بہل کرد۔

در چہار مقالہ قصّہ مندرج است کہ منجر بہ علم نجوم او است۔ و ہوا ہذا ـــــــ آوردہ اند کہ یمین الدولہ سلطان محمود بن ناصر الدین بشہر غزنین بر بالائے کوشکے در چہار دری نشستہ بود بباغ ہزار درخت روئے بابوریحان کرد و گفت۔ من ازین چہار از کدام در بیروں خواہم رفت؟ حکم کن۔ و اختیار آں بر پارۂ کاغذ بنویس و در زیر نہالی من نہ۔ و ایں ہر چہار در رہ گذر داشت۔ ابوریحان اصطرلاب خواست و ارتفاع بگرفت و طالع درست کرد و ساعتے اندیشہ نمود و بر پارۂ کاغذ بنوشت و در زیر نہالی نہاد۔ محمود گفت حکم کردی؟ گفت کردم محمود بفرمود تا کنندہ و تیشہ و بیل آوردند۔ بر دیوارے کہ بہ جانب مشرق است درے پنجمیں بکندند و ازاں در بیروں رفت و گفت آں کاغذ پارہ بیاورند۔ ابوریحان بر وے نوشتہ بود کہ ازیں چہار در ہیچ بیروں نشود بر دیوار از مشرق درے کنند و ازاں در بیروں شود۔ محمود چوں بخواند طیرہ گشت۔ گفت

او را بمیان سرائے فرو اندازند۔ چناں کردند مگر باِبام میانگین
دامے لبستہ بود۔ ابوریحان بر آں دام آمد و دام بدرید و
آہستہ بزمین فرود آمد چنانکہ بر وے افگار نشد محمود گفت
باابوریحان ازیں حال بارے ندانستہ بودی؟ گفت اے خداوند
دانستہ بودم۔ گفت دلیل کو؟ غلام را آواز داد و تقویم از غلام
بستد و تحویل خویش از میان تقویم بیروں کرد در احکام آں
روز نوشتہ بود کہ مرا از جائے بلند بیندازند ولیکن بسلامت
بر زمین آیم و تندرست بر خیزم۔ ایں سخن نیز موافق رائے
محمود نیامد۔ طیرہ تر گشت۔ گفت او را بہ قلعہ برید و باز
دارید۔ او را بہ قلعۂ غزنین باز داشتند و شش ماہ در
آں حبس بماند۔ ع

سخن فہمی عالم بالا معلوم شد

تعلیم مخلوط

۵

همی دانم حدیث نامه چون ست   همی دانم که عنوانش بخون ست

خدائے لم یزل را بیکران صفت و ثنا که انسان را از
زیور حیا و شرم متحلّی و آراسته کرد و نبی خیرالوری، جمیل الشیم
صاحب جود و کرم را بے پایان درود و تحیه اسنی که امّت خود
را بیش از بیش پیش از وقوع مفاسد مهلکه مطلع گردانید و غلغله
هل من مزید در بساط عالم زد۔ چنانکه فرقان حمید ترجمانی
وے نموده مے گوید و ان کنتم فی ریب ممّا نزلنا علے
عبدنا فاتوا بسورة من مثله۔ و در جائے دیگر مے فرماید
که و لا یاتون بمثله و لو کان بعضهم لبعض ظهیرا
پس چون ازین برهان معلوم شد که هدایات نظام تکوینی بهتر
از بنی الجان و الانس هیچ کس نخواهد آورد۔ چه هر چند عقل
و تمیز با و سیّد کائنات ممتاز گشته اند نصیب کس نیست۔
ازین باعث حکیمے خوب گفته که ؎

چون به شناسائیش نگاه موسی کرد   شدن از استش تمنا کرد

پیش از اظہار حقیقت مطلوب چند مقدمات را باید نگاہ داشت۔ اوّل اینکہ گردش فلک دوّار دائماً بر یک نہج نیست و مسلّم است کہ ؎

ہر کہ آمد عمارت نو ساخت　رفت و منزل بدیگرے پرداخت

دوئم اینکہ از ازل تا ابد اگر جملہ کائنات پشتیبانی یکدگر ساختہ کوشش و کاوش کنند مصلح ہیچو نبی کونین (صلعم) و ہدایات ہیچو قرآن حکیم نخواہند آورد۔ سوئم اینکہ انسان از ہمہ اشیاء ممتاز است و از میان افراد نوع بشر شریف نجیب را امتیاز کامل است و نجابت و شرافت را اصل و اساس جز حیا و عفت دیگر ہیچ نہ۔ چہارم اینکہ زن در خلقت از مرد درجۂ دوئی دارد و تبع است نہ برابر و مقدم اگرچہ مقدمات دیگر ہم ہست کہ معاون و ممد در ایضاح کشف مطلوب است لاکن بریں اکتفا کردہ بہ مقصود مے پیمایم تاکہ "خیر الکلام ما قل و دل" از دست نرود۔ و پُر سخنی بملال نہ انجامد۔

از مقدمۂ اوّل معلوم شد کہ تغیّر و تبدّل را چارہ نیست پس انسان را باید کہ اولی العزمی را پس پشت نہ اندازد و ابوالوقت شود نہ ابن الوقت و مصادمات حوادث را کوہ سان سپر پا سپر اندازد۔ پس چوں زمانۂ ما زمانۂ ترقی مادی است

و توغل در تکثیر حطام دنیوی و توفر در تلذذات و متاع
راحت و آسایش گوناگون قطع نظر از تربیت جزو اشرف
که روح است فکان صار نسیاً منسیاً لهذا هجوم باطل به پیرایهٔ
حق این چنین بشارت گشته که گویا هلاکو مع خیل حشم در
صدد خرابی پر شوکت و حشمت سلطنت عباسیه است و متحقق
است که هر که شمشیر زند سکه بنامش خوانند لهذا تعلیم مخلوط
و جز این دیگر مفاسد ناگزیر بوجود خواهد آورد و هیچکس را
چاره بجز تسلیم نیست که ؎

تا سزاے را چو بینی بختیار عاقلان تسلیم کردند اختیار

و این را هم علاج بود ولیکن امت هنود را چه باید کرد
که بر شمع مغرب پروانه وار هجوم ساخته است۔ همچو طوفان ما
را نیز در گرداب کشیده اند. و خربوزه از خربوزه رنگ مے گیرد۔
از مقدمهٔ دوم معلوم مے شود که اصلاحات مذهبیه را بعمل
آوردن باعث نجات و فلاح است چه مسلّم جمله فرزانگان
هست که انسان را باید تابع شدن به اعقل و احکم و صاحب
طبع سلیم تا ملکات ردیه بهره پذیر نشود و چون این هدایات بے
همتا است و اگر بدین کسے عامل شود در دارین فائز المرام
گردد۔

و مخفی نیست که آنچه نصب العین خود ساخته بودند سلاطین

جبابره را سر بدیوار آوردند۔ و سطوت موروثی شان در خس و خاشاک آمیختند۔ و حکم حضور اینکه الحکمة ضالة المومن نه اینکه هر چه آید بلا تمیز و تفتیش دست خوش باید نمود۔ چه الدنیا حلوة خضرة ‥ الخ و عسی ان تحبوا شیئا و هو شر لکم هر کس را خصوصاً امت اسلام را فلاح جز بقوانین فرقان نه خواهد گشت۔ و لو اعجبکم کثرة الخبیث و لعبد مومن خیر من مشرک و لامة مومنة خیر من مشرکة۔ و واضح است که مدعیان تهذیب نیز خوشه چینان اند نه موسسان چه حالت پیشینه شان شاهد عدل است۔ و معاصران ما نیز بیشتر قواعد اسلام را جذب نموده اند اگرچه بزبان تسلیم نے کنند چراکه طرز پیشینهٔ شان سبائن کوائن عالیه بوده است۔

از مقدمهٔ سوئم معلوم گردد که چون حیا نباشد شرافت عنقا گردد و اصل نجابت حیا است لهذا گفته اند الحیاء خیر کله و اذا لم تستحی فاصنع ما شئت۔ و جمله آداب موقوف بر حیا هست ازینجهت نبی کونین تاکید فرموده گفت که الحیاء نصف الایمان۔ پس چون کسے برین متاع عزیز حمله کند آدمی را باید مدافعت کردن نه سپر انداختن که چون او رفت آدمیت نماند و بے آدمیت در زمرهٔ دیو دد داخل

شود۔ بل اسفل و ارذل وے۔ و دریں عالم ع

نباید کہ نابت نہشد آدمی

و چوں از مقدمۂ چہارم واضح است کہ زن درجبلت و فطرۃ حیثیت ثانوی دارد و با او معاملہ ہم مطابق درجۂ وے باید شود چہ افراط و تفریط جز خسر الدّنیا و الآخرہ نتیجہ ندہد۔ و باید فہمید کہ در ہر کلیہ مستثنیات ناگزیر است۔ و عالم انسان ہم ازو خالی نے و کسے چہ خوش گفتہ کہ ؎

نہ ہر زن زنست و نہ ہر مرد مرد خدا پنج انگشت یکساں نہ کرد

پس ہمیشہ محل بحث را مدّ نظر عامہ افراد مثلی باشند نہ خاص و خاص الخاص۔ و زناں جملہ یک گونہ نیند چہ خود عقلا گفتہ اند ؎

نہ مثل زبیدہ است ہر بیوۂ نہ انجیر نام است ہر میوۂ

و یقین است کہ اکثر بل قریب کل افراد زن کم عقل ہستند و ایثار را شائستہ اند نہ امر و انتظام امور کلیہ را۔ و بوجہ کم عقلی و قصور فہم زیادہ میل ایشاں بہ فساد باشد و کسے چہ خوش گفتہ کہ ؎

اگر نیک بودے سرانجام زن زناں را مزن نام بودے نہ زن

چوں ایں مقدمات معلوم شد واضح گردد نتیجہ تعلیم مخلوط ہمہ مائل بہ فساد خواہد گشت و آنچہ تعلیم نسواں را والہ گشتہ

اند۔ ما نیز معترف ہستیم لیکن بحدیکہ از دائرۂ عفت بیروں نشود چہ خدائے بزرگ و برتر کہ خالق ہمہ کس است و انجام ہر کس خوب مے داند تخلیق عورت را علت اطمینان و سکون مرد قرار دادہ است و گفتہ کہ و خلق منہا زوجہا لیسکن الیہا۔ و عورت ہم محل توالد و تناسل است و تا قیامت ایں کار از او بظہور خواہد پیوست۔ پس اگر تعلیم مخلوط بمیان افتد ازبسکہ عورت محل کشش میل طبعی مرد است کار تعلیم بمعاشقت بار آور خواہد گشت۔ چنانکہ بر بینندگان تصاویر متحرک و متکلم واضح است کہ در پردہ کہ سکرین (Screen) گویند حالت لیلی مجنوں بایں غوغائی عشق از کدام ابتدا نمودہ است ازیں تعلیم مخلوط است۔ و ھ

مرد باید کہ گیرد اندر گوش گرنبشت است پند بر دیوار

و مقصود ضائع خواہد گشت۔ ہمچو زاغ کہ بہ تک کبک پرواز خود ہم از دست داد۔ و ایں چنیں مفاسد را اروپا اکنوں انجام دیدہ نالاں است و کف افسوس مے مالد ع

کار چوں از دست رفت اکنوں چہ سود

چنانکہ بر قاریان جرائد مخفی نیست۔ اگرچہ در تعلیم مخلوط فائدۂ اموال و مبلغات است لیکن مال برائے صیانت نفس و حفاظت عزت و عفت است نہ برائے تعیش بے محل و اسراف

ناروا۔ و اینکہ مے گویند کہ چوں چیزے را بسیار دیدہ شود او از نظر اعتبار ساقط گردد۔ ایں کلیہ در حق اختلاط زن و مرد عاید نمے شود کہ ایں اختلاط پنبہ با آتش است و کسے چہ خوش سرائیدہ ؎

نہ تنہا عشق از دیدار خیزد بسا کیں دولت از گفتار خیزد

و نتیجۂ تعلیم جز بایں نخواہد بود کہ زن خواہد گفت ؎

دلم بردی و دلداری نکردی غمم دادی و غمخواری نکردی

و مرد خواہد گفت ؎

دلم خواہد کہ پَرّم سوئے یاراں وبالِ من بدست بازداراں

و سامع خواہد گفت ؎

تو بالغان ایں عہد زن مشرب اند یکسر
مردانگی مجوئید از ہیچ مرد عالم

بلے تعلیم مخلوط صغار ہر گونہ منفعت بخش است لیکن از خطرہ ہم خالی نیست۔ کہ ؎

خشت اوّل چوں نہد معمار کج تا ثریّا مے رود دیوار کج

مراد ما نصیحت بود۔ گفتیم حوالت با خدا کردیم و رفتیم ایں مضمون بسیار طویل الذیل است۔ مگر بقدر کفایت را بس است ؛

سیر کشمیر

در عہد طفلی از افواہ اکابرین و اسباق مدرّسین با تمکین به سمع این بندہ رسیدہ بود کہ کشمیر خطہ ایست بے سہیم و بے عدیل بر روئے زمین۔ امکرت در تابستاں این حقیقت کبریٰ از مکامن قوت بمواطن فعل بر حسب دلخواہ بظہور نمودہ کہ اشجار ثمردار قطار اندر قطار، مردمان بار بردار، زنان مہرین جبین صد رشک عنادل چمن و گلزار مصروف کار، جبال مرتفعہ و متصاعدہ و طغیان آبہائے طوفانیٔ انہار برای العین مشاہدہ نمودم و خوشوقت شدم۔

اگر قدرت حق را تماشا خواہی کرد و روح مردہ را مجدداً احیا خواہی نمود بیا یک ساعت سیر کشمیر کن و دل را شاد و از مسرّت آباد گرداں ؎

از گل و گلزار آں قدرت باری عیاں
عقل سراسیمہ سرگشت بہ حیرت نہاں

ما چہار نفر روز سعد اندوز بکالسکۂ بخار سوار شدہ عازم

کشمیر جنت نظیر شدیم - تا راولپنڈی بہ امنیت تمام مسافت نمودیم
بعد آں ہیچ راہ آہن نیست و موٹرہا و لاریہا بکار برند - از
پنڈی تا کوہ مری سیزدہ فرسنگ است و راہ ہمچو زلف محبوباں
پُر پیچ و ہر غولہ دار است ہوکہ تجربہ سابقہ ہمچنیں سفر نداشتہ
باشد سرش خیلے چرخ زند و اگر ممتلی و پر معدہ باشد قے کند
و حالتش دگرگوں مے شود و اصلا منحظی نمے شود - لہذا حموضات
پیش خود نگاہداشتن از واجبات سفر است و باید کہ ماسوائے
چاہ ہیچ چیز نخورد - و خلو معدہ مفید ترین مداوات است -
اگر ہیچ نشود از کثرت سرگردانی و غثیاں ضرور لاحق شود -

راہے کہ بجانب کشمیر می رود در خوبی نفاست و نظافت،
لطفت و نزہت و منحت و خضرت بے مثال است ہمیں وجہ
موجہ است کہ ناقدان زمانہ و صیرفیان نقود کمال در توصیف
کشمیر و نواحی و سواد آں رطب اللسان و عذب البیان شدہ اند
چنانچہ عرفی شیرازی مے گوید ؎

ہر سوختہ جانے کہ بکشمیر در آید — گر مرغ کباب است کہ با بال و پر آید

گویند شاعرے را اتفاق سفر کشمیر دامنگیر شد - چوں در ناحیہ
پیر پنجال رسید رخت اقامت بگسترد و آنجا را مبیت خود گردانید
آں خطۂ زمہریر آں کوتاہ بیں را ہمہ شب بر مضجع خود بغلطانید
و یک ثانیہ ترفیہ خاطر عاطرش نداد - بامداداں برخاست - و

بسیار برہم شد و زبان طعن بکشادہ گفت ؎

نہ برف است اینکہ بارد بر سر پیر   فلک تف میکند بر روئے کشمیر

القصّہ بمصداقِ لئے گوش خر دندان خر شد

اگر موٹر ہمہ روز رواں باشد پیش از بیست و چہار ساعات در سری نگر کہ مستقر گرمائی است خواہد رسید لاکن لاریہا در رسیدن سری نگر سالم دو روز گیرد و بسیار تکاسل و خستگی را موجب باشد۔ در راہ گمرک خانہائے دولتی قائم کردہ اند کہ خیلے خوب و وسیع و مزین باشد۔ اوّل مرتبہ است کہ بہ کالسکۂ بخار و لاری چنیں طویل مسافت طے کردم۔ بسیار خوب و راحت بود۔ لاری ساعتے پنج فرسخ راہ مے پوئید۔ تندی حرکت لاریہا بطورے بود کہ کلاغ وقتیکہ در پرواز مے بود لاریہا در برابر او رسیدہ ازو مے گذشت و کلاغ پس مے ماند ایں عجیب تماشائے دل خوش کن مے بود کہ بصارت را مسرور و بصیرت را پُر نور مے کرد۔

در ہر بست و پنج میل یک قراول خانہ بجہت حفظ راہ و بعد ہر چند فرسنگ آرام گاہے ساختہ اند کہ محل استادن لاریہا است۔ آنجا مردمان سوارہ پائین آمدہ آب می نوشند و قدرے تفرّج مے کنند۔ نیز صاحبان لاریہا آنہا را آنجا چرب مے کنند و آب مے نوشانند۔ آبہائے عیون و آبشارہا چابیدہ ہیچو

برف زده و شفاف مثل بلور باشد۔ جان و روح را فرحت و تازگی و جسم خاکی را بالیدگی بخشند۔ در راه نشیب و فراز بافراط است۔ گہے قرب چرخ نیلوفری حاصل شود و گاہ در قلب و ناف زمین مقیم باشیم۔

بہ ہزار رنج و تعب راہ کہ با عیش و طرب مخلوط بود بہ منزل رسیدیم و شکر خدا بجا آوردیم۔ صدق و صحت ایں شعر سعدی معلوم گشت ؎

بے کرب و رنج گنج میسر نمیشود   مزد آں گرفت جان برادر کہ کار کرد

در سرینگر رفتہ زورقے بکرایہ گرفتیم و تا سیزدہ روز بر روئے آب ماندیم۔ ہنگام مراجعت سیر کارخانہ پنبہ ریسی و پیپر ماشی کردیم مردمان کشمیر با وصف چرکیں بودن و شوخگن لباسی دریں مصنوعات خیلے چابکدست ہستند زنان کشمیری کہ در حق شاں گفتے ؎

زن کشمیر در کشمیر بے شوہر نمے ماند
اگر ماند شبے ماند شبے دیگر نمے ماند

گفتہ تقبیح و تفضیح ایشاں کردہ است و نشان خبث باطن خود دادہ است از مردمان خویش دریں صنف عقب نیستند بر دستگاہ بدل و جاں کار مے کنند و از ایشاں کم تمی ارزند۔

روزے بباغ وحش رفتیم۔ انواع طیورے و حیواناتے کہ در کتابے نوشتہ اند مزید آنجا بہم مے رسد۔ از ہجوم مردمان تماشاچی

ممکن نبود کہ کسے آنجا تا بدیر تماشا بکند۔ شہر اباالدار، میموہہائے مختلف اللوّن، انواع طوطیہا و طاؤسہا و اقسام مرغہائے شوخ و شنگ منقش بودند۔ علاوہ اینہا در کشمیر مقامات سرد سیرو سبز کن ہم ہست مثلاً گاہندر بل، گاگری بل، حضرت بل، اچھا بل وغیرہم۔ سیاہ آبے کہ آنرا ڈل گویند قطعہ ایست آب مسطح کہ چند فرسنگ پہنائی دارد۔ مردمان ممالک دور و دراز برائے دیدن ڈل و آرامش دل آنجا مے آیند و کشتیہا و دخانیہا گرفتہ روزگار فرصتی بسر برند۔

بر رخ انور کشمیر اصحاب کشاہرہ داغ نہ اند زیراکہ با این قدر آب مصفّا، ہوائے تر و تازہ اثمار شیریں و تفرجگاہ ہائے دلنشیں ایشاں ملوث بہ چرک و گندگی باشند۔ در اعمار خود اغلب سہ بار جسم را شست و شو کنند۔ اوّلا بوقت ولادت ثانیاً بوقت عروسی و ثالثاً ہنگام مرگ و جنازہ۔ چوں ایشاں جامۂ بر تن کشند باز خود از تن جدا نمے کنند مگر غسال ایں فرض را انجام دہد۔

زنان کشمیری بغایت خوشگل باشند لاکن از حسن و دلاویزی محض بیخبر اند۔ جامۂ گندہ زیب تن می کنند و بدگلی می نمایند بایدکہ از وجود نامسعود کشمیریاں کشمیر راکہ رشک فردوس بریں است ۵

اگر فردوس بر روئے زمین است　ہمین است و ہمین است و ہمین است

پاک نگنند که ہمیں یک عیب است و بس۔

کشمیریاں بسیار دروغ باف ہستند در داد و ستد لاف زنی و دروغ فروشی وغیرہ شان است۔ پیر پرست اند و پرستش قبور ہم کنند۔ حضرت بل مقامیست در کشمیر که آنجا موئے مبارک آنحضرت صلعم مدفون است۔ مردمان ضعیف الاعتقاد روز آدینه آنجا در صورت ازدحام می آیند و شرفه و کنگرهٔ قبر را گرفته بآواز بلند الحاح و زاری می کنند نظارهٔ آں عبرت گرفتنی است۔ ع بریں عقل و دانش بباید گریست

شاعرے در مدح و وصف نگاری ایں خطهٔ دلپذیر قصیدهٔ غرّا ترقیم نمودہ است۔ برائے ضیافت طبع طلاب درج ذیل است ؎

مثلش نشاں نداده کسانیکه دیده اند
ملک جہاں و عرصهٔ دوران روزگار
چشم زمان و عین فلک مثل او ندید
باغ بہشت گشت به پہلوش شرمسار
صد بار آسمان بگرد زمین بگشت
تا ہمچو کاشمیر یکے باغ پُر بہار
آرد بروئے ارض میسّر نشد ولیک
پس مضطرب شدست و شب و روز بیقرار

سیارگان گنبد نیلوفری که اند
یک انعکاس گلشن کشمیر پُر بہار
باغ نسیم و باغ نشاط است جلوہ گر
تا طالب بہشت نہ ماند در انتظار
وادی کاشمیر بود خال روئے دھر
ہم غازۂ جمال رخ دشت و کوہسار
کشمیریان بہ حسن صبیح و بہ دلبری
گوئے سبق ربودہ ز خوبان ہر دیار
آں زلف و خال و عارض سیمیں کہ پیش او
حور و پری مدام خجل ہست و شرمسار
تسنیم و سلسبیل خجالت ہمے کشد
زاں چشمہ ہائے آب مصفّا و آبشار
مہتاب ہست یک گل شبوئے آں چمن
خورشید زرد آلوئے آں باغ پُر بہار

و ایں شعر آخریں کہ بہترین ہمہ است کشمیر را بر تمامی جہان مرجح قرار دادہ است و ہو ہذا ؎

کے آفرید خطۂ چوں ملک کاشمیر
دست قضا و قدرت خلّاق کردگار

در کشمیر (سرینگر) چہار باغات قابل نظّارہ است باغ نسیم

باغ نشاط، شالامار باغ، چشمۂ شاہی۔ سیاحان جہان و مساحان دوران آنجاہا ورود کردہ مسرّت فراوان و نشاط بے اندازہ حاصل کنند۔ نورالدین جہانگیر و نورجہان از باغات ثلاثہ حظّ مفرط اندوختند و زندگی خویش را بعیش و کیف بسر بردند۔ چنانچہ کسے بریں نمط گفتہ است ؎

صبح در باغ نسیم و شام در باغ نشاط
شالامار و لالہ زار و سیر کشمیر است و بس

حضرت سعدی

سنہ ۱۱۸۴ء تا سنہ ۱۲۹۱ء

طرزِ کلام و حالات زندگی شیخ سعدی بہ نسبت دیگر شعرائے فارسی بعدالمشرقین دارد۔ شیخ عالم باعمل بود۔ چیزے نہ گفت کہ نکرد و نکرد کہ نہ گفت۔ کلامش سلیس، عام فہم و پسند قلوب عوام است۔ بنابریں در محافل و مجالس مطبوع خواطر شدہ است۔ اشعار و حکایات منثورش از محاسن اسلام و تعلیمات مالاکلام محشو است۔ شیخ بہ لباس نصائح ترغیب خوش معاملگی، خیرات، مہمانداری، خدا خوفی، پابندی اصول حقہ اسلامیہ، ایمانت و تدین دادہ است۔ ہیچ مبلغ اینچنیں کار مہم انجام ندادہ۔

او عارف گوشہ نشیں و زاہد عزلت گزیں نبود۔ و کسے را مشورت ترک عالم نہ داد۔ شیخ در سنہ ۱۱۸۴ میلادی در خاک پاک شیراز کہ عجب خطّہ مردم زا است در عہد اتابک سعد بن زنگی از کتم عدم بمنصۂ شہود ضو افگن شد۔ و چوں بہ سن بلوغت رسید در کلیہ نظامیہ بغداد بہ معونت

وظیفہ و ادرار شاہ موصوف تحصیل علم می کرد چنانکہ خود مقر است ؎

مرا در نظامیہ ادرار بود شب و روز تلقین و تکرار بود

شیخ بر مناسبت تام اتابک سعد بن زنگی خود را سعدی تخلّص کرد۔ چوں مغول نامعقول بر شہر شیراز تاختند شیخ در بغداد رخت اقامت افگندہ بود۔ بعد تکمیل تعلیم و فراغت تحصیل شیخ سیاحت ممالک ایران و توران، چین و ہندوستان عرب، شمالی افریقہ و فلسطین و ترکستان کردن گرفت۔ در فاتحہ بوستاں خود معترف است ؎

در اقصائے عالم بہ گشتم بسے بسر بردم ایّام با ہر کسے
تمتع ز ہر گوشۂ یافتم ز ہر خرمنے خوشۂ یافتم

شیخ در اثنائے مسافت در حروب صلیبیہ در طرابلس تا چند سال در اسارت بکار گل سازی گذرانید ازانجا بتوسل مخلص اخلاص اندیش مخلصی جست۔ رہانندہ او را دخترک داد۔ لاکن ایں زنا شوئی مساعد نہ برآمد۔ قضیّۂ نامرضیّۂ ایں عروسی در کتاب خویش افصاح ایں مے کند۔

شیخ مکرّراً بعزم سیاحت از خانہ خروج کرد چوں سفرش اختتام پذیرفت او صوب صواب بجانب شیراز راجع کرد۔ دید کہ فتنہ ایلخانی فرو نشستہ بود۔ شیخ بدلجمعی حالات اسفار

بزبان شیریں بہ ادائے دلنشیں قلمبند کردہ خراج تحسین از عالمیاں وصول کرد۔

تراجم گلستان و بوستان شیخ در السنۂ عالم یافتہ می شود۔ ازیں تخمین می تواں کرد کہ ہر دو کتب چہ قدر مقبول و موقر است۔ ایں ہر دو علی الخصوص اوّل الذکر گوہر بے بہا است و در نصائح و حکم لاثانی است۔ شیخ در کوزہ دریائے ذخار را گنجانیدہ است۔ علاوہ ازیں شیخ را غزلیات، قصائد و نظمہا ہم لاتعداد است۔ در غزل او را استاد مسلم الثبوت دانند و بعضے او را پیغمبر گفتہ اند۔ رباعی مذکور بریں معنی دالست ؎

در شعر سہ تن پیمبرانند ہر چند کہ لا نبی بعدی
ابیات و قصیدہ و غزل را فردوسی و انوری و سعدی

شیخ ہم قصائد غرا دارد در اوصاف ممدوحین خود لیکن قصائد او از رنگ و بوی ابتذال مبرا است او کسے را توصیف ناروا نکردہ است بل زبان یاوہ گوئی و ہرزہ سرائی را ہم نکشودہ است۔ در اکثر و بیشتر قصائد ابواب نصائح و مواعظ مفتوح کردہ است و بے حجابانہ و بلا خوف و ہراس نصیحت و حکمت می کند۔ بسا اوقات عم ممدوح مے شود۔ چنانچہ در قصیدہ کہ در مدح انکیانو گفت۔ چنیں گفت ؎

چنیں پندار ز پدر نشنیدہ باشی . . . . . عم

بہ چنیں بے باکی و تہوّر کسے سلاطین مطلق العنان را موعظت نکرد کہ او می کرد۔ سخن اینست کہ او کور باطن نبود۔ چشمانِ بصیرت ہم داشت۔ علی الرغم علمائے سوء او صالح و پرہیزگار، نیکو سیرت، نیکو شعار، راست باز و خوش کردار بود۔ سلاطین دول از اعماق دل او را بہمہ وجوہ بہتر و مہتر می پنداشتند و از کلمات او سرمو انحراف نمی ورزیدند۔

این عجب است کہ چندانکہ او مشہور است ہمیں قدر اسمش نامعلوم است۔ چنانچہ اسم شیخ و مدت عمرش ہر دو مایہ الانتزاع است۔ کسے او را مصلح الدین سعدی شیرازی موسوم کردہ است و کسے او را شرف الدین نامیدہ و مصلح الدین لقبش مقرر کردہ است۔ بقول جماہیر او یکصد و بیست سال زندہ ماند۔ لیکن درین ہم خلاف است از کتب او ہیچ صراحت نمی شود۔ شیخ در اوائل عمر پدر مردہ گشت، چنانکہ از کلام اعجاز التیام او مستنبط می شود کہ پدرش در طفولیت او را داغ مفارقت دادہ عزم سفر آخرت کرد۔ شیخ می گوید ؎

مرا باشد از درد طفلان خبر کہ در طفلی از سر برفتم پدر

مذہب شیخ ہم مسئلہ اختلافی است۔ اہل تسنن او را متبع سنت والجماعت کہ مذہب ائمہ اربعہ است گمان می برند۔ لاکن اہل تشیع او را شیعی غالی گویند و حق بجانب

ہر دو نیست۔ زیراکہ این چنین مردماں لامذہب نے بل بے قید مذہب باشند کہ ہر دلعزیز شوند چراکہ اختصاص مذہب خاص مزیل صیت باشد۔ ایشاں ہرجائی باشند و بر طریق خذما صفا دع ماکدر گامزن شوند۔

شیخ صوفی منش، و فقر دوست بود۔ از صحبت امراء نفور و علمائے گندم نما جو فروش دور می بود در سن صد و نود و یک ہجری لاولد وفات کرد۔ کسے تاریخ فوتش دریں اشعار گوہربار ترقیم نمودہ است ؎

دُر بحر معارف شیخ سعدیؔ کہ در دریائے معنی بود غوّاص
مہ شوال روز جمعہ روحش بداں درگاہ رفت از روئے اخلاص
یکے پرسید سال فوت گفتم
ز خاصاں بود ازاں تاریخ شد خاص

زمانہ با تو نسازد تو با زمانہ بساز

ذات بیچون و بے چگوں را حمد یست کہ نہ پایاں دارد نہ آغاز۔ و ہمچنیں فخر موجودات را کرام است کہ ثنائے او کما حقہٗ گوید۔ ازینجا است کہ سعدی عجز نفس الامری را از جانب ہمہ کس بدیں شعر ادا می کند و چہ خوش می گوید ؎

چہ وصفت کند سعدی ناتمام   علیک الصلوٰۃ اے نبی والسلام

و نبی کونین (صلعم) از میان ہر کہ و مہ ازینجہت ایں شرف مطلق یافتہ اند کہ با زمانہ نساختہ بل زمانہ را بقوت قاہرہ عدالت خود تابع و مقتفی اثر ساختہ اند۔ چنانکہ خدائے قدوس آں فیض گنجور اولی الابصار را بمنشور احسان خود نواختہ می گوید۔ ما اتاکم الرسول فخذوہ و ما نہاکم عنہٗ فانتہوا۔ و نبی را ہم مامور کرد۔ فبہداہم اقتدہ ہذا۔ و نیز می گوید۔ قل ان کنتم تحبون اللہ فاتبعونی یحببکم اللہ۔ و ہر آں کس کہ احوال زمانۂ طلوع ایں نور ہدایت تصفح و تتبع نماید ایں دعوی بصدق مقرون خواہد یافت کہ مدعیان تہذیب آں زماں چساں در افراط و تفریط بودند

و غلبۂ حمیّت جاہلیّت بر ایشاں چہ مستولی بود۔ خواہ فارس آں عصر بود یا روم۔ ہند بود یا یونان ہمہ چو نہی مغزاں بہ جہل مرکب محاط گشتہ نعرۂ انا و لاغیری زدہ و ایں مثل صادق بود۔ ع کس نگوید کہ دوغ من ترش است

چوں ظہور شعشعہ نور داعی اسلام شد کہ در حق وے کسے چہ خوش گفتہ است۔ افلت شموس الاولین وشمسنا ہمہ ظلمتہائے انفسی و آفاقی را انعدام شد۔ و دریں اظلام متراکمہ مشعل ہدایت افروختند۔ بجز ذات بے ہمتائے وے کسے را یارا نبود و رواست کہ بگویم کہ خدا خواست کہ رہنمائے عالم گردد۔ حضرت موسیٰ علیہ السّلام کہ ہم از اولوالعزمان اند۔ نیز آرزوئے اتباع وے نمودہ است چنانکہ کسے بزبان فارسی گفتہ است ؎

چوں بشانش نگاہ موسیٰ کرد شدن از امّتش تمنّا کرد

پس ہر کس کہ طرز و طور انیق حضور والا صفات را بہ کمال تحقیق بیند باز نماند کہ بگوید کہ مثل سائر اعنی کہ اگر زمانہ با تو نسازد تو با زمانہ بساز۔ یکے از اغلوطات است۔ کہ در پست فطرتاں و تیرہ باطناں شائع و ذائع گشتہ است و عوام کالانعام او را از قبیل الہام انگاشتہ عروۃ الوثقیٰ خود می پندارند و پایہ استقلال را ہموارہ در پس و پیش دارند

که پیشروِ یکے سر سیّد است و رہنمائے دیگرے مولانا قاسم المعجزات و العلوم - چه راہنمائے اوّلین مثل سائر را مدّ نظر خود نمود ہر آں کوشاں بمجوای حال این مقال و گویاں بزبان حال و قال بود که اگر زمانه با تو نسازد تو با زمانه بساز - و ثانی که لاثانی عصر خود بود برغم اوّل نجات جسته ابو الوقت گشت و نمود ہرچه نمود و چوں کل شی یرجع الی اصله حق است علیگیاں از نتائج خسر الدّنیا و الاخرہ الا قلیل منهم دریں عصر واقف گشته اکنوں سخت نالاں شده مے گویند لو کانوا یعلمون الغیب ما لبثوا فی العذاب المهین و یقین که اگر مقدم ایشاں دریں زمانه حالت جاریه بدیدے بالضرور طرح دیگر انداختے زیراکه دیده می شود که ہریک از علیگیاں "لو و لیتنی" را ملاحظه نموده ازیں سو رانده و از آں سو درمانده دست تاسف می مالد و می سراید یا لیتنی مت قبل ھذا و کنت نسیا منسیا - فقط - و خیر الکلام ما قلّ و دلّ و اللّٰه یهدی من یشاء الی صراط مستقیم

روضۂ تاج محل

(۱) تمہید (۲) تاریخ و وجہ تعمیر

(۳) عمارات (۴) روضہ

(۵) مصارف (۶) عجائبات

گاہے گاہے باز خواں ایں قصۂ پارینہ را
تازہ خواہی داشتن گر داغہائے سینہ را

اگر کارواں گذرد آثار کاروانیاں پس ماند۔ اگر آثار قدیمہ که مشتمل بر ظروف شکستہ و اوانی ریختہ و آلات و ادوات زنگ خوردہ است در تہذیب و تمدّن و معاشرت قوم قدیم در دلالت ترتیب تاریخی مہر است حسن و لطافت و نفاست و ظرافت و استحکام و نظارۂ روح پرور روضۂ تاج محل ایں منصب را بدرجۂ اولی تکمیل می دہد۔

ملکہ ممتاز محل یا مہر النساء کہ دختر آصف خاں و فرزند دلبند برادر نور جہاں و رفیقۂ حیات شاہجہان بود۔ در اصل نام او ارجمند بانو بود۔ چوں بحبل نکاح شاہجہان در آمد بنام ممتاز محل مخاطب و ممتاز شد بادشاہ در مہر مہر النساء

دل باختہ بود۔ ممتاز محل کثیر الاولاد بود۔ او چہاردہ اطفال زائید چوں نوبۂ چہاردہم رسید در درد زہ مبتلا شدہ جاں بحق سپرد در آندم عمرش سی و نہ سال بود و در ماہ جون ۱۶۳۱ء راہگرائے عالم بقا شد۔ ہنگام نزع شوہرش را پیش خود خواندہ وصیت نمود کہ زن دیگر نہ گیرد و مقبرہ اش چناں دلفریب و حسین تعمیر گردد کہ بے سہیم و بے عدیل باشد۔ شاہجہاں عرض او را مقرون باجابت کرد و در شہر آگرہ برلب رود جمن مقبرہ اش تعمیر کرد کہ یادگار زمانہ است بل یگانہ۔ ہر روز بست ہزار معمار مصروف عمل می بودند۔ میر تعمیر در ۱۶۳۶ء اطلاع تکمیل بحضرت شاہ گذرانید۔ نامش تاج محل مشہور گشت۔ تاج محل در بیست و دو سال بہ صرف سی کرور پول سفید تیار شد ایں یکے از عجائبات عالم است۔ مردماں از ممالک دور دست بدیدن او آیند۔

شاہجہان در صفوف سلاطین سلف در بارۂ عمارات رفیع الشان حیثیت امتیازی دارد۔ نقشۂ ایں بے مثل عمارت پیداوار دماغش بود و وسائل شاہجہانی او را لبیک گفت۔ باغے کہ گرداگرد روضہ نشاندہ شدہ بود در آں وقتہا بطرز البنائی منتخب روزگار شمردہ بود۔ در آں انواع فواکہ و گلہائے نایاب بود۔ بر لب جوہا اشجار قطار اندر قطار ہمچو خدام مؤدب دورویہ

کمر بستہ استادہ بود و متصل ہر سروے فوارۂ بازی می کرد از نظارۂ آں ہمہ نگاہ سیر از دید سیر نمی شد۔ گوئی کہ قدرت ہمہ دولت خویش را برائے نمائش وقف کردہ بود۔

عمارت اصلیہ بر چبوترۂ سنگ سرخ استادہ است۔ طولش ۹۷۰ فیٹ و عرضش ۳۶۵ فیٹ است۔ در عین وسط او چبوترۂ دیگر نصب کردہ اند کہ ارتفاع او ۲۰ فیٹ است در سمت جنوب آں دو زینہ ہائے مرمریں کہ ہریک بست و یک پایہ دارد رو در رو استادہ است۔ مینار روضہ از صحن باغ تا فرناس قبہ ۱۶۲ $\frac{1}{4}$ فیٹ بلند است ایں در وضع و ہیئتش بہترین و نفیس ترین است در ہندوستان۔ فرناس قبۂ وسطانی از سطح چمن ۲۴۳ $\frac{1}{2}$ فیٹ بلند تر است یعنی قطب مینار ازیں پست تر است۔

عمارت مقبرہ مثمن است۔ و در مقابل درۂ بزرگ بر پہلو و ناصیہ سورۂ یٰسین بخط جلی کندہ است۔ در اطاق درمیانی احاطۂ مثمن از سنگ مرمر کہ آں را خطیرۂ مشبک نامند خیلے خوش قطع و نفیس تعمیر کردہ اند مرمر درہ ہا بسیار بیش قیمت و اعلیٰ است چوں از قرب دیدہ شود ذرات طلائی در خمیر آں مرئی شود۔ جداول لطیف و باریک بر پیشانیہا عجب منظر دلفریب پیدا کردہ است۔ شاہجہان برائے مقبرۂ

ممتاز محل چادرے بصرف مبلغات خطیر تیار کردہ بود لاکن او در ۱۷۱۸ء در تصرف حسین علی خاں آمد۔

پیداوار سی دیہات دارالسلطنت برائے اصراف و اخراجات روضۂ تاج محل وقف کردہ بود۔ قریباً یک لک پول سفید از اینہا و ہمیں قدر از بازارہا، دکاکین و رباطہا حاصل می شد لاکن از دست انقلاب دہر ہمہ نظام درہم برہم شدہ است۔

لطف سیر روضہ تاج محل در شب ماہتاب است۔ و در گنبد از صدائے بازگشت عالم دلکش پیدا می شود۔ امانت شیرازی در تحریر کتبہ ہا اسلوبے مرعی داشتہ است کہ جملہ حروف از بلندی کم و بیش مساوی القامت نظر می آید۔

از سہ صد سال عمارت روضہ از برق مزین شدہ است در رائے اہل فن قرناس و ماہ از چنیں معدنیات مرکب شدہ است کہ از مجموعی ترکیب آنہا قوت جاذبہ پیدا شدہ است۔ کہ اثر برق را جذب کردہ مزیل می شود۔

لارڈ کرزن در ۱۹۰۹ء بنفس نفیس آنجا رفت و اعتراف عجز و انکسار نمود و اظہار جذبات بدیں الفاظ کرد۔ "در نظر من ایں روضہ تجلّی جمال لازوال است" و قندیلے از راہ عقیدتمندی تہدیہ نمود کہ تا ہنوز آنجا نصب است۔

سینما

(۱) سینما چہ چیز است (۲) ابتداء
(۳) بنائے اصول سینما (۴) موجد
(۵) عمل (۶) تیاری فلم
(۷) کارگذاری ایکٹراں (۸) فوائد

سینما آں مجموعۂ تصاویر است کہ بتوسط لینز (شیشہائے محدب) بہ انعکاس روشنی تیز مکبر کردہ وا نمایند و تصاویر متحرک در کارہا اشتغال دارند۔

عکاسی و اصول آں کوزہ گرے پسر داشت کہ نامش سرطاس بوجود بود۔ اولیں فخر عکاسی نصیب سرطاس شد کہ تصاویر اشیائے چہار گوشہ را بر قرطاس سلور نائٹریٹ حاصل کردن گرفت لیکن بباعث خامی دیرپا و پائدار نماند۔ پس بعد از مساعی پیاپے و تجارب پے درپے ایں امر را بپایہ ثبوت و تحقیق رسانید کہ ایں نقش را چہ طور رنگ مداومت دادہ می شود۔ بالآخر در سنہ ۱۸۳۹ء ڈگورے نامی سائنس دان ایں نقش را بصورت استقلال پیش عوام

مظاہرہ کرد۔

بنائے اصول سینما چوں نیپسی و ڈوگرے در تجربہا مشغول بودند دیگر مردماں بہ بازیچۂ طبع آزمائی می کردند کہ در عرف عام از نام ٹروپ یعنی "دور حیات" یاد کردہ می شود این دائرۂ مخروطی شکل بود کہ اندرونش سلسلۂ تصاویر کوچک گذاشتہ بودند۔ اگر بینندہ نگاہ خویش بر یک تصویر می انداخت و ہم دائرہ را در حرکت می آورد در نگاہش تصویر متحرک نظرمے آمد بر ہمیں اصول سینما در معرض وجود آمد۔

موجد سینما در عالم ایجاد فخر سینما نصیب شخص واحد نیست اولین ہمہ سینما ٹوسکوپ یعنی سیربین و آلات دیگر تیار کردند لومتیر، پال و جنکیز در سنہ ۱۸۹۴ء جہد اکید بکار بردند۔ بعد ہم ایڈلیس تجربات کرد و ترمیم و تنسیخ مناسبہ کرد و سینیٹو گراف در میدان ایجاد پیش کرد۔

فلم عبارت از سلسلۂ تصاویر است کہ در سلنڈر مدور قائم کردہ شود۔ بذریعہ دائرہ بسرعت چلانیدہ شود و در عقب آں روشنی تیز می اندازند۔ از آں رو تصویر بزرگ شدہ بر پلیٹ یا چادر منعکس می شود۔ دریں ایام سینما چنیں قدر ترقی یاب شدہ است کہ رقص و سرود، مکالمات و خطبات ہم دیدہ و شنیدہ آید۔

کیلی فورنیا در ینگی دنیا شہریست کہ درو مرقع ہا تیار کنند۔ زیراکہ ایں جا کمپانی مرقع ساز را مناظر قدرت، آفتاب علی التواتر، فضائے مصفا، کوہ و دریا، صحرا و جنگل وغیرہ مہیا و میسر است ہر کمپانی مرقع ساز قریۂ کوچک است کہ درو صدہا نجار، مصور، کاریگر و صناع با قاعدہ ملازمت می کنند۔

در تیاری یک حصۂ حکایت ہمہ تمام و کمال نقالی کنند کہ بیننده ہیچ نقص نمی بیند۔ آں کار بسیار حیرت انگیز می نماید۔ چوں کسے از بالا بغتۃً خود را پائیں می اندازد دراصل ایں طور کار ہا بہ استظہار اطناب انجامد و رسنہا بہ نظر نمی آید۔

ہمچنیں بالائے دیوارے رفتن کار حیرت افزاست۔ بعدد طیارگاں سیارگان آسمان را در تصرف آوردن ہم خالی از استعجاب نیست۔

کار اداکار بعض اوقات اداکار بہ صعوبات دو چار شوند۔ مثلاً در تہ یم غواصی کردن۔ در طیارگاں طیر نمودن۔ بر قلہ ہائے کوہ برآمدن، در معرکہ اقتحام نمودن۔

فوائد تصاویر متحرک و متکلم اہل صنعت و حرفت را ذریعہ ایست عظیم برائے اشتہار دادن صنائع و حرف۔ در مدارس و مکاتب برائے ازدیاد اشتیاق علم استعمال کنند۔ جراح ازیں

مشکلات و نازک اعمال جراحی باز نماید- دکتور و اہل سائنس از وساطت اشعه عکس ریز تصاویر عمل انہضام و حرکت قلب می گیرند- علاوه بریں ہمه ایں ذریعه تفریح و تلاش است - آں وقت قریب است که گراموفون بے کار شود- زیراکه اندریں محض نغمه و سرود است و در سینما علاوهٔ غنا غذائے روح، چشم و دل است و ہمه ازیں تر و تازه می شود-

ایران جدید

در عہد احمد شاہ سابق شاہ ایران احساسات و مشاعر ایرانیاں بتمامہا مردہ شدہ بود لاکن از اورنگ نشینی و تاج پوشی رضا شاہ پہلوی نشاۃ ثانیہ را آغاز شد و روح تازہ در جسد مردہ ایرانیاں رواں شد۔ عندالوقت تیقظ و بیداری بہ نصف النہار ترقی شدہ است امروز سلسلۂ غیر متناہی اصلاحات بجوش و ہیجان پر کیف دارد۔ دولت ایران نخستین بوضع و قطع و تراش خراش البسہ ملتفت شدہ بود زیراکہ اہل ایران متعود لباس چست نبودند لاکن دریں ایام فرخندہ فرجام لباس مغربی و کلاہ پہلوی در بر کنند۔ عمامہ برائے سروفرق علمائے کرام مختص است۔ علمائے دین قیم طبقۂ ایست کہ سنند از دہار بیر و سجل دولتی باشد۔ مردمان مولویت نما معمم و مکلا را ہیچ وقعت و توقیر نماندہ۔ اینجا گاہے سوال مذہب نمی خیزد۔ ہموارہ قومیت و ملیت مد نظر است۔

خواتین ایران ہم مغربیت زدہ شدہ اند و دریں خصوص با مردان خویش دوش بدوش می روند۔ تعلیم نسواں در

افواه عوام است۔ شاعرات هم بر منصهٔ شهود جلوه می دهند۔
در دوائر شهری تعلیم را لازمی قرار داده اند۔ برائے تحصیل صناعان و اهل حرفت جا بجا مکاتیب شبانه وا کرده اند طفلان را کتب از بر نمی کنانند بلکه مشاهدات را بکار برند و امیال متعلمین و طلاب را نگهدارند۔ این طریق تعلیم خیلے پر منفعت شده است۔ در مکاتیب شبانه مزدوران و صنعت گران بلا امتیاز سن و سال تحصیل می نمایند۔ تمام تر توجه مردمان سوئے "وطن" و صنعت و حرفت و مصنوعات ملی مبذول مے کنند۔ حکومت ایران در آمد غیر ملکی اشیاء را سخت ممنوع و خلاف قانون اعلان کرده است۔ و برائے انسداد کلی محصول گران عاید کرده است تا آنکه از هراس گرانی داد و ستد و استعمال اینچنین اشیاء را ترک کنند۔ پارچات ابریشمی و آرائشی و نمائشی را سخت قدغن است۔ بر چای، شکر و توتون غیر معمولی محصول ایراد کرده اند چراکه اهل ایران باین اشیاء بسیار راغب و خوگر اند۔ سگار ملکی در ترویج و شیوع است و مطلق باموال بیرونجات احتیاج نمی افتد هم چنین برائے دیگر اشیاء و مایحتاج سعی پیهم در عمل است۔ که آنها وطنی و ملی شوند۔
صیغه هائے تلغراف و مراسلت رو به ترقی است۔ در

شهرهائے بزرگ که آنها را سواد اعظم می توان گفت مراسلت فضائی مستقلاً قائم شده است ـ سلسله جواسیس و منهیان بسیار منظم و مرتب کرده اند ـ علاوه برین شاگردان امنیه و نظمیه از فرائض و اشغال غافل نیستند ـ

از روئے منشور سلطانی بر هر روستائی و شهری که عمرش بین بیست سال و سی سال باشد تا عرض دو سال یک شاهی براے "اجباری" یا "نظام وظیفه" مقرر است ـ تعلیم عسکری بر هر فرد بشر بلا تفریق امارت و افلاس فرض است کسے را ازین مفر نیست ـ علاوه خورش و طعام و ملبوسات ضروریه سپاهیه براے خرج هم داده می شود که ضروریات را مکتفی باشد ـ هنگام شمول اجباری قبل از قال و نیت و عقل می ورزند ـ قبل داخله اجباری تحقیقات کامل می کنند ـ اگر کسے کفیل خانواده بزرگ یا عذرش مبنی علی المعقولیت باشد او را از مامورییت استعفا دهند لاکن کاهل الوجود تنبل شرکه بدون وجه متواری شود یا راه فرار و گریز پے برد نظامیه او را تجسس نموده قرار واقعی گوشمالی کنند ـ در سالے دو مرتبه انتخاب اجباری وقوع پذیر شود ـ بعد تربیت دو ساله همه قیود سلطانی مرتفع شود ـ لاکن هنگام ضرورت در خدمت موطن عزیز سرفروشی کردن از لوازمات است بالفاظ دیگر از جهد اکید رضا شاه پهلوی

ہمہ ملت ایرانیہ را در عسکرے متشکّل می کنند۔ اینست قرائن حیات و ممات برائے قومے کہ چندیں سال قبل ازیں بہ صفحہ روزگار ہیچ اثرے از قومیّت و وحدت فکری نداشت۔

در ایران ہرکس نوعے از قبیل بلیت (Passport) دارد۔ ہر وقت و ہر آن ازو جدا نمی شود آں را در اصطلاح ایرانی سجل احوال گویند۔ درو اسم و رسم، مولد و مسکن، نام والدین و کوائف عمومی گیرندہ مندرج باشد۔ حالات قبیلہ اش، مشاغل زندگی، ازدواج، طلاق و خلع، پیدائش اولاد و مرگ شاں وغیرہ وغیرہ ہم بالاجمال مذکور باشد۔ بعد انقضائے سالے واقعات جدید و مستنظ برو ثبت کردہ شود۔ ایں سجل احوال نزد ملکیاں و غیر ملکیاں بودن اشد ضروری است۔ زناں ہم از داشتن ایں مستثنا نیستند۔ در سفر و حضر ملازمین پولیس جابجا تفحص سجل احوال بینند۔

ہمچنیں ایرانیاں لقبے پیش اسامی خود ایزاد کنند۔ ایں اشد اہم است۔ ایں لقب مثل تخلص شعرا بسیار مختصر باشد مثلاً نورانی، اسودی، جلیلی، راغبی، محسنی، حسنی، غفاری وغیرہ اسم و ایں لقب تخلص نما توامان است۔ خواتین ہم دریں وصف متبع مرداں اند مثلاً ماہ رخ، شاہ رخ، پرویں، مہیں وغیرہ۔

اینجا شمار متوسط الحال طبقه یوماً فیوماً در افزائش است هر که و مه کمترین و طویل ترین اسفار را بتوسط کالسکهٔ بخار و موتر طے کند۔ قاطر و اسپ در مصرف افراد قبائل بادیه نشین و حصه صعلوک الحال کس مپرس است۔ در شهرهائے کلان انتظام تلغراف، تلفون، لاسلکی وغیرهم خاطر خواه و تسلی بخش است۔ و کوشش و کاوش بدستور جاری ایست که در شهرهائے کوچک هم ازیں فواید متمتع و منتفع گردد۔ انجمن هائے اصلاحیه هم همدوش تدابیر دولتی جاری است که در انجام دهی فرائض خود منهمک و مشغول است۔ در ایام گذشته انجمنے به یادگار فردوسی طوسی تاسیس یافت۔ نامش "انجمن آثار ملی" است۔ ایں انجمن بذریعه لاتری رقوم خطیر فراهم آورده است عنقریب برائے "یادگار فردوسی" اقدام عملی خواهد کرد۔ مجسمهٔ مرغ هما هما که در نوال خود کتاب شاهنامهٔ فردوسی گرفته پرواز کناں به نظر می آید بر یادگار فردوسی نصب خواهند کرد۔

از دولت پهلوی هم صیغهٔ مامور شده است که عنصر فارسی الفاظ از ادبیات فارسی اخراج کرده خالص و خالص فارسی لغات بطور نعم البدل شامل می کند۔ دست حک و اصلاح آں صیغه شاهنامه و امثالهم را هم نگذاشته است که از دستبرد و مداخلت مامون بود۔

یک دیگر محکمۂ آثار قائم شده است که بازارہائے عتیق و مکانات کہنہ را خرید کرده مسمار می کند و بازارہا را کشاده و وسیع کرده بر انموذج مغرب منتقل می کند۔ بسا این بیش از پیش سرسبز و شاداب شده است۔

مناشیر و فرامین سلطانی قامع مراسم قبیحہ شده است و مذہب تشیع را ضرب کاری داده است۔ اکثریت در ایام عاشوره ماتم شمشیر زنی و زنجیر زنی ممنوع شده است۔ البتہ نوحہ خوانی و سوگ کردن جائز است۔

علاوه برین قوانین و ضوابط در بارۂ حقوق نسوان و ناموس ایشان منضبط کرده اند و خلاف ورزی و اہانت قوانین مستوجب سزائے صعب قرار داده اند۔

حضرت سری کرشن

قلب الہند کہ مراد از متھرا است مولد و مسکن حضرت سری کرشن بودہ ۔ در مضافات متھرا رود جمن تا کروہا سیراب و شاداب و سرسبز می کند ۔ در بالائی سمت رود مذکور اشجار نمال ، لبگل و کدم انبوہ در انبوہ دیدہ می شود ۔ جا بجا عیون و انہار آب شیریں جاری است ۔ و نقشہ جنات تجری من تحت الانہار خالدین فیہا پیش نظر مے آرد ۔ ایں سرزمین آبشار و سبزہ زار است ۔ ہر قطعہ اش مشحون از اشجار ثمردار و معدوم از بوتہ ہائے خاردار ۔ مملو از یاسمن و گلاب و مرغزار خوشگوار ۔

در نشیب متھرا بر لب جمن قریۂ گوکل نامی آبادان بود ایں آبادی گلہ بانان بود و بغایت پر لطف بود ایں قوم گاؤ بانان از نوشت و خواند علم و فضل و فلسفہ و حکمت عاری بود ۔ لاکن در اوصاف حمیدہ و خصائل پسندیدہ مثلاً سادہ مزاجی ، دیانت داری و راستبازی ، عفت و رافت بے نظیر بود ۔ ہمہ کس زن و مرد و اطفال دریں خصوص ہمپایہ بودند

و از حقیقی مسرّت زندگی بهره ور بودند۔

راجۂ متھرا کنس نامی کہ دراں ایام بر تخت سلطنت متمکن بود بر قاطنان آں بلاد و دیار دست تعدی و تعسّف دراز کردہ بود۔ بسیار سنگدل و سفاک و سخت گیر بود۔ رعایا از جور و مظالم او سخت نالاں و بسوئے آسمان نگراں بود۔ پیش سطوت و جبروت شاہی او حائر و عاجز و حیراں بود۔ چوں طغیان و عصیان او از حد متجاوز شد از دست ضمیر طاعن ہموارہ پریشانی و تشتت می دید۔ اہل تنجیم پیشگوئی کردند کہ او روزے از دست یکے از فرزندان خواہرش کشتہ خواہد شد۔ خواہرش دیوکی و صہر وفتن واسدیو پارہ ہائے جگر را برو تصدق می کردند تا نوبت ہشت فرزند کہ آں کرشن بود رسید۔ ایشاں نخواستند کہ ہمچناں اولاد خویش را بہدر دہند چوں ایں بچہ از کتم عدم بوجود آمد ایشاں اورا بقماط نور دیدہ پیش نندجی کہ دراں نواحی بزرگ صاحبدل بود بردند و بہ بدل دختر نوزائیدہ او ایں را آنجا گذاشتند۔ و دخترش را ہمراہ آوردند۔ ایں معاملت در کتمان اختفا ماند و بر کسے بروز نہ شد۔

سری کرشن در گوکل مابین گاؤ چراں تربیت یافت۔ والدہ اش "جسودھا" و "نندجی" بکمال شفقت حراس او بودند۔

او را بنام کنھائی موسوم کردند و عوام او را سری کرشن نامیدند۔ از تعلیم و تربیت متحلی نشد چراکہ اینچنیں نقد در گوکل روائی نداشت۔ برائے خدمت مویشی چرانیدن مامور شد سری کرشن در نے نوازی ید طولی داشت۔ بدیں وجہ زنان گوکل برو فریفتہ و مفتون شدند و او را احاطہ کردہ از نے نوازی ہوشربائے او بہرہ ور می شدند۔ سری کرشن در مضافات گوکل بمنزلہ روح بود۔ ذکور و اناث بدو بدرجہ والہانہ مانوس بودند۔ در کمسنی او دزدی مزدی ہم مے کرد شیر و مسکہ ہمسائگاں دزدیدہ می خورد و ضرب عظیم میرسانید با آنکہ صغرسن بود در دشت سباع خوں ریز را بآسانی مے کشت و ہم کارہائے محیرالعقول مے کرد کہ از حیطہ انسانی بیروں باشد۔

سری کرشن شاہ مملکت عشق و محبت بود۔ عسکرش خیل خوبان گوکل بود۔ سرکس و ناکس گوکل برو بدل و جان تصدق مے شد۔ از برکت منادمت پدر مکسوبہ او در زیرکی تدبر و طلاقت لسان بیفزود۔ و در فن خطابت ملکہ حاصل نمود۔ از خطبہ ذیلیہ قابلیت او ہویدا است۔

او فرمود۔ "ہستی انسان ثمر و نتیجہ افعال اوست۔ ولاوتش رنج و تعب و ہمہ خیر و شر او نتائج و عواقب کردارش است

از جمود و خمود انسان ہیچ بر نمی آید۔ در دنیا ہر چیز کہ اعلیٰ و ارفع است ہمیں افعال انسانی است۔ پرستش اندر (خدائے باراں) عبث و لایعنی است۔ او عضو معطل و حس مختل است دنیا و ما فیہا وابستۂ قدرت کاملہ است و قدرت فعل خالق اکبر است۔ بنا بریں فعل و عمل ہم خدا است۔ و حیات ما منوط بہ اعمال است۔ اگر زندگی مستدام مدنظر است کہ ما بفضائل متحلی و از رذائل متخلی شویم ہماں سزاوار پرستش و بندگی است کہ قائم و دائم است۔ گاؤ ہا ذریعۂ پرورش ما است۔ برائے حفظ و دفاع آناں باید کہ قربانیہا بکنیم خدائے باراں را نذر و منت کردن لاحاصل و لاطائل است"۔

چوں تعلیم سری کرشن نشر یافت راجہ کنس ہراساں و لرزاں شد۔ در نوشان کشتنے ترتیب دادند کنس مشتالے را بہ تعبیہ فہمائش کرد کہ او از سر کرشن دمار بر آرد۔ لاکن سری کرشن آن مشت زن خونخوارہ را در یک نفس ہلاک ساخت۔ و ہم کنس را جرعۂ فنا نوشانید۔

چوں سری کرشن بسن بلوغت رسید ہمہ ملاہی را خیرباد گفت۔ و در خدمت "سندی پن رشی" کہ پیر طریقت و مرشد کامل، عالم اجل و فاضل اکمل بود بہتانت تمام و بغرض تلقین و تزکیہ باطن بار یافت و سری کرشن و برادرش

بلرام همکتب و همدرس شدند و از فیضان آن عالم بے نظیر فیلسوف روشن ضمیر باغ طبع را سیراب و شاداب نشوونما
سری کرشن علوم فلسفهٔ الٰهیات، سیاست مدن و اصول حکمت را بوجه اوفیٰ تحصیل نمود۔ اسوهٔ کمال و نمونهٔ بے مثال شد۔ از فنون حربی هم استحصال کرد۔ قابلیت فطری شان خیلے متجلی شد۔

در ذات مستجمع الصفات سری کرشن محاسن عالی حوصلگی، فکر رسا، عالی دماغی، استقلال و جرأت و مروت بدرجه اتم بود۔ جوهر علم آنها را مزید فراوانی و تابانی ارزانی کرد همت خود را به ازعاج مردمان بهائم سیرت و استیصال شیاطین الانس را محصور داشت۔ لاکن جراسندهه راجه بر متهرا تاخت و تاز کرد و سری کرشن تاب مقاومت او نیاورده منهزم گردید۔ ازین سری کرشن را قوی مضمحل و سست کار شد او زود بواسطهٔ رائے بے خطا و طبع بے ریا بر اعادی خویش مستولی و غالب شد۔ مقالید سیاست و مذهب هند در دست تصرّف او بود۔ قطان همه دیار قائل فراستش و عاشق و پرستار حدس او گشتند۔

سری کرشن ازواج متعدده در حبالهٔ عروسی آورد لشکرے از تنومندان و یلان گوکل مرتب کرد۔ و از روئے امنیت و

آشتی ہندوستان فی الحقیقت جنت نشاں گشت۔

سری کرشن بسیار غیور، عاشق حقیقی، منتظم و مدبر، فیلسوف کامل و قاید بے طمع بود۔ از درجۂ ادنیٰ به پایه اعلیٰ رسید در جنگ مہابھارت حامی و معین پانڈو بود و راجه جراسندھ را از دست بھیشم قتل کنانید۔ تعلیمات سری کرشن قابل تقلید است و قابل پذیرائی افراد ہر ملت و مذہب۔ روئے تخاطب به ارجن کرده چنیں باب نصائح باز کرده است۔

"روح را قاتل یا مقتول دانستن محض جہل و نادانی است روح ہمواره قائم دائم است۔ روح را غیرفانی گمان نبرید و روح و روان خویش را اذیت نرسانید۔ دنیا محض عالم مثال است۔ یا ظل عالم برزخ است ورائے ایں ظل نمودار عالم لازوال است۔ جملۂ امور دنیاوی شما مثل سراب بے اصل است۔ غرض که نفع و نقصان افعال شما به ہیچ نہج موثر نیست و ہستئ شما بجز خواب وقیع نیست۔

انسان ضعیف البنیان خود را در اغلوطه خود بینی و تہلکۂ من و مائی انداختہ خالق و فاعل افعال می پندارد۔ ایں پندار انسانی فریب نفس و خدع باطن است۔ دریں عالم ہر کار از قدرت کاملۂ لم یزلی و حکمت بالغۂ لایزالی بوجود آید۔ در حقیقت خالق حقیقی مصدر افعال است و ہماں مکانیک

این ماشین اکوان و مکونات است انسان می میرد و نتائج افعالش باقی و پاینده ماند۔ روح بباعث ریاضت و نفس کشی از قید و بند مادہ آزاد می شود۔ هرکیکه فرائض مفوضه را بحسن اهتمام بپایه اتمام و انجام رساند در سیاه آب دنیائے دنی همچو گل نیلوفر شنا می کند و از لطمۂ حوادث و نوائب و صدمۂ تموج و شوائب مصون و امین می باشد۔"

چوں سری کرشن دنیا را سرودش یکجهتی و نوید آشتی و صلح رسانیده شده بود۔ روزے بر رت سوار شده صوب صحرا رفت۔ و در راه از رت پائیں آمده پائے درختهائے سایه دار استراحت نمود۔ صیادے او را شکارے گمان برده تیر دلدوز بینداخت۔ سری کرشن از دست زخم کاری خالق بیچوں را جان شیریں تفویض کرد و مشعل افروز ہدایت در اخفائے ظلم و تاریکی مخفی و روپوش شد ؎

هرآنکه زاد بناچار بایدش نوشید
ز جام دهر مئے کل من علیها فان

جنگ عظیم

سنہ ۱۹۱۴ء تا سنہ ۱۹۱۸ء

(۱) متخاصمین حرب (۲) ساز و برگ المان
(۳) بسالت بلجیم (۴) ایثار ہندیاں
(۵) دکتوریہ کراس (۶) نتائج و عواقب جنگ

متخاصمین حرب ۴؍ اگست سنہ ۱۹۱۴ء در تاریخ عالم ہمواره نقوش غیر فانی ثبت خواہد نمود۔ ایں جنگ تا پنجسال طول کشید و در امور خصوصی عدیم النظیر بوده۔ کم و زیاد سی ملیون نفوس دریں حرب شرکت کرده برنج و ابتلا مبتلا گشتند دول المان، اتراک، آسٹریا، و بلغاریہ یک طرف سوالات نمودند و طرف ثانی مشتمل بر انگلستان، فرانسہ، بلجیم، یونان روس و اطالیہ بود۔

ساز و برگ جرمنی اقتدار و قوت اہل جرمنی یوماً فیوماً رو بہ ترقی بود۔ ایشاں خواستند کہ بر فرانسہ و انگلستان مستولی شوند و برائے جنگیدن پئے بہانہ می گردیدند۔ از چہل سال اسلحہ و مردان نبرد آزما را گرد می کردند و لشکر مہیب و

سہمناک ترتیب دادند۔ کشتیہائے غوطہ خور و آبی ، اتواب قلاع شکن ، سامان حرب و گازہائے زہرہ پاش و دودہائے زہر انگیز جمع می کردند۔

بسالت بلجیم | چوں جرمنی دید کہ بہ خاد و خشک مسلح شدہ است۔ مابین دولت آسٹریا و حکومت سرویا استخوان سگ انداخت و معاملت ناہنجار را طوالت دادہ حامی و معین آسٹریا شد۔ ع خوئے بد را بہانہ بسیار

آسٹریا بر سرویا تاخت آورد و جرمنی بر فرانسہ حملہ کرد۔ جرمنی از شاہ انگلستان استمداد کرد۔ بلجیم تباہ و برباد شد۔ و بسیار سفک دما رو نمود۔ در بدو جنگ سپاہ انگلیس دو لک نفوس بودند۔ و کثیر حصہ آں بقتل و نہب رفت۔ و داد مبارزت دادہ شہرت دوام بر صفحۂ ہستی گذاشت۔

ایثار ہندیاں | چوں عساکر زیر کمان کچنر بودند۔ باسرع اوقات در عدد افواج ترقی شد۔ نہ صرف بالغاں و برنایان ملک در مصاف نبرد آزما شدند۔ بل طلاب و طالبات بیت العلوم و دارالفنون اقلام را انداختہ اسیاف برداشتند و در خون و عرق غلطیدہ داد شجاعت و مردانگی دادند۔ مستعمرات برطانیہ بطیب خاطر اعانت کردند۔ کناڈا ، آسٹریلیا ، نیوزی لینڈ و

جنوبی افریقه دامے درمے قدمے امداد کردند۔ ولات ریاستہائے ہندی و راجگان ہنود خدمات شخصیہ بحضور وائسرائے ہند پیش نمودند۔ ریان جودھپور، بیکانیر، پٹیالہ، رتلام، کشن گڈھ و شخصاً در حرب عظیمہ اشتراک کردند۔ حیدر آباد، میسور، گوالیار، اندور، برودہ، کشمیر و خان قلات بطیب و طوع افواج قاہرہ، اسپ و اشتر لاتعداد، بنادیق و زر و سیم پیشکش کردند دلائی لامہ و راجۂ نیپال و خوانین سرحدات ہم خدمات مہمہ بجا آوردند۔ علاوہ بریں ارباب تمول و اصحاب دولت و ثروت گران ارز تحائف و بیش قدر ہدایا و بے قیاس اموال و نقود حکومت بہیۂ ہندیہ را بطور وام دادند و خراج تحسین کسب کردند۔

فوج ظفر موج ہندیاں کہ مشتمل بر بیست و چہار ہزار نفوس سنگھاں، راجپوتاں، مسلمانان پنجاب، گورکہا و دوگراں بود۔ در ارض فرانس کارہائے محیر العقول بجا آورد۔ اہل جرمنی عجیب سفاکیہا کردند و آثار بربریت و وحشت پروری نشان دادند۔ عہود و مواثیق عتیق را نذر ستمگر رویہ کردند۔ قوانین و ضوابط حربی کہ مقصود ازآنہا صیانت و حراست مردمان غیر مصافی و غیر جانبدار و علی الخصوص بزرگ داشت صنف لطیف و اناث، ایتام و مشائخ است۔ بتقیید آنہا بر منتحاربین

عاید می شود۔ بمثابۂ حرف غلط محو کردند۔ گازہائے مسموم در شیوع آوردند۔ در چاہا و چشمہائے آب زہر ہلاہل آمیختند۔ در اعماق بحور کشتیہائے آبدوز جرمنی زورقہائے کلان تجارتیہ و جہازہائے برطانیہ را چشم زخم عظیم رسانید۔

وکٹوریہ کراس وکٹوریہ کراس مدالے است کہ ملکہ وکٹوریہ آنجہانی در ۱۸۵۶ء قائم کردہ بود۔ از آغاز اجرائے او تا ابتدائے جنگ عظیم کہ پنجاہ سال می شود۔ یکصد کس توانستند حاصل کرد۔ این در جنگ و حرب بہترین و اہم ترین انعام متصوّر می شود۔ در ۱۹۱۱ء ملک معظم جارج پنجم بہ تقریب طوی و جلوس دہلی فرمان بریلیغ دادہ بود کہ در ازمنہ آتیہ این مدال ہندیان را ہم در ازائے خدمات جلیلہ ملی عطا خواہد شد۔ بنا برین در اثنائے جنگ عظیم (اکتوبر ۱۹۱۸ء) دہ مردمان ہندوستان جنت نشان این اعزاز تحصیل نمودند اولین کسیکہ مورد الطاف خسروانی شدہ بود او مسلمان پنجاب خداداد نامی بود۔

این تمغہ بشکل صلیب آہنی باشد۔ در لطنش این حروف واوین منبت شدہ باشد۔ "بہ عوض مبارزت" حاصل کنندہ را علاوہ برین یک و نیم صد روپیہ سالانہ دادہ می شود و بعد از رحلت او زنش نیز تا ہمین حیات

ازیں مفتخر و مباهی می شود- لاکن مشروط است که شوهر
دیگر نه گیرد-

چار لک نفوس هندی برائے مخالفت انگلیس و ازواج
عساکر جرمنی و متخاصمین در حرکت آمدند و بر ثغور ممالک
مصر، عرب، عراق عرب و افریقه مشرقیه متعین شدند- بخوبی
جنگیدند و داد شجاعت دادند-

این همه شئے نمونه از خدمات است- الحاصل اهل
برطانیه و دیگر ممالک اجنبیه را معلوم شد که اهل هندوستان
مشهور و مبارز هستند- در میدان آزمائش پشت نمی دهند
ازیں سبب هندیان حصول مراعات را استحقاق دارند- و
برائے آزادی و حریت تگ و دو می نمایند-

غرض ازیں جنگ حمایت حق و انصاف بود و قوم جرمن
را که سر پر از غرور و تکبر داشتند واژگونه کردن هم غایت
اولی بود- قوم جرمن از قوت ملکی نشئه استعماری بدست
و متکبر شده بود- و با اقوام دیگر سخت سلوک انسانیت و
رواداری مرعی و ملحوظ نمی داشتند- بل ایشان را بهائم و
سباع می پنداشت-

در ماه نومبر ۱۹۱۸ء جنگ عظیم ختم شد- المان و متحدین
او هزیمت خوردند- و قیصر المان از سریر و افسر دست بردار

شد و در ملک جرمنی مشروطۂ کامل را قیام رو نما شد۔
در ممالک متعددۂ اروپا انقلاب و تغیر رو داد۔ نقشۂ عالم
دگرگوں شد و دنیائے ۱۹۱۴ء و دنیائے ۱۹۲۰ء خیلے
متفاوت شد۔

ادبیات ایران در عہد خلافت مبارکہ

خلفائے عباسیہ بتقاضائے امور سیاسی اگرچہ بجائے دمشق بغداد را مستقر دولت خود ساختند. لاکن در زبان دفاتر کہ عربی بود ہیچ تغییرے پدیدار نشدہ۔ چنانچہ افاضل حکماء سلطنت و علماء بخارا ایالت با وصف ایرانی بودن خود شان زبان خود عربی داشتند حتیٰ کہ در فن سائنس و مذہب بہترین مصنفات کہ یادگار کردند ہمہ در زبان عربی است۔ مثلاً تاریخ طبری و کتب حکمت و فلسفہ وغیرہ مؤلفات بوعلی سینا و کتب ہائے البیرونی در نجوم و تاریخ وغیرہ و تفسیر بیضاوی وغیرہ ہمہ از آنہا در فصاحت و بلاغت زبان عربی بے عدیل است۔ با آنکہ مصنفین کرام نسلاً و نسباً ایرانی ہستند۔ ابن خورداد اولین ایرانی است کہ جغرافیہ دان بودہ کتاب المسالک و الممالک را در سنہ ۸۴۴ء تصنیف کردہ و دراں زمان اگرچہ ایرانی شخص تکلم را استعمال می کردند لاکن درہ ہم از تحت اثر عرب باز نماندند تا آنکہ بحور عربیہ را مدار خود کردند و بالآخر شعر و سخن ایرانی بقدرے مترقی شد کہ عربی شاعری

در ازالۂ وے شمۂ از قدر و شرف نماند و فارسی شاعری
پیش از ضعف و انحطاط خلافت عباسیہ عامۃ الورود شدہ۔
افضائے عالم را محیط و حاوی گشتہ بود و اوّلین حکومت
خود مختار کہ در عہد خلافت مزبورہ بوقوع آمد بانی وے طاہر
بن حسین بود کہ در ۸۲۰ء اساس نہاد و این یکے از
سپہ سالاران عرب بود کہ در صلہ معاونت مامون در
وقت نزاع وے با امین برادر خود بعد از ہارون الرشید
در چار بالش خلافت بہ اقطاع خراسان فائز شد۔ لاکن
شدہ شدہ چندان زور گرفت کہ متمرد و خودسر شد و پس
از وے ارث حکومت بہ پسرش جمع شد و بنیاد خاندان
طاہری بظہور پیوست و از ۸۲۰ء تا ۸۷۲ء سریر آرائے
مملکت شدند و ایشان چون عربی النسل بودند ظاہر است
کہ تمائل شان چندانکہ باید بہ ادب ایران نہ بود و نہ شد۔
پس در عہد شان دو شاعر از حسن اتفاق نمودار گشتند کہ
نام یکے حنظلہ بود باشندۂ بدغیس و دیگر محمود وراق ہروی
بود و این دو کس تا زمان سلطنت صفویہ بقید حیات
ماندند و سلطنت صفویہ سلطنتے است کہ از خاندان طاہری
استلاب کرد و از زمان ۸۷۲ء تا ۹۰۳ء بکمال رعب و
داب حکومت نمودند و فی الحقیقت ترقی ادب ایران در

عہد سلاطین سامان آغاز پذیرفت و ایشان از ۲۷۴ھ تا ۳۹۹ھ ایالت پر صولت نمودند و جملہ سلاطین اینہا ساسانی النسل بودند نہایت مشہور و جانباز کہ از استعداد حربیہ خود صوبہ ماوراء النہر و خراسان و اطراف و اکناف شمال مشرقی ایران را در حیطۂ اقتدار خود آوردہ داد شجاعت دادند و این بلادہا از آخرین بادشاہ خاندان صفویہ در ۹۰۰ھ استخلاص نمودند و باوجود اشتغال در امور حربی ہم از اکرام و اعزاز شعر و سخن فارسی و شعراء مذاق عاطل نبودند بل بارگاہ ایشان از کسل مورخین و مافوق العادۃ شعرا مشحون بود کہ مدام در تعریف آفتابان لبل و بہار یک سرودہ بودند و از ہمہ بالاتر ابوشکور سلمی بود کہ پیش از ہمہ کس بر تالیف رباعی توجہ منعطف نمود و کلامش بغایت سادہ و سلیس و مملو از مطالب دلچسپ است بعد از وے رموز عرفان را در لباس رباعیات ادا کردن مدام گذشت۔ و جانشین وے رودکی شد۔

رودکی را اولین شاعر و مورخ ایران می توان گفت و بیش از سائرین قصائد در مدح شاہان نوشتن معمول خود ساخت۔ و نیز شاہان عصر بروے زر و جواہر بے دریغ نثار می کردند و کامل تسمیہ وے ابو عبداللہ جعفر بن محمد

بود و تخلص رودکی بر اسم مولد خود اختیار کرد۔ و او
نابینائے مادر زاد بود لیکن ذکی مافوق الفطرة بود۔ بتوسل
ذکاوت و حدس خود در بارگاہ نصر بن احمد سامانی کہ از ۹۱۴ھ
تا ۹۴۳ھ حکومت پر شوکت داشت، ملک الشعرائے وے
گشت۔ شعرائے جماہیر او را خدائے سخن و آدم شاعری می
دانند۔ و در سخنش اگرچہ در مبالغہ بغلو رسیدہ است۔
لیکن بغایت سہل و سلیس و از ہمہ نقائص و معائب
مصون است و ایں زبان زد خلائق است کہ وقتے چوں
نصر بن احمد ہرات را دارالملک خود قرار داد کہ در حقیقت
خلاف مصالح ملکی بود و جملہ ارکان حکومت و اعیان دولت
جہد بلیغ بکار بردند کہ شاہ ذی جاہ عزم فسخ نمودہ باز
بحالت سابقہ راجع گردد لاکن ہمہ لطائف الحیل کارگر نہ
شد۔ پس ہمہ برودکی مائل گشتہ ازو نظم پر اثر و دلکش
استدعا نمودند تا در مقصود حاصل آید۔ پس رودکی حسب
الحاح شاں نظم مشہور ارتجالاً تالیف کرد کہ شاہ را بمجرد
شنیدن از ہمہ مشتہیات فارغ ساخت و چناں اشتیاقے
دیدن بخارا (وطن مالوف شاہ) بر طبع وے پدید شد کہ
پا برہنہ بر اسپ سوار شدہ عازم دارالحکومت سابق شد و
بریں نظم رودکی چنداں نقد و نظر کردہ شدہ است کہ بعضے

این را نظم هم قرار نمی دهند و شاعری این از شاعری
عربی قاطبةً مباین است و این اوّل کسے است که از
طرز نگارش عربی انحراف ورزیده جادهٔ جدید تراشیده است
چه شاعری عربی اغلب مبنی بر ذکر مذهب و بیان احکام
اسلامی بوده است و این کس نظم خود را لباس تعریف زن
و شراب و سرود پوشانید و ازین باعث موجوده تغزل را
نزد همه موجد باور شده است - در اواخر عمر ازو مربی
بوجهے متغیّر گشت و رودکی در حالت عسرت و ضیق دنیائے
فانی را واگذار کرد -

در سخن رودکی سه چیز بمنزلهٔ شاهکار تاریخی است ازاں
وامق و عذرا از ادب پهلوی اخذ کرده شده است و برین
افسانه شعرائے مابعد خنگ طبع را جولانی داده اند سخن وے
نایاب است صرف چند پاره هائے غزل و قصائد دستیاب
می شود - و مولانا جامی غزل رودکی را در توصیف شراب
در بهارستان خود نقل نموده است - و پرافیسر گول این
را در زبان انگلیسی ترجمه نموده و پرافیسر براؤن این را
در تاریخ ادبیات ایران خود مندرج کرده -

در عهد سامانیاں دقیقی هم شاعرے بود با وقعت و وقار
سوانح حیات وے کمتر یافته می شود - گویند او گبر و

مجوس بود چراکه وے در نظم خود لب لعل، نغمهٔ چنگ مذہب زردشت، مل ارغوانی را بر ہمہ چیزہائے دنیاے دنی تفوق داده است و ازیں مسلم بودن وے مسلّم نیست البته ایں ہم ثبت نمی شود که او لامحاله آتش پرست بود گویند که او امرد پرست بود۔ غلامے او را بکشت۔ اوّلین شعرا بود که یک ہزار ابیات به ایماے هرمی خود تصنیف نمود و فردوسی بر بنیاد وے بنیاد شاہنامه نهاد۔ و تکمیل وے کرد شاہنامه بنام وے ممنون گشت۔ بایں واقعه فردوسی خود معتر است لیکن توارد مابین فردوسی و دقیقی بحدیست که امتیاز بلااطلاع فردوسی قطعاً ناممکن است۔

شاہنامه بہترین یادگار سامانیه است که در زمان سامانیاں بظهور پیوست۔ ایں خاندان نه صرف شعرا را به گراں ارز تحائف و ہدایا و مواجب کثیره نواخت بلکه فضلاے اجل و علماے اکمل را ہم مرکز شد و ہمیناں ہستند که حقیقتاً قدر و منزلت علما را وظیفه خود ساختند۔

البلاغی وزیر نوح بن منصور طبری را بزبان فارسی ترجمه کرد و ایں در نثر فارسی اوّل کتابے ہست و طبری چنانکه گفته شد ایرانی الاصل بود۔ او بر مولد خود طبرستان به تخلص طبری معروف شد و ہم در بارگاه ایشاں چوں ابوعلی سینا

و رازش حکمائے بے عدیل بودند و رازش کتابے در طب
تصنیف کرد۔ و نامش منصوری قرار داد۔ بر نام آقائے خود
ابو صالح منصور۔

در عہد سامانیاں بہ طبارستان و گرگان اہل تشیع کہ
از خاندان علی بودند از ۸۶۴ء تا ۹۲۰ء و خاندان زیاد از
۹۲۸ء تا ۱۰۴۳ء ہم حکومت می کردند۔ و در خاندان ثانی قابوس
بن وشمگیر خود ہم بہترین شاعر بود و دیگر شعرا را نیز قدر وافر
داشت۔ و شنیدنی ہمیں وجہ بود کہ بوعلی سینا چوں از دربار
محمود غزنوی فرار کرد ہمیں شاہ او را در بارگاہ خود بار داد۔
و محمود غزنوی را سلطنت از پدرش بارث آمد۔ و پدرش
سبکتگین در آغاز کار غلام بود لیکن تدریجاً ارتقا نمودہ در
غزنی برائے خود سلطنت خورد را طرح انداخت و سلطان محمود
غزنوی سلطنت موروثی را بکمال زیرکی وسعت داد تا آنکہ
آخر الامر از اصفہان تا لاہور بر نام وے سکہ زدند و حکومت
مرکزیہ بغداد ازو ہم ترساں شد و ایں سلطان ذی شان نہ
محض تخت سامانیاں را در ربود بل سلطنت خاندان بویہ را
ہم پامال کرد و ایشاں دریں زمان بغداد و مغربی ایران را در
تصرف ذی باس شیعہ خود داشتند و نسلاً ایرانی و
مذہباً شیعہ بودند و در حقیقت باشندگان صوبہ دیلم بودند۔

و بقوت بازوی خود در سنہ ۱۰۰۱ء بر سر اقتدار گشتند و محمود
غزنوی ایشاں را چناں محقر و پست کرد کہ باز از رفعت
خود حتی الابد مایوس شدند۔ محمود در زمان حکومت خود
غزنی را منبع علم و فضل ساخت و از ہمہ صوبہ ہا افضل
ترین علماء و ماہرین طبیعیات در حضرت وے گرد آمدہ
بودند و ملک الشعرائے وے عنصری بود کہ یک دیوان ضخیم
ازو یادگار است و در آں بہترین قصاید مدحیہ سلطان محمود
را استیفا نمودہ است و دیگر شعرائے لاتحصی بر روش
عنصری تتبع نمودند۔ لاکن عنصری را درجۂ امتیاز بدستور ماند
و ہمراہ عنصری فرخی و عسجدی ہم بودند و شاگرد وے و ہم
بر طرز وے می نوشتند۔ و فرخی در سخن خود مبالغہ را
بالکلیہ پس انداز کردہ است۔ لیکن کلام عنصری مشحون بہ
غلو مبالغہ است و ازیں جہت فرخی از استاد خود بہتر است
و در بارگاہ محمود شاعرے دیگر منوچہر دامغانی نامی ہم بود۔
و آں ہم دیوانے پر از قصاید بوقلموں یادداشت خود گذاشتہ
است و موت و حیات عنصری و فرخی وغیرہ شاعران دربار
را منحصر بر دست سلطان بود۔ لہذا اوشاں را از جا و
بے جا خوشامد و تملق ہمچنیں سلطان قاہر چارہ نبود۔ و
الادیب اگرچہ قصاید شاں از جہت ادب عمدہ و بہترین است

لاکن از باعث مبالغہ انگیزی در علم ادب فارسی درجۂ نمایاں ندارد۔ و ہم باید دانست کہ ہر نظمے کہ در توصیف بادشاہے یا امیرے انشا۔ کردہ آید آں را قصیدہ مے گویند و ایں لفظ عربی است۔ قصیدہ نگاری ہم خالصاً چیزے عربی است و ایرانیاں از عربی ماخوذ کردہ اند و دریں کم ازکم پانزدہ اشعار می باشد و برائے زیادہ حدے معین نے۔ و جملہ اشعار را قوافی و ردیف ہا یکساں می باشد۔

بدربار محمودی دو شاعر یکے عسجدی و دیگر تلمیذش فردوسی از اقران و اماثل گوئے سبقت ربودہ بودند۔ عسجدی در ۱۰۴۰ء مرغ روحش از قفس عنصری پرواز نمود۔ او در بدو قصیدہ مناظرہ ضم کرد و آں افتتاحی باب بمثابۂ تشبیب می بود کہ شاعر چیزے را فرض نمودہ باوصافش شمائل مربی خود را موازنات مے نمود و نتیجۂ استنباط می کرد کہ ایں اوصاف در مقابلہ اوصاف و محاسن ممدوح محض ہیچ و پوچ است لاکن من بعد موضوعات تصوف را در صورت مناظرہ نیز تشکیل دادہ شد۔ چنانچہ از تصنیف عارفی المسمی بہ "گاؤ چوگان" ہویدا است۔

از شعرائے محمودی فردوسی در ادبیات ایران ایں قدر شہرت دارد کہ ابدالآباد زبان زد انام خواہد ماند۔ او

شاہنامہ را در خدمت سلطان محمود کہ اجل سلاطین عصر خود بود پیش کرد کہ بعد از محنت شاقہ سی سالہ بوجہ طمع چیزے نادرالوجود تالیف کردہ بود چوں از صلہ مامولہ مایوس گشت چنیں ہجوے بر زباں آورد کہ صیتش بر بسیط زمین مستولی گردید۔ چنانچہ می گوید ؎

ایا شاہ محمود کشور کشا	ز من گر نترسی بترس از خدا

چناں مغلوب الغضب و کینہ توز شد کہ می گوید ؎

اگر شاہ را شاہ بودے پدر	بسر بر نہادے مرا تاج زر

اگر مادر شاہ بانو بدے	مرا سیم و زر تا بزانو بدے

..	..	..	..	..	..

بر محنت رائگاں متاسف شدہ باز می گوید ؎

بسے رنج بردم دریں سال سی	عجم زندہ کردم بدیں پارسی

ہجوش چنداں فضیح و شدید بود کہ محمود را پر غیظ و غضب ساخت لاکن زود تر چاشنیٔ عفو چشیدہ شتربا از زر و جواہر بار کردہ بصوب وے ارسال نمود کہ در عین ارتحال جنازۂ فردوسی باو مصادعت کردند۔

در شاہنامہ حکایات مبارزان عجم است و بعض گمان می برند کہ ایں جملہ اولاً منثور بود بل قدرے در نظم ہم منسلک بود لاکن اکنوں ازو ہیچ اثر پدیدار نیست۔ دیر

شستگی و طلاقت معانی و صیاغت سخن و سلاست گوئی
این تصنیف فردوسی بے بدل است که درو جذبات حب
الوطنی تا آخر چنین گنجانیده شده است که این کتاب را
نظم رزمیه قومی ایران ساخته است و چون فردوسی درین
نامه به توصیف مشهوران مجوس بحد مبالغه رطب اللسان
و عذب البیان است نزد بعض اہل اسلام معتوب
گشت - لکن مقدمه کتاب را در وصف علی وقف کرده
پس آن دیباچه رافع ہمه شکوک و اوہام شده است -
شاہنامه بذکر دلاوران سلف ہمچو گومارث ، ہوشنگ
و تہمورث می آغازد که قبل ازیں در ہیچ کتابے از
تاریخ ایران ذکر شان نیامده است و در آخر کتاب حال
حکومت ساسانی است و ذکر یزدجرد که آخری پادشاه این
تبار بود مفصل تحریر نموده است و در تمام کتاب خود پنجاه
پادشاه را ذکر آورده است و آن بہادران که در زمانه این
شاہان بودند بر کارنامه ہائے ایشان تبصره کرده است -
و در چند بار حروب ایران و طوران را بوضاحت ایراد
کرده است که مبنی بر مناقشت ترک و ایران فی سالف
الایام بوده است و قصه جنگ سہراب و رستم ہم ہست
که ہر کس زود باثر است و در حکایتے انتہائی بلیغ کرده

است کہ مادر سکندر ایرانی نژاد بود و مقصود ازیں اینست کہ واضح گردد بر انام کائنات کہ ایران در پیدا کردن نبرد آزمایان عدیل خود نداشت و دریں تصنیف چند عیوب مثلاً اطناب نظم، دل اندازی بحور و اعادہ و تکرار غیر ضروری بلا اسلوب حکیم ہم ہست و نیز یگانگت در تعریف مختلف پہلوانان و ہم نظم وقائع شتی بر یک ہیئت چنداں دلاویز معلوم نمی شود۔ نیز سوانحات بر واقعات مبنی نیست لیکن اکرام و احترام ایرانیان مر ایں تصنیف را بہ اعتبار مضمون و نہ برائے قوافی وغیرہم قدر و شرف دہند اکثر شعرائے ماخلف بر طرز شاہنامہ فردوسی طبع آزمائی نمودند لیکن از حسن قبول عاری ماندند چنانکہ پیشتر مزبور شد۔ از زیادت توصیف فردوسی مر آتش پرستاں را بعض مسلمانان بغایت اظہار ناپسندی مے کردند و روز بروز ایں منافرت فزون می گردید حتیٰ کہ چند روز قبل از رحلت خود فردوسی مجبور گشت کہ برائے استمالت قلوب المومنین مثنوی یوسف زلیخا تسوید نماید و در آں تحریر است کہ نظیر یوسف در حسن و جمال بزمان پیشینہ بودہ است و نہ آیندہ بوجود خواہد پیوست و زلیخا منکوحہ عزیز مصر او را بسیار محبوب می داشت و ہم در دیباچہ اش می نویسد کہ چوں در شاہنامہ ذکر بہادران قدیم خطہ ایران بمبالغہ انجام رسید اکنوں تلافی مافات را

صحیح نصب العین اختیار کرده در پیری خود وسیله نجات می سازم و بر مضمون این مثنوی دیگر شعرا هم سخن سنجی نموده اند لاکن از روئے مذہب مثنوی زلیخا یوسف ملای جامی هم پایۂ خود ندارد۔

و جمله مورخین و ماهرین سائنس که زیب آرائے دولت محمودی بودند یکے البیرونی بود که در علم التاریخ درجه قصوی داشت و در عربی هم متعدد کتب نفیس تصنیف نمود مشهور ترین شان آثار باقیه و تاریخ هستند و محمود از روئے تام داشت که فلاسفر زماں بوعلی سینا را عنوة در بارگاه خود آرد و ازیں جهت قاصد در عقب وے هم فرستاد لیکن بوعلی سینا ایں خبر را استماع نموده در دربار قابوس بن وشمگیر پناه گرفت۔ چه ازاں بعد عازم رے شد۔ بوعلی نه صرف ماهر حکمت و فلسفه بود بل قصاید عربی هم باسلوب حکیم ادا می کرد۔ وے چند غزلیات و رباعیات هم انشاء کرده است و در زبان مادری خود جمله شعبه جات علوم مروجه العصر را انسائی کلوپیڈیا یعنی کتابے جامع المسائل هم نوشته است و چوں تصنیف وے بامر ولی نعمت وے علاء الدین بود ازیں باعث او را به دانش نامۂ علاء نامزد کرد۔ و در نثر بسیار کتب حکمت و فلسفه تحریر کرد۔ و بباعث

تصنیف اینچنیں کتب کثیرالفواید اثر پایدار خود بشابهٔ باقی گذاشت تا یوم آخر منفعت تصانیفش افضلے عالم را محیط و ناسش را مضی فواید ساخت و ایں کتب تا هنوز مسلمانان را باعث صدگونه افتخار و مباهات گشته است و امروز هم به مملکت ایران نصاب تعلیم د مدارس وے را زیب وا فزی دهد و بزبان لاطینی ترجمه اش در زمان حیات وے کرده شده بود و بعد ازو در هر زبان اروپا ترجمه شد و امروز هم تصنیف بوعلی سینا در مسئله اندمال زخمها بر جمله تصانیف عالم دریں مسئله تفوق بے پایاں دارد۔ و تصویر فلسفه اش حقیقتاً در کتاب "شفا" هویدا می گردد۔ و ایں کتاب تعلق به علم موجودات و علم قوائے ذهنی وغیره می دارد۔ و دریں کتاب بوعلی سینا قوانین ارسطو و تصوف ایران را ممتزج ساخته است چوں تمام کائنات اثر وے را عقیده نیز همیں بود ازیں وجه شهرت بوعلی سینا کالشمس فی الظهر گشت و در ۱۰۳۷ء وفات کرده به همدان مدفون شد و تا هنوز مقبره اش زیارت گاه خلائق عالم است و مرضی و دیگر صاحبان عوارض بر قبر وے حاضر می شوند زیراکه اعتقاد دارند که بزیارت مرقدش زود شفا بدست می آید۔

دراں زماں شاعری ایران با عروج حقیقی ہمدوش بود و در فارسی ہمہ گونہ نظم نگارش مے یافت ۔ لاکن رواج نثر نگاری بسیار کم بود کہ دراں عصر کتابت نثر بہ عربی مخصوص بود ۔ چہ کارنامہ ہائے ادبی و ملک گیری محمود را کہ مورخ عطبی در تاریخ یمینی خود قلمبند ساختہ است ہم در عربی است و یمینی ازیں می گویند کہ لقب محمود در اصل یمین الدولہ العباسیہ بود و عالم شہیر قصیدہ نگار عالم علامہ بدیع الزمان ہمدانی ہم در مدح محمود قصائدہا تصنیف کردہ است لاکن وے از ہمہ پیشتر در زبان پارسی مقامات نوشتن شروع کرد و ایں طرز خاص از عربی اخذ کردہ بود ۔ و دریں بالعموم در عبارت مقفیٰ امور مجلسی تحریر می شد و ایں در اصل اساس تمثیل نگاری فارسی بود ۔

در بدو ۱۰۰۱ء از قبائل ترکمانان اتراک سلاجقہ در ناحیہ شمال ایران تاخت و تاز و ترکتاز و تاراج شروع کردند بعد منعقد حروب در جزوے از اطراف بلاد ایالت خود را تخلبندی نمودند ۔ دولت غزنویہ چوں دراں زماں روئے بہ انحطاط بود و منقرض و متصدع شدہ بود ۔ و اخلاف محمود بغایت ناتواں شدہ بودند و سلاجقہ ہم از

مرکزیہ حکومت قریب تر بودند ازیں باعث اوّلاً از ہمہ بر غزنی تاخت آوردند و او را مسخر کردند و من بعد در سمت جنوب مغرب ہم اقدام کردن گرفتند آخرالامر دودمان بویہ را قلع قمع نمودہ بر بغداد مسلط گشتند و بر اورنگ بغداد امیر طغرل بیگ جلوہ انداز شد و بعد از اوفات وے الپ ارسلان منصرم امور سلطنتؐ شد و حکومت این خاندان دریں اوقات از حد مصر تا ثغر افغانستان محتوی بود و بر عالمیکہ در بارگاہ وے می آید بلا تمیز قدر و منزلت وے بیش از بیش می کردند و از بہترین علمائے شاں بل نخبۂ علمائے جہاں نظام الملک طوسی بود۔ ایں مہتر نادر الوجود در سرزمین طوس بخانۂ دہگان متوسط الحال متولد شدہ بود و بہ استعداد و ثقافت فطری بوزارت الپ ارسلان رسید و در امور وزارت ماہر ترین عالم شد۔ باآنکہ اشغال وزارت ہموارہ او را متوغل و منہمک داشت علم و ادب را ہم تکریم فراواں مے کرد۔ برائے نشر علم و ادب در اکناف عالم در بغداد بیت العلوم نظامیہ قائم کرد چوں او خود عالم اجل بود کتابے سیاست نامہ تصنیف کرد کہ درو اصول و فروع جہانبانی و جہانگیری تبیین کرد و ایں قواعد بمطالعہ تاریخ عالم و تجربہ ذاتی خود استنباط کردہ مرتب ساخت۔

و دریں کتاب از ہمہ ابواب لائق و سزاوار توجہ و التفات
آں باب است کہ در وے ایں بحث آوردہ شدہ است
کہ چہاں انجمنہائے خورد خورد و مجلسہائے معمولی حکومت
بزرگ را باعث اختلال و انخلاع می شود۔ فی الاصل
مدعائے او ازیں بیاض ضمناً فرقۂ اسماعیلیہ و کارماتیقینیہ
را در نظر حکومت مضرّ و خطرناک ثابت کردن بود۔ و
ہم در سنہ ۱۰۹۲ء نظام الملک از دست یکے از منتسبان ایں
فرقہائے ضالہ جام شہادت نوشید۔ و رحمۃ اللہ علیہ
رحمۃ واسعۃ۔

ریاضت جسمانی

تندرستی نه صرف نعمت است بل از مغتنمات است قدر تندرستی و صحت از بیمار و قدر شغل از بیکار باید پرسید چه ایشان از لذائذ دنیوی اصلا بهره ور نمی شوند ازینجهت بر دانشمند لازم است که تن خود را درست نگه دارد۔ تا آماجگاه امراض نشود۔ در ملک ما جوان سی ساله پیر فرتوت بنظر می آید۔ بر سرش برف باریده است ریزش و سرگیجی، صداع و نزول الماء، ضعف بصارت و اختلاج القلب، درد گوش و نسیان، آگنده گوشتی و آواز گرفتگی، دندان ریزی و سوء ہضم، ریم گوش و کوژ پشتی، وجع المفاصل و شوریدن دل، رعاف و فواک لکنت و افتادن ناف و بالآخر اجل پیرامون جوانان باشد اکثر الناس در مرض دق مبتلا اند۔ در حق ایشان راست و درست آید که ع

نشاط زندگی باشد به سی سال

اگر جوانان ما را سفرے در پیش آید در تجسس اسپ

و مرکب سرگرداں باشند۔ در طفولیت ہنرے و کسبے نیاموختہ اند بدیں وجہ در جوانی پریشاں خاطر مانند۔ بباعث عروسی صغرسنی از معیشت اہل و عیال بے فکر نمی شوند۔ غذا بر وقت نمی خورند و التزام ورزش و ریاضت جسمانیہ نمی کنند و شکار امراض گوناگوں باشند۔

العلم علمان علم الابدان و علم الادیان و خیر العلم علم الابدان۔ علم اجسام را بر علم ادیان و مذاہب ترجیح دادہ اند زیراکہ اگر انسان تندرست و تنومند نہ باشد بچہ طریق فرائض و وظائف دینی را بحسن اسلوب انجام خواہد داد۔ اگر انسان تندرست نیست برائے او چہ سنگ و چہ زر۔ چراکہ او ازآنہا متمتع نمی تواند شد۔

ریاضت بدنی چند قسمہا است۔ شنو بازی کردن، چتر طاؤس زدن، نوبہ بازی کردن، چفتہ بازی کردن، گاز بازی کردن، میل گردانی کردن، نیزہ بازی، معلق زدن و برزور خانہ رفتن و کشتی کردن۔ بہترین ہمہ را بمقتضائے وقت و آب و ہوا و عمر بازی کنندہ اختیار باید کرد۔ کمترین و سہل ترین ریاضت چہل قدمی است کہ برائے بیماراں و پیراں انسب و الیق است۔

در انتخاب بازیہا احتیاط شدید ضروری است اطفال

خورد سال را از بازیہا مثل چابک، سرمک و چشم بندی،
بودنہ بازی، قمار بازی، گنجفہ، نرد بازی، کاغذ بازی
چرخوک زنی، آتش بازی، برقان بازی، لعبت بازی، مہتاب
بازی و شطرنج و دیگر ملاعب کہ ازانہا ماسوائے ضیاع
اوقات گرامی چیزے دیگر بدست نمی افتد باز داشتن اولی
است و مناسب است اگر ایشاں بازیہائے ذیل استعمال کنند
نیزہ بازی، اسپ دوانی، نشانہ اندازی، شناوری، گو بازی
سباق، گو و چوگان بازی، خرسک بازی و گوئے پائے
وغیرہ وغیرہ۔

در کتاب الفتیٰ کہ در مصر چاپ شدہ است ریاضت را
عقلیہ و بدنیہ گفتہ شدہ است۔ فہمیدن ایں ہر دو قسم
مشکل نیست ریاضت عقلیہ ایں است کہ قسمت معتد بہ
اوقات عزیز را در لطائف و ظرافت گذرانیدہ شود۔ و
تفکّرات و تردّدات را خیر باد گفتہ شود سیر آب رواں، جوئے
دواں و باغات سرسبز و شاداب کردہ شود۔ عجائبات بوقلموں
و مظاہر قدرت را بغور دیدہ شود اینچنیں ریاضت برائے
طلّاب، مصنفین، مدرسین، قضاۃ، وکلاء و فلاسفہ و شعراء
و ادباء مفید ترین است۔

ریاضت بدنی یا جسمانی پیش ازیں مذکور شدہ است

اینجا صراحت مزید را احتیاج نمی افتد۔

فواید ریاضت ازیں صحت جسمانیہ و دماغیہ بحال خود مے ماند۔ انسان مصائب را بخوشی برداشت مے کند التزام و باقاعدگی ریاضت انسان را ہموارہ ہشاش بشاش می سازد نیز در جمعے بازی ہا کردن عادت موالفت، اثبات قدم و اطاعت قاید راسخ مے شود۔

بدیدن ارض و سما، کشتہا، جنگلات، کوہسار، رودہا و دیگر مظاہر قدرت آں قبیل دقائق حکمیہ حاصل شود کہ در کتب درسیہ یافتہ نمی شود۔ مطالعہ صحیفۂ فطرت و دفتر کائنات برائے دقیقہ بین سلیم الفطرت بیک وقت تعلیم و تفریح بہترین قسم است۔ در اوراق فطرت آنچناں نیرنگیہا و عجائبات است کہ کلک و زبان شاعر دقیقہ یاب عاجز است۔

اگر در شما فقدان مذاق فطری نشدہ است شما بالضرور از مناظر و مشاہدات محظوظ خواہید شد و در ذات شما احساس نشاط حیرت انگیز تولید خواہد شد و اثر خوشگوارش بر صحت لاحق گردد۔ دل متوش خوش خواہد شد۔ سکونے در طبع و قوت نمایاں بجائے ضعف قوی نمایاں خواہد شد۔

شناوری ہم بد نیست۔ برائے اعصاب و پرورش خلایا مالش ہم خوب است۔ شاہان سلف شناوری می آموختند بار

چوں در ہندوستان حملہ آور شد در راہش رود گنگ افتاد در رود سیل آمدہ بود و تا کروہا پہنا شدہ بود بابر جامہ ہا از تن کشید۔ لچ شدہ خود را بآب انداخت و بدون معبرے رود تند آب را عبور کرد۔ قصۂ ہمایوں و نظام سقہ ہم معروف است۔ از ہمین شناوری جائز شدند۔

ہنگام سیر جامہ ہائے کہنہ نہ باید۔ نو خوب است این بر روح انسان لطف و نشاط آرد۔ رقص و سرود و سماع و غنا برائے طلبہ خوب نیست ازیں ہا احتراز واجب است ازیں ہا ہیچ ریاضت جسمانیہ حاصل نمی شود بل نقصان پیدا می شود۔ نہ صرف بشرکت مجالس غیر شریفہ وقت گرامی ضائع گردد بل جذبات نفسانیہ را تحریک و تہیج می شود۔ و ثانی الذکر مفسد اخلاق است۔ و ازیں مجانبت ضروری است۔

فرائض زوجین

اللہ جل شانہ و عم نوالہ از قدرت کاملہ و حکمت بالغہ خود دریں عالم کون و فساد از اجناس ذکور و اناث تخلیق و تولید نمودہ باعث ازدیاد و افزائش نسلہا گردید مرد و زن ہم شمہ ایست از عجائب او و کرشمہ ایست از غرائب او ممکن نیست کہ کارگاہ کائنات بدون یکے از ایشاں رواں و عامل باشد۔ بفحوائے الرجال قوامون علی النساء بما فضل اللہ بعضہم علی بعض و بما انفقوا من اموالہم مرد بزن حکم و قادر است۔

زن را بدیں وجہ صنف لطیف نامند کہ او جسماً نحیف و عقلاً ضعیف است۔ در امور دینوی کماہی بہرہ ور نیست و اکثر مزلقات موجب خسران و نکبت او شدہ دریں ایام اگرچہ بعض مستورات حیرت انگیز ترقی کردہ اند۔ تاہم نسائیت ایشاں در حصول تکمیل و عہدہ ہائے جلیلہ و مہمہ موانع کثیر در صراط ایشاں بمثابہ سد سدید حائل کردہ است۔

زن مثل گل است و او را پژمرده ساختن اثم کبیره است۔ بدو ہشاش بشاش بودن عین فرض انسانی است و لھن مثل الذی علیھن بالمعروف۔ الآیہ۔ او را در حریم منزل نہ محبوس بلکہ ملکۂ آزادی باید کرد و بیرونِ در او را ہیچ سروکار و واسطۂ نیست ہر کار کمترین کہ او از ذمت ہمت خود بپایۂ تکمیل و تتمیم رساند از نگاہ قدردانی و قدر افزائی باید دید زیراکہ از تنفرش دل او شکستہ و ہمتش گسیختہ شود و نیز او من بعد از تکسر و شکستگیِ عزائم در اعاظم امور دستاویز نمی شود۔ پایش صوب آں کار رفتن نمی یارد و دستش مرتعش و مسترخی شود۔ اگر زن کارے انجام دہد باید کہ مرد باظہار دلبستگی و حوصلہ افزائی او کلمات ہمت افزائے و حرفہائے رواں پرور در رویش گوید کہ او اصغا نمودہ مبادر و حوصلہ مند گردد۔

من برای العین مشاہدہ نمودہ ام کہ بسا اوقات مردمان ہند بازنان خویش کمتر از بہائم و کہتر از وحوش سلوک روا دارند و ایں چنیں روش بر عارض درخشندۂ شاں داغ بدنما است کہ نہ از آب شستنی است و نہ بہ خاک زدودنی است۔ چوں اذہان و افہام ابنائے ملکی چنیں

اعوجاج پذیرفتہ باشد از ایشاں چہ رجائے ترقی و تعلی یافتہ می شود۔ وائے بر ما و بر حال ما۔

زنان ہندی خیلے وفاکیش و حیاآگیں لاکن برخے دل ریش و اندوہگیں باشند بر شوہر خود پروانہ وار جاں نثار کردن اصلا دریغ نمی کنند۔ ایثار، مروت، صداقت شعاری جاں نثاری در جبلت زن ہندی راسخ است نے نے فطرت ثانیہ اش است۔ الحق اخلاق فاضلہ در طبعش از روز الست مرتکز و مجبول شدہ و ہموارہ در مظاہرہ و مجاہرہ کارہائے غیرت و دلیری، شرافت و جاں نثاری دیدہ می شود۔

علی الرغم آں ہمہ مردان ہندی مساعی جمیلہ اش را ہبآ منثورا انگاشتند او را در اغلال و سلاسل نوائب لاتحصلے مبتلا ساختند شادکام و خوشوقت می باشند چوں امور مفوضۂ ہر روزہ انجام دادہ از ادارات مراجعت فرمائے خانہا شوند حال شاں دیدنی و کیف شاں نگریستنی باشد با چہرۂ عبوس و دل پر غضب باشند ہر آں چین بجبیں نظر آیند۔ گاہے اطفال را لکد بنوازند و گاہے زناں را قفا خورانند صدائے ہیا ہو۔ از ہر سو می خیزد۔ خانہ شرفا از حمام زناں متمیز نمی شود۔

در عرض دو چار سال از عروسی منقضی شده حیات متاہلانہ شاں از چاشنیِ مسرت غیر متلذذ شود و بر مسکن شاں غراب البین نعرۂ الفراق الرحیل می زند عروسی کہ برائے ابتہاج و خانہ آبادی در معرض وجود آمدہ بود۔ بالآخر منتج و منجر بہ مفارقت، خصومت، طلاق و خلع می شود۔ در اکثر احوال نوبت بہ مرافعہ و استغاثہ می انجامد و فریقین متخاصمین مستمند و نژند بقید و بند گرفتار آیند۔

بر مرد فرزانہ کہ در کیاست و سیاست مدن یگانہ است کفالت خانہ داری و تاہل بسیار ضروری است و کفالت بجز مسرت و یگانگت و رضائے زن و فرزند ممکن الحصول است و مسرت زن در مہیا کردن حوائج و مایحتاج او است پس لازم آمد کہ مرد وظائف و اشغال ورزد و اہل و عیال را نفقہ و نان وغیرہم دادہ کما حقہٗ مسرور و مبتہج کند۔

مرد زن خویش را بباعث ناعاقبت بینی، بدسلیقگی، عدم حسن تعقل و خشونت خواہی نخواہی آزردہ دل و رنجور نسازد۔ پیوستہ در رضا جوئی و استمالت او کوشاں و ساعی شود زیرا کہ بدون تالیف قلب و ایثار وغیرہم نظام خانگی درہم برہم می شود و التیام نہ پذیرد و مستلزمات دارین

حاصل نمی شود۔

عبارت ازیں متابعت و موافقت ایں نیست کہ مرد مذکر سماعی گردد۔ زوجین شبانہ روز مورد لعان و طعان شوند۔ بل مراد ازیں تکثر مدارا و آشتی است کہ موجب ترقی و عروج خانوادہ و بہجت و وداد دودہ است۔ بر زن چناں قدر فریفتہ و والہ نہ شود کہ دیوانہ وار پیرامون او طواف کردن گیرد و مجنون فاتر العقل و مسلوب الحواس شدہ دنیا و مافیہا را از دل خود محو گرداند۔ زیراکہ از چنیں شیفتگی عقلا قدغن کردہ ایں را راس کل خطیئہ گفتہ اند۔ ہر زیرک فطن کیس حرکتے نہ کند کہ مطعون و مقہور شود۔ و دیگراں را بر خود موقعہ خندہ زنی و ضحک دہد۔

عمر خیام

عمر نام، غیاث الدین لقب، ابوالفتح کنیت پسر ابراہیم الخیام بود۔ پدرش خیمہ دوز بود۔ بایں مناسبت خیام مشہور گشت۔ ولادت گاہ او نیشاپور بودہ و ہماں جا تکمیل تعلیم کرد درآں ایام نیشاپور مخزن علوم و فنون بود۔ عمر در نظامیہ تحصیل کرد و گویند کہ او ہمدرس حسن بن صباح بانیٔ فرقہ باطنیہ و وزیر نظام الملک طوسی بودہ و فیمابین روابط حبیبی و علائق قدیمی داشتند با ہمدگر عہود و مواثیق کردند کہ اگر یکے از ایشاں فائز بمرام شود دیگراں را ہم بنوازد از حسن اتفاق نظام الملک وزیر اعظم سلطان الپ ارسلان شاہ سلجوقی شد بمجرد یافتن وزارت عظمے او دیگر احباب را نواختن خواست لیکن خیام بقبول عہدۂ بزرگ تن در نداد و گفت کہ من بہ تدقیق و اکتشافات علمیہ حیات سادہ وضع می خواہم زیراکہ ترقی مادی بتمائل و تعیش عالم تعلق جذبات روحانی را درس فنا می آموزد۔ و جوہر کمال را بے آب و تاب می گرداند۔ چوں او استغنائے خیام بے لگام دید برائے او یکصد پول سرخ مشاہرہ

متعین کرد کہ بلا اکراہ و اجبار بطوع خاطر مصروف مطالعہ
شود لاکن ایں بیش از افسانہ نیست۔

عمر خیام شاعرے صوفی منش بود رباعیات او در اکناف
و اطراف عالم از ہند تا سندھ و از ہندوستان تا انگلستان
معروف است و آنہا را در زبان انگلیسی ترجمہ کردہ اند۔
لاکن فی الاصل او ہیئت دان بلند مرتبہ و فیلسوف عالی
رتبت بود۔ او ہم پایۂ شیخ الرئیس بوعلی سینا محسوب می
شود لاکن کج خلقی و سوء مزاجی او را از نظر عوام بینداخت
و اہل علم ازو نفور بودند۔

علمائے اروپا او را محقق بے بدل و ریاضی دان بے مثل
انگارند و تصانیف او را حرز بازو ہا کردہ اند۔ حافظہ عمر خیام
ہمہ گیر بود گویند بارے در اصفہان نصف جہاں گذر کرد۔
آنجا کتابے دید و آنرا ہفت بار خواند چوں در نیشاپور رسید
محض بتوسل حافظہ ہمہ آں کتاب را حرف بحرف تحریر نمود۔
و سرمو فرق نشد۔

عمر خیام ہیئت دان عظیم الشان بود۔ ملک شاہ سلجوقی
در ۱۰۷۴ء او را بہ تحقیق علم ہیئت مامور کرد۔ عمر خیام اغلاط
تقویم قدیم را طشت از بام کرد و طرح تاریخ جلالی نہاد۔
تاریخ او جلالی از ۱۰ مارچ ۱۰۷۹ء می آغازد۔ قبل ازیں

در ایران سن یزدجردی رائج بود۔ او نیز شہور و اعوام شمسی و قمری را تصحیح کرد چنانچہ اکنوں سی و سہ سال شمسی برابر سی و چہار سال قمری باشد در عہد معدلت مہد جلال الدین اکبر شہنشاہ ہند ہمیں تاریخ جلالی مبدل بہ ماہ الٰہی شد و تا ہنوز در قلمرو نظام دکن ہمیں مروج است۔

بہ طبع خیام رنگ فلسفہ استیلا یافتہ بود و رند مشرب و آزاد خیال بود۔ متدین و متقی حضرات او را بے دین و غیر متشرع می گفتند و از ہر سو پیرامون او می آمدند چوں خیام دید کہ جانش در خطر است او عازم حرمین شریفین شد چوں باز گشت جامۂ پارسائی و تورع در بر کردہ بود۔ و درو بجائے رندی معرفت الٰہی آمدہ شدہ بود۔ بجز تسبیح و عبادت و شغل ریاضت کارے نداشت۔ مئے صافی را خیرباد گفتہ صوفی صافی شد۔ در خمخانۂ معرفت جرعہ کش وحدت گشت۔

تذکرہ خیام در مجمع النوادر یعنی چہار مقالہ نظامی عروضی سمرقندی ایراد است نظامی رقم می نماید کہ:

"در سنہ ۵۰۶ھ حکیم عمر خیام باتفاق مظفر اسفزاری وارد بلخ شد و اقامت امیر ابو سعد جرہ گشتند۔ من بداں خدمت پیوستہ بودم در میان مجلس عشرت از حجۃ الحق عمر شنیدم

که او گفت گور من در موضعے باشد که هر بہارے شمال بر من
گل افشاں می کند۔ مرا ایں سخن مستحیل نمود و دانستم که چونے
گزاف نگوید چوں در سنہ ثلثین به نیشاپور رسیدم چہار
سال بود تا آں بزرگ روئے در نقاب خاک کشیده بود۔ و
عالم سفلی ازو یتیم مانده۔ او را بر من حق استادی بود۔
آدینۂ بزیارت او رفتم و یکے را با خود ببردم که خاک او را
بمن نماید۔ مرا بگورستان حیره بروں آورد و بر دست چپ
گشتم در پائین دیوار باغے خاک او دیدم نہاده و درختان امرود
و زرد آلو سر ازاں باغ بیروں کرده و چنداں برگ شگوفه بر
خاک او ریخته بود که خاک او را زیر گل پنہاں شده بود۔
و مرا یاد آمد آں حکایت که بشہر بلخ ازو شنیده بودم۔
گریه بر من افتاد که در بسیط عالم و اقطار ربع مسکوں او را
ہیچ جائے نظیرے نمی دیدم۔ ایزد تبارک و تعالی جائے او در
جناں کناد بمنّه و کرمه۔

عند الوقت سیاحے انگلیسی بطور سیاحت در نیشاپور
گذار کرد۔ چوں مزار حکیم خوش کردار در حالت بیکسی و
کس مپرسی معاینه کرد سخت متاسف شد۔ بجز ردائے گلہائے
باد بہاری ہیچ کس پرسان احوال او نبود۔ چوں قطان نیشاپور
اہل تشیع اند بریں لحوسی اینچه عمر خیام را ملتفت نشدند

و قبر او آماجگاه هدم شده۔

رباعیات عمر خیام دارائے معانی دقیق و نکات و غوامض باتحقیق است۔ اصحاب دل را از آنها جذب پیدا می شود۔ معارف پروران انگلستان جماعتے ترتیب داده اند که آن را خیام کلب نامیده اند۔ هر سال بتقریب یادگار او جلسۂ منعقد می کنند و از اشعار و ابیات مجالس را گرم می کنند رباعیات عمر خیام بغایت موثر و دلچسپ است۔ مشتے نمونه از خروارے درج ذیل است۔

رُباعی

گویند بحشر گفتگو خواهد بود	وان یار عزیز تند خو خواهد بود
از خیر محض جز نکوئی ناید	خوش باش که عاقبت نکو خواهد بود

وَلَهٗ

دلتنگ مشو که تا جهان خواهد بود	از تو بجهان نام و نشان خواهد بود
تا چرخ اسیر و اختران سیر کنند	نقد تو خلاصۂ جهان خواهد بود

بر تغیرات عالم گفته است ؎

روزے فلکم جامه دهد میر کند	روزے دگرم برهنه چون سیر کند
باچون و چرائے فلکم کارے نیست	غم خوردن بیهوده مرا پیر کند

بامید مغفرت مے گوید ؎

گه تخت سلیماں به لئیمے بخشی	گه تاج نبوت به یتیمے بخشی

یارب چه شود اگر مرا بے سببے از روضهٔ مغفرت نصیبے بخشی

اشہر مصنفات عمر خیام اینست - تاریخ جلالی که بایمائے جلال الدین ملک شاه سلجوقی نوشته بود و معنون باسم او است -

رساله جبر و مقابله و معلقات حدود اقلیدس ہم قابل قدر کتب خیام است -

عمر خیام مثل سائر انام در ١١٢٣ء فوت کرد و در وطن الہام مواطن خویش اعنی نیشاپور مکفون و مدفون شد -

آداب والدین

اقتضائے شرافت و فطرۃ سلیم ہمین است کہ ہرکہ باشما احسان و مروت گزیند شما ہم بدو محبت کنید و ہموارہ اورا محترم و فخیم دانید۔ لا ریب ھل جزآء الاحسان الا الاحسان این حقیقت نفس الامری است کہ در دنیا کسے از والدین مہربان تر، رحیم تر، ہوا خواہ تر و محسن تر نیست۔ بنابرین اخلاص و توقیر شما در حق ایشان ہر قدر زیادہ باشد آن نیز کمتر است۔ اللہ تعالیٰ در کلام معجز نظام خود متعدد نصوص مرصوص مودی اطاعت و رضاجوئی والدین ارشاد فرمودہ است۔ خود رسول مقبول ﷺ می فرمایند کہ خوشنودی والدین موجب رضائے خداوند تعالیٰ است و ظاہر و باہر است کہ رضائے مولیٰ از ہمہ اولیٰ است۔ دیگر انسان راچہ باید اگر رضائے خدا بدست آید۔ ہمین است مطمح نظر حیات انسانی۔ اللہ بس باقی ہوس۔

ازانکہ در ہوا خواہی والدین ہیچ شائبہ ریب نیست بایقین عین خواہش و تمنائے ایشان است کہ اولاد و

اعتقاد شاں نیک بخت و صالح باشند و ہر پند و اندرز
کہ دہند مدار آں بر خلوص و حسن نیت شاں است۔ لہذا
فائدہ و سعادت شما اندریں مضمر است کہ نصائح ایشاں
را بگوش حق بنوش بشنوید و بر آں عامل و کاربند شوید۔
بہر کیف شیب و فراز و پست و بالائے زمانہ را بہتر از
شما فہمیدہ اند و سرد و گرم مناہج روزگار دیدہ و تلخ و
شیریں اعصار و امصار چشیدہ اند تجربہ ہائے ایشاں برائے
شما بمنزلۂ خضر طریقت است۔

اطاعت اکابرین و ادب و احترام بزرگ ترین دلیل شرافت
نفس است و دریں سلسلہ اشرف و اعلیٰ مرتبہ والدین است
از اطاعت ایشاں نہ صرف اندیاد محبت شاں خواہد شد
بل مسرت و نشاط شما وافر و بتکاثر خواہد بود۔ مسرت و
بہجت حقیقی مخفی در احساس نیکی است۔

ایں بشمول ادب است کہ اگر والدین استادہ باشند
شما جائے گیر نہ شوید و فوراً برپا شدہ جائے برائے ایشاں
بگذارید۔ پیش ایشاں سخنہائے مضحکہ خیز و گپہائے بازی
آمیز زنہار نکنید۔ کہ ایں موجب خفت احترام شاں است
چوں ایشاں حرف زن باشند باید کہ شما سکوت اختیار
کنید و بگوش ہوش شنوید۔ پیش ایشاں مودبانہ دو زانو

بنشینید۔ کہ با ادب بودن انسان بودن است۔
حکمائے زمن بے ادب را انسان نمی نامند بل وحشی خوانند
مولوی معنوی می گوید ؎
از خدا خواہیم توفیق ادب　　بے ادب محروم ماند از لطف رب
و شاعر دیگر چہ خوب گفتہ است ؎
ادب تاجے است از لطف الٰہی　　بنہ بر سر برو ہر جا کہ خواہی
ادب فضیلت انسانی است کہ ازو مفر نیست ؎
ادب بہتر از گنج قارون بود　　فزوں تر ز ملک فریدوں بود
بزرگاں نکردند پروائے مال　　کہ اموال را ہست رو در زوال
عناں سوئے علم و ادب تافتند　　کہ نام نکو از ادب یافتند
اقوام گم گشتہ راہ از بے ادبی و گستاخی مورد عذابہائے الیم
شدند۔ و بے ادبی مرادف بد اخلاقی است و بداخلاقی بدترین
ذمائم و قبائح است کہ منتج بہ ہلاکت و تباہی انسان می
شود۔ ؎

از ادب پر نور گشت است ایں فلک
وز ادب معصوم و پاک آمد ملک

ایں شامل سوء ادب است کہ گفتگوئے والدین و بزرگاں
قطع کنیم۔ بالفاظ موزوں و مناسب ایشاں را مخاطب باید
کرد۔ و در استعمال و تکرار الفاظ محتاط باید شد کہ موجب

نارضی و رنج ایشان نہ شود۔ گاہے ماہے در مجلس بزرگان
صدور و ورود باید کرد و توشۂ اقوال دانشمندانۂ شان جمع
باید کرد۔ اینچنیں صحبت و منادمت برائے نوجوانان را
موجب تکثیر معلومات باشد۔

اگر والدین از کار بد امتناع کنند و زجر و توبیخ نمایند
ایں فعل را بہ سوء نیت شان منسوب نباید کرد۔ در
عربیت مثل است کہ ضرب الوالد للولد کالماء للزرع۔

باید کہ شما کفایت شعاری را دستورالعمل خود سازید
و بہترین نمونۂ حسن تصرف پیش کنید۔ زندگی اقتصاد و
اعتدال از افراط و تفریط بہتر و پر منفعت است۔ بعض
نوجوانان بہ اعتماد مواریث و اموال آبائی ہیچ کسبے نمی
آموزند و بہ بطالت و ہرزہ گردی بسر اوقات مے کنند۔
چوں اندوختۂ پدری بہ اختتام انجامد بالآخر بہ احتیاج و
افلاس دوچار شوند۔ ازیں قبیل نوجواں نہ شوید حیات والدین
را غنیمت شمارید و چناں جوہر لیاقت اکتساب کنید کہ تا
ابد الآباد بکار شما خورد و از حاجت دولت فانیہ مستغنی و
بے اعتنا گرداند۔ سعدی علیہ الرحمۃ دریں معنی شعر غزا
ترقیم نمودہ است ؎

بپایاں رسد خانۂ سیم و زر نہ گردد تہی کیسۂ پیشہ ور

و ہم در گلستاں گل خوشبوے نثر بشگفانیدہ است۔
"مال و دولت دنیا را یا دزد ببرد یا خواجہ بتفاریق بخورد۔ اما ہنر چشمۂ زایندہ است و دولت پایندہ۔"
در دنیا ہر کس را اوقات غم و ہم و نشاط و انبساط مُتنبہن است و اندریں مواقع مشفق مستشار و ہمدرد بادرد لابدی است و ظاہر است کہ کسے از والدین بہی خواہ تر نیست۔ لامحالہ در رنج و راحت بایشاں مراجعت باید کرد۔
چوں والدین من و پیرانہ سال شوند و دست و پاے ایشاں از کار و کسب باز ماند باید کہ شما مساعدت و اعانت شاں کنید کہ اینہمہ رفاہیت و منصب با عزت کہ شما راست از توسل شاں حاصل شدہ است و شکر منعم در ہر مذہب و ملت واجب است۔
در حدیث شریف وارد است برّو آباءکم تبرّکم ابناءکم۔ یعنی با والدین خویش سلوک نکو ملحوظ دارید ابناے شما بشما سلوک نیکو خواہند کرد۔

برکاتِ برطانیہ

(۱) ترقی سیاسی (۲) آزادی مذہب

(۳) مساوات قانونی (۴) نشر و اشاعت تعلیمی

(۵) حفظان صحت

(۶) مرفہ الحالی و فارغ البالی

ملک ما کہ نامش ہند است از ۱۸۵۷ء تا امروز در عہد معدلت مہد برطانیہ دارائے ترقیات بوقلمونی شدہ است۔ نشو و نمائے تمدن و ثقافت، روز افزوں فارغ البالی عامۂ خلائق، نشو و ارتقائے تعلیم و تدریس، کامل و مکمل حریت کہ اوّلہ حکومت خود اختیاری است بہ ایں ہمہ محاسن صوری و معنوی اہل ہند رہین برطانیہ ہستند و از عہدہ تشکر و امتنان بر نمی آیند۔

بر طلاب تاریخ روشن است کہ از یک قرن صد سالہ جنوبی ہند پائمال عساکر حربیہ و عرصۂ کارزار نہ شدہ است۔ و نیز شمالی ہند از عرصۂ ممتد از پاس جنگِ حروب قاطبۃً مامون و مصئون است۔ ہمیں امنیّت است کہ مورث ترقیات جلیلہ ما شدہ است۔ ما کہ در دور صلح و آشتی نفس مے زنیم تصوّر

بہ وہم آں بد وقتہا نمی توانیم کرد۔ کہ گرم بازاری قتل و نہب و سفک وبا بود و مرداں را کارد بہ استخواں رسیدہ و ہمہ جانے بہ نانے می دادند و کس نمے خرید۔ اگر بجرد امنیّت را در حیزّ تحریر آوردہ شود کہ ما را از دولت برطانیہ حاصل شد ایں ہم بسند است و برائے آں امن ہندیاں بعد از نعی اورنگ زیب (۱۷۰۷) تا یک صد و نیم سال آتیہ چشم براہ بودند۔

ما اکنوں بہ تسلسل ہمہ خوبیہائے برطانیہ یک یک تسوید مے نمائیم۔

ترقی سیاسی بموجب اعلان ملکہ وکتوریہ آنجہانی مردمان ہند حقوق جہانبانی و مراعات ملک رانی حصول نمودہ اند و دریں خصوص عہد بعہد ترقی دار تزاید شدہ است کہ عندالوقت حکومت جماہیر و عوام قائم شدہ است۔ چندانکہ حقوق سیاسی و حکومت اہل ہند را مرعی شدہ است برائے صلاحیّت و استعداد ہندیاں بمنزلۂ معیار و امتحان است۔ مصرعہ

تا بہ بینیم کہ از غیب چہ آید بہ ظہور

آزادی مذہب اہل برطانیہ بغایت زیرک و فاطن اند۔ در امور مذہبی حکمت عملیٔ اکبر اعظم را پے بردہ اند۔ ہمین است ثبوت سیاسی تیقّظ و بیداری شاں۔ سرزمین ہندوستان محال مختلف المشارب است۔ مردمان ایں جاہا عتیق الخیال اند کہنگی د

دقیانوسی را اتباع کنند۔ روایات فرسودہ را از جان عزیز تر دارند اگر کسے متعرض آنہا شود بقیمت جان گرامی خریدن دریغ ننمایند برائے براعی در حق رعایا و برایا ہمیں طریق کار بہتر و افضل است کہ ہمہ اسالیب مشرقی را بحال خود آنہا بگذارند۔ ایں یکے از سرائر امنیت ہندوستان است کہ اہل برطانیہ در مذہب ہندیاں مخل نمی شوند و بہ حکمت عملی و اصول زریں "گذر کنید و دیگراں را بگذارید کہ گذر کنند" عمل پیرا ہستند۔

مساوات قانونی در انظار قانون ملکی آمر و مامور، رئیس و مزدور، عامی و عالم، تعلیم یافتہ و جاہل پایۂ مساوی دارند۔ در توضیح و تشریح آئین و نفاذ و تنفیذ قانون فرقہ یا قوم فرد یا مرد ملحوظ نمی شود۔ اکنوں قوانین "منو" کالعدم بل نسیاً منسیاً شدہ است۔ ذات، جنس و برادری مد نظر نیست۔ یک قانون و یک حکم برائے ہمہ در طول و عرض ملک جاری و ساری است مردمان کہن سال اندازہ و تخمین تفوق قوانین انگلیسیہ می توانند کرد کہ قبل از ورود فرنگیاں و تسلط ایشاں در ہند بقید حیات بودند۔ خصوص زمانیکہ بعد از مرگ رنجیت سنگھ عامل پنجاب متعاقب شد نقشۂ طوائف الملوکی و خلیع العذاری پیش مے کرد۔

تعلیمی نشو و نما در طویل و عریض فہارس میامن و برکات و خیرات و مبرات دولت برطانیہ بعد از امن درجۂ تعلیم حیثیت

ثانوی دارد. برطانیہ تعلیم را بدل و جان نشر داده است۔ و وسائل و ذرائع موثر بکار برده انجاح مرام کرده است۔ بریں یک شعبہ گرانقدر بہرۂ محاصل ملکی سالانہ خرچ مے شود۔

سر ولیم ہنٹر کہ ماہر تعلیم است دریں نمط میگوید کہ اگرچہ ہندوستان در میدان ترقیٔ مادی کارہائے مہتم بالشان بمنصۂ شہود جلوہ گر کرده است لاکن آزادی کہ برطانیہ او را از جہل و نادانی عطا کرده است ازآں ترقی مادی گوئے سبقت ربوده است۔

حکام کہ ہندیاں را از حضیض ضلالت بہ اوج عروج مترقی کرده اند۔ از ایشاں اسامی لارد میو، لارد رپن و لارد کرزن تذکرہ خصوصی دارند۔ اخلاف ایشاں ہم برخلاف ایشاں نہ کردند بل بر نقوش ایشاں گامزن شدند و نتیجہ اش اینست کہ ملک ما یاں یوماً فیوماً المضاعف ترقی کرده است۔

حفظان صحت برائے حفظ و پاس صحت و ثبات ہندیاں شعبۂ جداگانہ ترتیب داده اند۔ وطن مالوف ما بیمارستان الوف دارد۔ ازینہا مرضٰے حظ وافر و غربا قسمت متکاثر اکتساب مے کنند و برائے دد و دام و مواشی و انعام ہم بیمارخانہا وا کرده اند برائے انسداد و تدارک امراض مثلاً تخمہ و امتلا، طاعون و آبلہ روئی و بخار موسمی وغیرہم شفاخانہ جات مخصوصہ قائم کرده اند۔

.. .. در آنجاها علاوهٔ استصواب و استشارهٔ طبی ادویات و ادوات نیز برائے جبر و اصلاح ریشها رایگان می دهند۔ بلدیات شهر و انجمنهائے اصلاعی و قصباتی از محاکم طبی استمداد کنند و تمتع یابند۔

دولت و مرفه الحالی درین عصر اگر یک طرف آزادی مذهب، تعلیم و توسیع حقوق سیاسی، مساوات قانونی و و پابندی قوانین حفظان صحت، اخلاقی و اشباعی نشوو نمائے ما موقعهٔ بهم داده است۔ طرف دیگر کالسکهٔ بخار، شاهراه هائے پخته و استوار، واهائے انهار، پست خانها و تلگراف، ریدیو و تیلی ویژن، تیلی فون وغیره در تزاید و ترقی تجارت و داد و ستد و بهم رسانی حوائج ضروریه آسائش فراوان رسانیده است۔ ملک ما اکثر و بیشتر بر زراعت و کشت و کار انحصار دارد۔ انسداد قحط و امساک هم طمانیت بخش انصرام یافته است۔ حکومت برائے ترقی و ترویج زراعت دهاقین را نقود و تقاوی می دهد۔ فلاح و بهبود و سود عامه مطمح نظر است۔ ملکی و غیر ملکی تجارت را معیار روز بروز برتر و بلندتر میشود۔ تحاریک که موجب ازدیاد شغف و دلچسپی است رو بترقی است الغرض فهرس برکات چنین طویل بل اطول است که چون قلم اینجا رسید بعجز سر به نهاد۔

آں تلخوش کہ صوفی ام الخبائثش خواند
اشہیٰ لنا واحلیٰ من قبلۃ العذاریٰ

حافظ رح

خدائے بے ہمتائے را کبریائی سزد کہ در طرفۃ العین جہانے را برہم زند وکس نمی آرد کہ آنجا دم زند۔ شمہ از سطوت کبریائی اوست۔ پس بندگان حقیقی را علی العموم و پرستاران رسمی را بالخصوص مضمون شعر ذیل پیش نہاد خود باید داشت ؎

تو مشو مغرور بر علم خدا دیر گیرد سخت گیرد مر ترا

و ہادی ثقلین را چہا وصف باید کرد کہ وظیفہ اخراجہم من الظلمۃ الی النور چناں بحکمت بالغہ خود انجام ساخت و ایں راہنمائے راستیں مفاسد را از مصالح و حق را از باطل چناں از یکدگر جدا و متمیز ساخت کہ تعریف شاعرے براں موزوں می نماید کہ گفت ؎

محمد عربی کآبروئے ہر دو سرا است
کسے کہ خاک درش نیست خاک برسر او

و شعر سعدی هم شاہد عدل است کہ گفت ؎

مپندار سعدی کہ راہ صفا تواں رفت جز در پئے مصطفٰے

پس طالب فوز را چارہ نیست کہ دواء ملکات ردیہ خود از شفاخانۂ ایں طبیب روحانی جوید و ہموارہ خود را از مناہی ملّت بیضاء نگاہدارد تا محروم و مغضوب نہ گردد چہ ؎

بندہ آمد از برائے بندگی زندگی بے بندگی شرمندگی

و ہمانا باید دانست کہ منہی عنہ علی اختلاف الاقوال فی الجملہ خالی از مفسدہ و قبح نیست و حکیم مطلق چوں ترقی فرد اکمل کہ واسطۃ العقد کائنات است بدل و جاں مے خواہد ازانجا است کہ بعنایت خود انبیا را بمشعل برداری ہدایت و ارشاد بنواخت تا ما کوتاہ بیناں نفع خود از نقصان وا جوئیم و مفاسد را فرا ترک نمودہ درجات قرب را بحد امکان حاصل نمائیم و چوں ابن آدم معجون مرکبے است کہ ثلثانش داعیان تسفل و موجبات درکات اند۔ پس بیش از بیش تیقظ لازمۂ حیات وے باید بود تا از دام ایناں مصون ماند چہ نمی خواہند کہ ابن آدم بہ شرف مقعد صدق عند ملیک مقتدر آراستہ گردد ازینجا است کہ چوں انسان از تسویلات ایناں ہوشیاری ورزد چنداں عروج الی حظیرۃ القدس نماید کہ جبرئیل ہم بزبان عجز اظہار کند کہ ؎

اگر من سر موی برتر پرم فروغ تجلی بسوزد پرم

پس ازیں تقریر چوں واضح شد کہ جملہ مفاسد حبائل بواعث الی التسفل است اجتناب ازانہا حتما مقتضیا شد

چہ ؎

ز دشمن حذر کردن اولی بود کہ زو ننگ دنیا و عقبی بود

و نیز مفاسد را درجات ہست بسان درجہ کفر دون کفر۔ پس شرب خمر تالی شرک باللہ است کہ چوں مسمی بہ ام الخبائث حسب واقع است بل علۃ علل است مر شرک را چنانکہ از قصہ برصیصا عابد ہویدا است کہ از شرب خمر بقتل نفس محقون الدم و زنا و شرک آلودہ شد ام الخبائث یعنی سرچشمہ کافہ مفاسد و قبائح بودن ایں پارگین آثام آفرین ازاں است کہ عقل ازو فرار نماید چنانکہ فرشتہ از دیو۔ و بدیہی است کہ محافظ ہرگونہ از ہمہ ہرزہ گیہا مرادمی را عقل است و روایت است کہ از فاروق اعظم پرسیدند کہ مطالبہ تحریم خمیر را چنداں تصدیعہ چرا بر خود می کشی؟ حالانکہ مایہ راحت جزیں دیگر است و کسے چہ خوش سرایدہ

؎ بجز او آں جاں را قوت بجز او آں کام را لذت

بجز او آں چشم را لالہ بجز او آں مغز را عبہر

فرمودند کہ چوں نزد ہمہ مزیت عقل مسلم است پس

چیزیکه مزاحم آں باشد بل نقصان درو پیدا سازد۔ ازو احتراز را لابد است ورنہ ع

نباید کہ نامت نہند آدمی

و اہل فرس کہ مدعی ملوکیت ازلیہ خود تاں بودند دمار از نہاد شاں چیزے کہ برآورد ہمیں زہر گیاہ بود و شوکت جم و فریدوں و دیگر سلاطین جبابرہ آں خطہ جز بہ افسانہ یادگار نیست پس در مرثیہ شاں کسے ہیچو خاقانی چہ خوش گفتہ ؎

بسیار نظر کردم در مسند سلطانہ

در دیدہ نمے آید آں شوکت شاہانہ

و بامعان نظر واضح گردد کہ سبب زوال مرہمہ ایالتہائے جبابرہ پر سطوت و جبروت جز اشتغال بعیش و عشرت چیزے دیگر نبود و مخفی نیست کہ تکمیل بساط عشرت اندوزی سوائے خمر میسّر نمی گردد۔ بل ایں دستمایہ خناس اسّس اساس نغیش است و دولت مغول کہ چوں سیل عرم بر نشیب و فراز درّہ و بیتہ اماکن استیلا یافتہ بودند و سلطنت پر صولت خوارزم شاہ و خلافت پر حشمت و نزک کہ چشم را خیرہ کردے تہ و بالا ساختند و کسی را یارائے سناواۃ مطاردہ با ایشاں نبود و ایں فتنہ تاتار گویا کہ شب تار بود بر ہمہ

کس مستولی گشتہ استیصال کرد و راست است اگر گفتہ آید ؎

حصار کوب صف شکن کہ خیزدش نفت از دہن
چو از گلوے اہرمن شرر فشاں بخارہا

ہم ثلمہ اولین ایشاں از قدح خمر بود کہ ندر یگا ہمہ شوکت شاں را گاذ خورد ساخت و تائید این عبارت وصاف در ذکر محاربۂ ملک مظفر با کید بوقا مطالعہ باید کرد - و اندریں صرف نظر کردہ خاندان مغلیہ را بخاطر باید آورد - کہ محمد شاہ را از بستر بزم بر خاکستر گرم نشاندن از چہ حاصل شد اگر توغل در عیش و شرب مدام صباح و مساء علی الدوام نبود الحق ایں موت احمر کہ وما خبث لا یخرج الا نکدا در حق وے صادق آید داہیۂ عظمٰی است و چوں کسے اتفاق پابند آں گشت پس بدار البوار رفتن آں قضاے مبرم شد نعوذ باللہ من سائر المفاسد لاسیما من الخمر فانہا من احدی الکبر لا تبقی و لا تذر و ام الخبائث بودن مر آں محقق شد و من بعد ؎

گر نہ بیند بروز شپرہ چشم   چشمۂ آفتاب را چہ گناہ

و باید دانست کہ ہر جویاے ثروت و ارتقاء علیا خواہ فرد باشد یا جماعۂ کبرٰی چوں بہ حالت آں تفحص نام کردہ

واضح شود کہ ازیں بلیہ بغایت پرحذر بودند بل از سایہ اش می گریختند مثلاً اکبر راکہ بر زبان عالمگیر اکفر بود۔ خطاب یافتہ است بنظر غائر ملاحظہ باید نمود در تذکرہ وے ہیچ جائے ذکر ایں شجرہ خبیثہ نمی آید و جہانگیر چوں در انصرام مہمات پا افشردہ اوّلاً بریں چہار تکبیر زد و در قلمرو ہم سیاست کرد کہ ہیچکس ایں را استعمال نسازد۔ چنانکہ بر بینندۂ تزک جہانگیری مخفی نیست۔

و حضرت حافظ صاحب العیاذ باللہ ازیں نیز مجتنب بودند و آنچہ دریں شعر یا آں اشعار دیگر ذکر کثیر ایں مشر مستنبطر آمدہ محمول براں است کہ ہمہ تعریض مرائیان زمانہ ایشاں است۔ چنانکہ در بیتے می فرمایند ؎

دوش از مسجد سوئے میخانہ آمد پیر ما
چیست یاران طریقت بعد ازیں تدبیر ما

و ہلم جرّا و ہمچنیں ایں ہم منجملہ ازاں تعاریض است کہ گفتند ؎

آں تلخوش کہ صوفی ام الخبائثش خواند
اشہیٰ لنا و احلیٰ من قبلۃ العذاریٰ

والسلام خیرالختام ھذا ما اردنا واللہ یھدی من یشاء الیٰ سبیل اسلام۔

مستقبل ہند

خدائے معزّ و مذلّ را ستائش بے پایاں کہ یکے را
اندازد و دیگرے را افرازد و مصطفیٰ کومن را ستائش بیکراں
کہ دستور العملے در عالم موجود گذاشتہ اگر کسے پابند وے
شود خود را از خاک مذلت برداشتہ بر اوج عزت برساند۔
باید دانست کہ بجز ذات باری عزّ اسمہ بہ اسرار محیط عالم
کسے را واقفیت نیست چنانکہ گفتہ قل لایعلم الغیب الا اللہ
لاکن انسان را چوں بنور بصیرت نواختہ است ہم امر فرماید
کہ در انجام بینی حتی الوسع دریغ نکند چنانکہ گفتہ قل
سیروا فی الارض فانظروا کیف کان عاقبۃ المکذبین۔
پس چوں بغور دیدہ آید ہویدا گردد کہ افلاح موکول بہ
اتفاق است و حرماں موقوف بر خلاف۔ چنانکہ گفتہ اند ؎

ز اتفاق مگس شہد مے شود پیدا
خدا چہ لذّت شیریں در اتفاق نہاد

و دریں زمانہ چوں قہرمان ولایت اجنبیہ است آں نے
خواہد کہ در افراد و ملل خطۂ ہند کہ مستقر اوّلین آدم است

و نخبۂ سائر عالم چناں وحدت روئے نماید کہ انتفاع وے بمعرض زوال گردد۔ ازانجا است کہ بقدر امکان در تخالف و تباغض سکان کوشد و خودماں را پیوستہ بخویشاوندان و همسایگان در نزاع و جدال دارد و ما باشندگان هستیم کہ از حقیقت کار غافل شدہ بر اشارۂ وے رقص می کنیم و هرچہ بفرماید منزل من اللہ می دانیم۔ تیرہ بختی بر ما چناں مستولی گشتہ کہ حق را نام باطل می دهیم چنانکہ از ابتدائے محاط گشتن در تسلط استبداد تا اینده‌م یکبار کوشش آزادی کماحقہ کردہ ایم ولے او را بعذر باد مے کنیم حالانکہ الحال ایں محقق گشتہ است کہ هر ملت و ملک را حق است کہ از مسکونۂ خود او او بالذات خودماں انتفاع گیرد۔ چنانکہ امریکہ بریں ہدایت عمل پیرا شدہ نجات خود حاصل کرد و اکنوں فلپائن و آرستان حاصل کردہ است۔ پس مارا چہ گناہ است کہ برائے خانۂ دائمی خود هیچ تدارک بجوئیم۔ معلوم گردد کہ بہ نزد همہ کس ثابت شدہ کہ از همہ آبادی عالم ہند را در فراوانی آلات تجارۃ و پیداوار خام حظے وافر حاصل است و دیگر کیے اگر هست درجۂ مابعد دارد۔ پس چوں حقیقت طراوت و نزهت ملک ماں معلوم گشت باید کہ کوشش ما هم وہ چنداں شود۔ تا رشتۂ نجات بدست ما حاصل آید۔ لاکن حالات ما دریں وقت

ہر چہ ہست ہر کہ و مہ را معلوم ہست حاکم ما در سیاست ذاتی عدیل خود ندارد و شوکت وے در مقابلۂ سلاطین موجودہ ہزار چند است خواہ فضائی باشد یا بحری و اکنوں تفوق بر یکدگر موقوف بر ہمیں دو قوت است۔ آں زمانہ قصۂ پارینہ شد کہ رستم ہفتخواں را مسخر کرد ولے از بصائر معلوم گردد کہ چوں عزیمت امرے کما ینبغی شود باری عزّ اسمہٗ معین بے کس می گردد چنانکہ در جنگ عمومی واضح گشتہ کہ اتراک با ہمہ بے سرو سامانی قلب سپاہ غنیم را شکستہ ہمہ دسیسہ ہائے شاں را ہبآ منثورا کردہ اند و در مؤتمر لوزان از نعرۂ عصمت ہمہ شوکت اتحادیاں بے آب شد و مسودات شاں در آب۔ معلوم نمی شد کہ ہندیاں را از کدام حادثۂ فاجعہ انتباہ خواہد شد چہ نان را گذاشتہ بر ریزہ قانع شدہ ایم و آں ہم از دست غیر۔ و اجناس خام ما ازینجا بردہ در کارخانہائے خود تیار ساختہ بصد چند ما را بدہند و ما ہستیم کہ ایں ساختہ پرداختۂ غیر را ہیچو ارمغانے می بریم چنانکہ ترکاں خوان یغما را۔

اگر بحث و کشف بر حالات حاضرہ امرے صعب است۔ و استیفا را دفترہا می باید لاکن بر قدر یسیر اکتفا کردہ تنبیہ نمودن ہم مفید مطلب است چہ العاقل تکفیہ الاشارۃ

امروز اعداد قلیل را گذاشته مردمان ہند کہ بر ایشان فرض نجات دادن خودمان علیہ گردد دو کس اند۔ ہندو و مسلمان ہندو اگرچہ ورد زبان می دارند کہ آزادی حق ما است۔ و خواہیم گرفت۔

ہم مستعد و آمادہ ہستند۔ مگر قلیلؒ ما ہم چہ اکثر ایشان می خواہند کہ اگر آزادی حاصل شود ازو فائدہ بالذات ما را شود کہ دیگر دست نگر ما باشد نہ ہمسر ما۔ چنانکہ از افراد شان گاہے بگاہے بر امرے فضول مثل کمیونل ایوارڈ وغیرہ واضح گردد و ایں از قاصر النظری ایشان است۔ مطالب آزادی را ایں چنیں خصلت موجب قید دوامی گردانند نہ مبنی و تنگ چشمی ایشان بر ہمیں قدر موقوف نیست بلکہ بہ افراد خود کہ در عداد قریباً نہ کرور ہستند ہم بر بیندگان چراند مخفی نیست و آں ہر دم از ایشان آہ و زاری ہستند و ہر یک می گوید کہ ؎

من از بیگانگاں ہرگز نہ نالم کہ با من ہرچہ کرد آں آشنا کرد

اگر ایں جم غفیر را شمہ از عقل بودے بر خلاف ایں عامل گشتے و از اجزاء خود گذشتہ ہمسائگاں را ہم بطیب خاطر راضی و خوشنود ساختے و راضی کردن کسے مشکل نیست اگر از اعماق قلب آمادگی و تمائل باشد۔ چنانکہ در ملک مصر

کثرت مسلمانان را بود و زاغلول پاشا قبطیان را از حق خود فزون
داده راضی کرده معین خود ساخت و حاکم اجنبی را بخون دل
نشاند لاکن چون حاکم روباه کار و مطلب برآر بود باز ایشان
را در پس و پیش انداخت اکنون باز شنیده آید آزادی کامل
را آماده گشته اند لاکن این حال زندگان است ما مردگان را
بدین چه کار که ع

چه داند بوزنه لذّات ادرک

و دیگر طائفهٔ مسلمانان که هستند از ایشان امرا باسرہم
نبیرگان حاکم غیر گشته می خواهند که آزادی قطعاً بدست
نیاید تا که نواله نر از حلقوم ما بروں نرود۔ و بر این عمل پیرا
گشته اند که ؎

خلاف رائے سلطان رائے جستن بخون خویش باید دست شستن

در تنعمات و خود کامیها چنان از حالات طبقهٔ غربا که بعضے
از ایشان را نان جوین هم میسّر نمی آید مغفل شده اند که در
نفخ صور شاید بیاگاهند و غربا اند که هردم می گویند ؎

چو رفت از دست خم و جام ساقی
بما جز غم نمانده هیچ باقی

و فقر مصیبتے است که چون کس درو گرفتار آید از و ایمان،
دیانت، امانت و ذہانت و کیاست بیروں رود و در دست امرا

بازیچہ مے شوند و امرا غربا را میراث مردہ ریگ تصور نمودہ حسب مراد خود در ایشاں تصرف می کنند۔ ازیں حال است رسول ثقلین گفتہ کہ الفقر سواد الوجہ الدارین۔ وسعدی شیرازی می گوید" بوجہ فقر نماز کہ اہم فریضۂ اسلام است بخشوع و خضوع کہ علامت قبولیت است نہ انجامد کہ نمازی می گوید ؎

شب چو عقد نماز بر بندم چہ خورد بامداد فرزندم

پس چوں عمل امرائے مسلماناں ایں شد کہ ؎

اگر شہ روز را گوید شب است ایں بباید گفت اینک ماہ و پروین

و فقرائے ایشاں (الا ماشاء اللہ) اینکہ ما را نان باید نہ ایمان۔ ازیں باعث طلب آزادی از جانب مسلماناں در موقف تعویق است۔ اگر خدائے عزوجل بفضلہ سببے پیدا کند او مسبب الاسباب است و یفعل اللہ مایشاء و یحکم ما یرید۔

حالت ہنود چوں در تنگ چشمی بدیں منوال است۔ و کثرت شاں دریں ملک است و اہل غنا ہم ہستند۔ پس بمصداق کل الصید فی جوف الفراء مالک امر آزادی شاں ہستند۔ پس چوں اقلیت را بوسعت دلی راضی نکنند تا ابد الآباد از گرداب حوادث نجات نخواہد شد۔ چہ گویند ع

دو دل یک شود بشکند کوه را

وہم گویند کہ قوت دست در انگشت خنصر پنہاں باشد
و قوت زنجیر در حلقۂ کمزور و قومے چوں کمزور را رعایت
نکند بمقصد خود واصل نگردد۔ مگر پاس ہم نیست کہ ہر زوالے
را کمالے۔ آخر روزے خواہند فہمید و امید کہ نجات حاصل
خواہند کرد۔ واللہ المستعان علی ما فرید۔

الملک یبقی مع الکفر ولا یبقی مع الظلم

ہمہ برتری مر خدائے جل و علا راست کہ انسان را بخلعت خلافت بنواخت و انبیاء کرام را کہ خلاصہ تکوین اند در ہر عصر بہر قوم پیاپے فرستادہ مونس و معلم اساس و اطوار طراز خلافت ساخت خصوصاً خلیفۃ اللہ الاعظم والنبی الاکرم محمود الثقلین کہ حسان در وصف وے مے طرازد ؎

ما ان مدحت محمدی بمقالتی
لاکن مدحت مقالتی بمحمدی

و صاحب قصیدۂ بردہ مے گوید ؎

فاق النبیین فی خلق وخلق ولم یدانوہ فی علم ولا حکم

و بفارسی کسے چہ خوش مے گوید ؎

چنوے خردمند فرخ نہاد ندارد جہاں تا جہان است یاد

شمہ از وصف مالایحصی وے ست برائے تجدید عماد خلافت و قلع و قمع رگ و پئے ظلم و عدوان الی آخر الدہر مارا ارزانی فرمود۔ پس شکرانہ مر ایں نعمت عظمٰی را در گوشہ دماغ نمی گنجد کہ چہ طور از عہدہ آں بر آئیم لکن بفحوائے ما لا

بدولت کلہ لا ینزل کلہ سپرنہ انداختہ از قصور عدم
احاطہ تام بہ بارگاہ عز اسمہٗ رجوع باید آورد کہ خداوند بخشندہ
دستگیر کریم خطا پوش پوزش پذیر است - پس باید دانست
کہ ظلم اگرچہ بر جملہ شیون و کوائف محیط است چہ بلغت
وضع الشئی فی غیر محلہ تعبیر کردہ مے شود لکن مقصود دریںجا
فردے ازوست کہ بہ فساد فی الارض معنون باشد یا اتلاف
عرض و نفس و مال کسے مودی معنی وے است پس حکومت
و ایالت یا نظام اصلح را تار مار گردانندگاں اگرچہ بے پایاں
است لکن عدوان از ہمہ اکبر و اعظم است گویا در ہدم
بنیان عدل و امن و تخریب اساس رفاہیۃ انام ایں را
ید طولیٰ حاصل است بل منجنیق است یا طوفان کہ ہجوم آں
ہیجان و غوغائے لا عاصم الیوم الامن رحم و الامان
والحفیظ بر زبان کافۂ انام جاری گشتن ہماں و ازیںجا است
کہ چوں طفل بگفتار در آید اولیں سبق او ہمیں کہ خبردار
بہ از شیر مردم در - یا ہمچنیں تلقین کردہ شود کہ نورچشما
با ہر کس تسلیم بشنو با کسے مستیز کہ رنج مرساں و کریما
فارسی اولیں کتابیست در تہذیب اخلاق کہ با بچگاں درس
مے دہند چہ گوش زدہ اثرے دارد مثالیست محقق و برہانے
است ساطع - لاسیما آموختہ طفلی تا بلحد دمساز باشد - و

معلم اخلاق قلاسفر اسلام سعدی چہ خوش می سرایدے
ندانی کہ سعدی مکاں ازچہ یافت   نہ ہاموں نوردو نہ صحرا شگافت
بخوردی بخورد از بزرگاں قفا   خدا دادش اندر بزرگی صفا

پس در کریما وارد است در مذمت کہ ے
ستم بر ضعیفان مسکین مکن   کہ ظالم بدوزخ رود بے سخن
ستم کش گر آہے برآرد ز دل   زند سوز او شعلہ از آب و گل

و در توضیح مضمون اگر امثلہ بے شمار است لکن مشتے
نمونہ از خروارے پیش ناظرین کرام کردہ می شود ع
گر قبول افتد زہے عز و شرف

معلوم باد کہ چوں محض ظلم انفراداً زہر گیا ہست کہ بجز
استیصال ظالم تریاقے ندارد پس صدورش ازاں کس کہ وے
خلیفۃ اللہ فی العالم و ظلہ فی ارضہ باشد۔ قبیح ترین اشیاء
است۔ چہ شاہ شباں باشد نہ بسان گرگ مردم در و نیز
چوں ماحول دریں دار مستعار قیام است تا ضعیف و شریف
بمقصود خود باحسن وجوہ رسیدہ نیل مطالب کنند۔ فوز
فلاح دار اخریٰ پس قیام نظام را عدل شرط است نہ زہد
و تقویٰ بل اسلام رسمی ہم بکار نمی آید نعم اسلام حقیقی و
عدل یکے است مضمون بہ دو نام چہ اسلام رسمی اگر باعث
استحکام و دوام سلطنت بودے خدائے کریم کفار را از ازل تا

ابد بر یک کاشانہ ہم مسلط نکردے چہ جائیکہ تملک بقاع فسیح و اقالیم وسیع پس ہرکہ بنیاد ظلم بنہاد و عدل و انصاف را از دست بداد۔ خدائے عزّ و علا چناں دمار را بر آورد کہ ہمچو ابتر و عقیم ہیچکس یادگار وے بر خطۂ عالم نماند۔

و تائید ایں مقدمہ را تصفح و تجسّس اوراق مخاطرات کافی است چہ تاریخ یا از اسرار گذشتگاں وا مے گوید یا از آغاز و انجام رفتگاں تبصرۂ دلخواہ می نماید و ازاں جملہ کہ بعض سلطنت مصر عزۃ گشتہ کوس لمن الملک زد چوں بر بنی اسرائیل ظلم بپا شد و از حد خود تجاوز کرد خدائے عالم ان سمع خیل حشمہ بہ حبس الورد المودود معلم ساختہ و افسانۂ عبرۃ لاولی الالباب بر افواہ انام الی یوم القیام باقی و دائم گذاشت و تہذیب بابلی کہ موسوم بکلدانی ہم است از رعونت بیجا و ظلم بے محابا چناں پارہ شد کہ

بکاویدن ہم بدست نمی آید۔

و دیگر جانب ع

نوشیرواں نمرد کہ نام نکو گذاشت

سعدی در حق وے گفتہ است چہ آں در عدل و انصاف ضرب المثل گشتہ است اگر آں دریں ملکہ فاضلہ فاضلترین عصر نبودے چنداں شہرت نوزیدے و اخلاقش

چوں از جادۂ وے انحراف کردند تفرق شد ... شدند
که نام شاه هیچ کس را معلوم نیست و آورده اند که عمر
بن عبدالعزیز که در زمان خود رافع الویه عدل و نصفت بود
جواباً بعامل خود نوشت - چوں آں استجازه کرد که قدرے بر
مردم قدغن کرده شود چه بغیر اظهار رعب و صدۂ نظام امور
سر انجام نپذیرد - ہلا دروغ مے گوئی ، عدل کن ، باز عادل
کن ہمه فساد خود بخود خواهد رفت چه درشتی منصدۂ مورث
استحکام و عدل ایں سنگهرد چناں بود که کفار سندھ بمحض
شنیدن ایں خلق عظیم باو چناں گرویدند که بجز اطاعت و
انقیاد چاره ندیدند و در تاریخ بلاذری باب فتوح السند شاهد
عدل است پس واضح است که عدل سیرتی دشمن را مخلص
و فادار سازد و ظلم شعاعتی است که یار را مار آستین می نماید
و سلطنت بغیر رافت و عدالت انتظام نمی پذیرد - چه قاعده
است جبلت القلوب الی حب من احسن الیها و
بغض من اساء علیها -

و هویدا است که چوں بادشاہے طرح ظلم افگند رعایا ازو
ملول گشته تدریجاً انقلاع وے کنند - چه ع

رعیت چو بیخ است سلطاں درخت

مقوله واثقه است - چوں بیخ محکم شود وجود درخت

نابود شود۔ و ہم مخفی نیست کہ کفرۂ عدال اہالسنت حسب
دلخواہ کردند و مسلمانان ظلمہ جز بنام زشت یاخود نہ بردند
و حکومت بالم و نماک چوں سجق عہد تعلق دارد پس ہر کہ
دادکرد دادار صولت و تسلط وے برقرار داشت قطع نظر
ازیں کہ کافر باشد یا مسلم و کسیکہ ستمگر گرود چناں کامس
الدابر گردد کہ تا آخر زماں نامش بجز صد ہزار لعنت نفریں
نمی خوانند اگرچہ مسلمان ہم باشد۔ وچوں بنظر امعان دیدہ
شود اسلام را عدل ملاک امرہ است و خدائے قدوس برائے
عدل بسیار تاکید کردہ چنانکہ فرماید اعدلو ھو اقرب للتقوی
وہم ہے فرماید ولا یجرمنکم شنئان قوم علی ان
لا تعدلو۔ پس معاند امر الہی بحسرت بمیرد و ماذن امر
خداوندی جانش گیرد۔ پس عدل لازم حکومت است۔ و
پادشاہ را رسد کہ ایں شعر دوامًا ورد زبان دارد ؎

خیرے کن اے فلاں و غنیمت شمار عمر
زاں پیشتر کہ بانگ برآید فلاں نماند

ابوالفیض فیضی

(۱) نام و نسب (۲) ولادت و تعلیم

(۳) رسائی بحضرت شاہنشاہ اکبر

(۴) خدمات ملکی (۵) تصانیف

(۶) اخلاق و عادات (۷) وفات حسرت آیات

ابوالفیض، فیضی فیاضی، نام و تخلص۔ او پسر شیخ مبارک بن شیخ خضر متوطن ناگور بود۔ شیخ موسے کہ جد امجد او بود در سنہ ۹۰۰ھ از یمن (عرب) ہجرت نمودہ برائے زیارت اولیائے ہند در قصبہ ریل کہ دراں ایام علاقہ سندھ بود سکونت پذیرفت۔ در قرن دہم شیخ خضر عازم یمن شدہ در راہ موضع ناگور را مخیم سرادق جلال کرد۔ ہمیں جا در سنہ ۹۱۱ھ شیخ متولد شد و مبارک اللہ نام نہادہ رسم تسمیہ بجائے آوردند۔

شیخ مبارک در سن چہار دہم پیش خواجہ عطن و خواجہ عبد اللہ احرار و خطیب گازرونی مرۃً بعد اولی زانوے تلمذ طے نمود و کسب وکمال ظاہری و باطنی اکتساب نمود۔ شیخ

مزبور سیاح بے پناہ بود۔ و در اثنائے سیاحت علوم منطق
حکمت و فلسفہ را استفادہ کرد۔ القصہ فیلسوف بے مثل، عالم
جید، متقی بے حد، متدین با صفائے باطن و طہارت بود۔
ازیں رو مغتبط و محسود زمانیاں شد۔ ایشاں ریشہ دوانیاں
کردند و پیوستہ او را مبتلائے مصائب گردانیدند۔ نہ او
را پیش احباب ملجاء و ماوا بود و نہ اعدا جائے قرار و پناہ
مے دادند۔ ازیں سو راندہ وزاں سو درماندہ ہمیشہ آوارہ
دشت نوردی می بود بالآخر در سنہ ۹۵۰ھ بمقام آگرہ توطن کرد
و شیخ علاء الدین مجذوب را پیشوا و سالک ورزید۔ در
آبادانی چار باغ رخت اقامت انداخت و در قبیلہ شاداب
زنا شوئی کرد۔ بظاہر شغل درس و تدریس بود لاکن در تخلیہ
مشغلۂ اذکار و اوراد۔ اگر کسے مخلص محتاط چیزے بطور تہدیہ
آوردے او در قبول کردنے دریغ نکردے۔

در سنہ ۹۵۴ھ بمطابق سنہ ۱۵۴۷ میلادی بمقام چار باغ شجر
امید شیخ مبارک را ثمر نورس پدید آمد اگر سعادت و
اقبال در موکب جلال او بود لیکن حالا زمان فرحت توامان
خیلے بعید بود۔ ہنوز زندگی والدین او سراپا افلاس و نکبت
بود و سابقۂ ایشاں بہ تنگدستی و فاقہ بود لاکن علم و فضل
از پدر فضیلت مآب و حکمت انتساب در ارث تحصیل نمود

در علوم متداولہ از منقولات و معقولات ید طولی داشت۔ و
درین صنوف بے عدیل و بے سہیم بود جوہر طبعش علی الخصوص
در فلسفہ و حکمت درخشید و تمغائے تحسین از کہ و مہ طلبید
و مذاق شعر و سخن ہم برو غالب بود۔ دل و دماغش از
فیضان قدرت بوجہ اتم سیراب شدہ بود۔ در طب نیز مہارت
تامہ داشت و بے مزد و منت مداوات کردے و چوں از دست
ناداری استخلاص یافت ادویہ ہم حسبۃً للہ می داد۔

حالات شیخ مبارک و پسرانش بسیار صعوبتناک است۔
تا بیست سال در آلام و مصائب گرفتار ماندند۔ شیخ در سال
دوازدہم جلوس اکبر بخدمت او رسیدہ مورد عنایات بیغایات
گشت۔ ہنگام ملازمت چوں شیخ را بیرون پنجرہ نقرہ استادہ
کردند او دانست کہ این طور از خدمت مدحت سرائی شاہ
عہدہ برآ نخواہد شد۔ این قطعہ بدیہہ گفت قطعہ

پادشاہا! درون پنجرہ ام از سر لطف خود مرا جا دہ
زانکہ من طوطی شکر خایم جائے طوطی درون پنجرہ بہ

شہنشاہ اکبر ازین حاضر کلامی خیلے محظوظ و خوش وقت
شد او را بحضور خود جائے داد و ہماں روز در سلک ملازمان
خاص عز اختصاص یافت۔ اول قصیدہ کہ در حضرت شاہ
خواند مشتمل بر یکصد و نود و ہفت اشعار دربار بود۔

مطلع او این است ؎

سحر نوید رساں قاصد سلیمانی رسید ہمچو سعادت کشادہ پیشانی

از تبحر و فضیلت شیخ شاہ مرعوب شد و او را اتالیق شاہزادگان تعیین کرد۔ سلیم، دانیال و مراد فیض یافتگان چمن فیضی فیاضی بودند و او را بنظر احترام و تکریم نگریستند در ۹۹۷ھ بعد ملک الشعراء غزالی شہیدی شیخ بخطاب ملک الشعرائی مفتخر شد این از طرائف روزگار است کہ دو روز قبل این واقعہ شیخ در مطلع قصیدہ این پیشگوئی کردہ بود و ہو ہذا ؎

آں روز کہ فیض عام کردند ما را ملک الکلام کردند

اکبر فیضی را شیخ جیو (شیخ جی) خطاب می کرد و الحق فیضی و فضل نفس ناطقہ اکبر بودند آشنا نشدند۔ در خلوص، وفا شعاری و مخدوم پرستی نظیرے نداشتند۔ تسخیر دکن مرہون منت فیضی است۔ راجی علی خاں فرمانروائے خاندیس را در ربقۂ اطاعت آوردہ باصناف الطاف اکبری و اضعاف اعطاف شاہی مستظہر و مستبشر گردانید۔ و او در زمرۂ عقیدتمندان وفاکیش و ارادتمندان اخلاص اندیش داخل شد۔

تصنیفات (۱) دیوان اشعار۔ مقدمہ از قلم خود لف کردہ۔

و تصنیفات او را تباشیر الصبح نام داد۔ این مجموعۂ نہ ہزار ابیات است کہ در عرض چہل سال بہ تکمیل رسید۔ نکات حکمیہ در سلاست و سادگی خراج طلب است۔ در قصائد اتباع متقدمین دارد۔ و ہمہ کلام برجستہ گفتہ است۔ ہمہ آمد است و آورد عنقا است۔

(۲) انشائے فیضی۔ کہ عبارت از عرائض، مراسلات و مطاوی متفرقہ است مزین کتاب خانۂ فضلاء است۔

(۳) خمسہ۔ در تتبع نظامی گنجوی پنج کتب منظوم طبعزاد او است اسمائے آنہا مرکز ادوار، سلیمان و بلقیس، نل دمن ہفت کشور و اکبر نامہ است۔

فیضی در السنۂ مشرقیہ بہرۂ وافی داشت۔ و در سنسکرت ہم دستگاہ کامل۔ نل دمن در اصل کتابیست سنسکرت از تصنیف کالیداس۔ شیخ در زبان پارسی منتقل کرد و نقل از اصل من حیث لطافت و نزاکت و دردِ لبیت الفاظ و حسن تراکیب گوئے سبقت ربودہ۔

لیلاوتی کتاب ریاضی است او را ہم در فارسی ترجمہ کرد و داد لیاقت داد۔ مہابھارت کہ مشہور ترین کتاب رزمیہ ہنود است از کلک ترجمہ اش نتوانست گریخت۔ بھاگوت و اتھروَن بید را نیز حلیہ فارسی داد۔ میگویند کہ شیخ در

عنفوان شباب پیش عالم سنسکرت در بنارس تحصیل سنسکرت نمود۔ چوں فارغ التحصیل شد عالم مذکور را اعلام کرد کہ من مسلم ہستم۔ عالم دست تحسر می گزید لیکن او از شیخ وعدہ گرفت کہ منتر گایتری و ہر چہار وید را در زبان پارسی ملبوس نخواہد کرد۔ بر صداقت و کذب ایں واقعہ تاریخ روزگار ساکت و صامت است۔ العہدۃ علی الراوی۔

مذہب فیضی ایں موقوف بر ابوالفیض نیست بل برادر عالی و پدر یگانہ عصر او است کہ مردماں آں زماں زبان طعان و لعان بر ایشاں کشودند۔ فیضی و فضل را بالجہر ملحد و زندیق گفتند لیکن ایں محض تنگ نظری و کوتاہ بینی حساد بود۔ از تصانیف شاں بر الحاد و زندقہ شاں چیزے منعکس نمی شود۔ مناصب شاں مجتہدانہ شاں داشتند و علمائے معاصرین را پیش فروع شاں نفوذ و اثرے نماندہ بود۔ بدیں وجہ فتاوی کفر و ارتداد شائع کردند کہ مقہور و مجبور جہانیاں گردند۔ و پیش کم سوادی ایشاں دم نزدند۔

تفسیر سواطع الالہام در ۱۰۰۲ھ نوشتہ شدہ بود ہفتاد و پنج اجزا دارد۔ توطیہ اش یک ہزار ابیات و تتمہ اش نود و نہ فقرات دارد و ہمہ در یک صنعت نوشتہ۔ در فقرات خاتمہ کمال ایں است کہ از ہر فقرہ مادۂ تاریخ اخذ میتواں

کرد۔ اہل فضل معاصرین تقاریظ رقمطراز در توصیف آں حوالۂ قلم کردند۔ ایں تفسیر بے نقط است و معاندین شیخ را به بدعت قبیحه متہم کردند شیخ ارتجالاً گفت که اگر ایں بدعت سئیه است که من تفسیر بے نقط تحریر کرده ام پس چرا حق سبحانه و تعالیٰ لا الٰه الا اللّٰه محمد الرسول اللّٰه۔ بدون نقاط ارشاد فرموده است و ماہمه ہر روز ایں کلمه طیبه را ہنگام تہلیل و تخشب ورد زباں می کنیم۔ متعنتاں دم بخود شدند و مهر بلب ماندند۔

اخلاق شیخ فیضی شگفته مزاج، ہر دلعزیز، مہماں نواز، رحم دل، خلق دوست و فیاض بود۔ پیروئی او طائف علما و شعرا و محط رحل اہل کمال و فقرا بود۔ نشستن بایشاں حسن سلوک مرعی داشت بار بحضرت خاقان بلند مکان استفسار کرده مورد اکرام و اعزاز می گردانید۔ مساکین و مظلومین را مدد می کرد۔ و خادم و مخدوم را مساویانه سلوک روا مے داشت۔

وفات شیخ در اواخر سنه ۱۰۰۳ھ شیخ را مرض الموت لاحق گردید۔ از دست دمه به تنگ آمد۔ مرض او تا چہار ماه طوالت کشید۔ چوں حسن اخلاق فیضی و اخلاص رسوخ او در بندگی با مرتسم خاطر اکبر بود و شاہزادگاں نیز ازو استفاده می نمودند۔

اکبر بمقتضائے قدردانی و حقوق شناسی در بیماری کہ مرد دو روز قبل از سانحۂ ارتحال مع شہزادگان بہ عبادت او قدم رنجہ کرد۔ وقت نزع رباعی ذیلیہ بر نوک زبانش بود

رُباعی ؎

دیدی کہ فلک بمن چہ نیرنگی کرد
مرغ دلم از قفس بد آہنگی کرد
آں سینہ کہ عالمے درو می گنجید
تا نیم نفس بر آورم تنگی کرد

ناخوشی او یوماً فیوماً رو بہ ترقی کردہ پیچا پیچ شد۔ استسقا بر ذمہ اضافہ نمود۔ دست و پا ماؤف و متورم گشت۔ نفخ دام کرد۔ بیحس و ناتواں شد۔ بالآخر در ۱۰۰۴ھ رہگرائے عالم جاوداں شد۔

در بیوت فضل و کمال صفوف ماتم و عزا گستردہ شد۔ شعر و سخن لوحہ و مویہ کردن گرفت، آخ ! اف !! صیرفی اقلیم کمال و صورتگر حروف و الفاظ اکنوں منتقش نقوش فنا شد۔ در اثنائے علالت ایں شعر را اذکار و تکرار می کرد ؎

گر ہمہ عالم بہم آید بہ جنگ
نشود پایۂ یکے مور لنگ

حیاتِ اجتماعی

لقد خلقنا الانسان فی احسن تقویم ارشاد خداوندی است کہ از روئے آں انسان بر جمیع کائنات اشرفیت و افضلیت دارد۔ چوں انسان مدنی الطبع است۔ طبعاً محتاج دیگراں است اگر بدیدۂ حقیقت بنگریم معلوم خواہد شد کہ اعضاء و جوارح باہم حاجت مند یکدیگر است در حکایات لقمان حکایتے است۔ شکم و دیگر اعضاء کہ محتوی بر ایں مضمون است۔ برائے بقا و دوام نوع انسانی، مبادلۂ اعمال مختلفہ و ارتقائے ملّی زندگی اجتماعی بغایت اہم است آداب و ضوابط کہ برائے حیات اجتماعی ضروری است ہم برائے زندگی انفرادی اہمیّت دارد۔ مثلاً ہر کسے را حفظ مرتبت ملحوظ داشتن، حقوق معاملت را نگہداشتن، سررشتۂ الفت و اتحاد را استحکام دادن و اغراض و مقاصد قومی را بہ اغراض شخصیہ خود تقدم دادن و ایثار کردن وغیرہ وغیرہ۔

عرب مثل زباں زد است کہ انسان بہ اعتبار نفس خود لاشئے محض است۔ مدار طاقتش بر قلت و کثرت

احباب منحصر است۔ ازیں ضرورت حیات اجتماعیہ واضح مے شود۔ اگر شما رکن عامل نیستید بل عضو معطل ہستید عدم و وجود شما برابر است۔

مقصد و مدعا از بسر کردن زندگی اجتماعیہ برائے افراد انسانی اینکہ ہر فعل کہ فرد واحد انجام ندہد او را بہ اعانت قوت متحدہ بپایۂ تکمیل باید رسانید و دریں امور اشتراک عمل و تعاون لازم است۔ کہ فائدہ و نفع آنہا منجر بقوم و وطن باشد۔ اللہ تعالیٰ در کلام معجز نظام خود در حصول اغراض نمودہ اعانت ہمگناں قرار دادہ است۔ و تعاونوا علی البرّ والتقویٰ بریں معنی دال است و ہم ارشاد فرمود۔ و لا تعاونوا علی الاثم و العدوان یعنی در اموریکہ شائبہ ظلم و تعدی یا انحراف از صراط مستقیم و نافرمانی باشد امداد یکدیگر نباید کرد۔

در فرائض حیات اجتماعیہ ایں ہم شامل است کہ عہود و مواثیق را خلاف ورزی نباید کرد۔ در دوستی اخلاص و در محبت صدق و خلوص باید۔ در رنج و راحت با دیگر شمولیت داشتن نیز فرض است۔ در عمرانی زندگی جماعت کہ ایں ہمہ اوصاف موجود است افراد آں حیات متحد و متفق بسر برند و رابطۂ اتحاد شاں مستحکم و استوار باشد

که اساس ترقی قوم و موقوف علیه آن است۔

هر صاحب بصیرت را فرض مقدس است که حب الوطن من الایمان را حرز بازو سازد و حقوق و فرائض وطن و اهل وطن را بدرجهٔ اتم احترام دارد۔ زیراکه اندرین راز ترقی و وقار انفرادی او مستتر است۔

شمیم از ناف آهو آفریده
بشوخی بر سر عالم دویده

ستار عیوب را حمد لامحدود سزد که همه اشیاء را از کتم عدم بر منصهٔ شهود جلوه گر ساخت و تمام کائنات از روئے خلقت مبرا از عیب است۔ هرچه مزیت یکے را بر دیگرے نسبت محض اضافی و بادی النظری است۔ پس فی الحقیقت چیزے را بر چیزے شرف نیست الّا بنظر بعض خواص و فواید دون بعض و چوں دیدهٔ بصیرت وا شود ایں حقیقت کبریٰ اظهر من الشمس بلکه ابین من الامس گردد که هیچ چیز خالی از فائده نیست و حرف گیری نمودن نه شیوه است مر اهل کمال را و ازیں جاست که ظلمت بر زبان انام بنقصان شهرت پذیرفته است و او از زبان حال فریاد می کند۔ که در حقیقت ؎

نه ایں آنکه می بینی روئے منست ولیکن قلم در کف دشمن است۔

پس این ہیچمیرز ہیچمدان از روئے معدلت گستری نہ از وجہ حمیت و پاسداری آنچہ در رائے فاتر صحیح می نماید از نگارش فواید عواید ظلمت دریغ نمی ورزد چہ انکشاف تام اگر در حیطۂ اقتدار نباشد ترک ہم نباشد گفت۔ پس معلوم گردد کہ ظلمت معدن مکارم است و منبع فضائل و فواضل چہ اصل ہمہ چیز و ہمہ کس است و او رازیادہ ازیں چہ حرمت باشد کہ حسب فرمودۂ خدائے قدوس سرور عالم (صلعم) پیش از تکوین ہم در پردہ مستور بود چنانکہ حضور پرنور فرمودہ و کان اللہ فی عماء و اکنوں ذات بحت نیز در سرادق جلال محجوب است چنانکہ در خبر آمدہ کہ صحابہؓ از ختمی مآب پرسیدند کہ آیا شما خدا را دیدہ اید؟ فرمودند لو کشف عن سبحات وجہ لاحرقت کل شئی او کما قال۔ وہم مخفی و محتجب نیست کہ جملہ موجودات خواہ جماد باشد یا نبات و انسان باشد یا غیر، ہیچکس را از ظلمت چارہ نیست خواہ خودش بالذات باشد یا افراد دے مثلاً شب را بہ بینید کہ چہا فوائد دارد۔ اگر شمار تا آخر ناممکن است لاکن مشتے نمونہ از خروارے گفتن ہم ضروری است مثلاً اگر شب نبودے چنیں راحت و آرام حیوانات را کجا نصیب شدے بلکہ دوامی روز تا حد غیر متناہی بر ایشاں عذاب و نکال گردیدے ازیں وجہ خدائے برتر در ایلاد الغامات خود ابراز نماید۔ و

جعلنا نومکم سباتا و جعلنا اللیل لباسا۔ و قدر شب از شب زنده داران باید پرسید که چگونه باعث مدارج قرب شان گردد و چه فیضها درو نازل می شود و خدائے قدوس و بے ہمتا در وصف شان می گوید و قلیل من اللیل ما یهجعون و شب را اگر گنجینۂ انوار و تجلیات الٰہی گفته شود خلاف عقل و نقل نباشد و مرتبه اش سالکان با صفا مے دانند زیراکه ع

قدر زر زرگر بداند قدر گوہر جوہری

و ہمیں شب بود که درو خدائے ذوالجلال فخر موجودات را به معراج جسدی مشرف گردانید که واصفان علیه جانش را ہم یارائے احصائے فضائل معراج نیست اگرچه تا روز شمار از شمار باز مانند و لیلة القدر که نعمت عظمی است از خداوندی بر حضرت انسان ہم فردے از شب است و چون فرد را این قدر مزیت و شرف باشد کل را چرا ابو العجائب نباید گفت۔

قدر شب از طالبان علوم و فنون ہم مستور نیست که ہرچه معاون این زمره باشد مثلاً یاد گرفتن مطالب علمیه، مذاکره علمیه و تیاری اسباق و امتحان آنقدر که در شب ہائے سرما که ہریک شب یلدا باشد حاصل گردد در جزیں اوقات میسر نمی شود ازینجاست که گفته اند خواندن شب بر دل نقش میشود

وہم حضرت کلیم را بعد از وداع شعیب علیہ السلام سرچہ مکرمت حاصل شد بطفیل شب وادی ایمن بود۔ چنانکہ می گویند انی انست نارا و خدائے بے ہمال فرمود فاخلع نعلیک انک بالواد المقدس۔ طوی و ہم لوط علیہ السلام را از موتفکات در آخر شب نجات حاصل شد کہ خدا فرماید فاسر باھلک بقطع من اللیل و نجات بنی اسرائیل از مظالم فرعون بے عون ہم در شب بود و شب وصال نیز از احزاب او است۔ کہ مایۂ تمنائے تفسیدگان جگر و نزہتگاہ دید عاشقان تپیدہ دل است۔ چنانکہ نظیری می گوید ؎

شب امید بہ از صبح عید می گزرد
کہ آشنا بہ تمنائے آشنا خفتست

روز روشن ہم فرع شب است چوں در حقیقت سایۂ چرخ نیلوفری است اصل وے باید بود و فرع را چہ یارا کہ با اصل خود طرح تفوق اندازد چراکہ غلیواز را با کبوتر چہ کار و ظلمت ہم اصل نور است و مصدر وے۔ اگر ظلمت نبودے نور را نہ وجود بودے نہ قدر و ہمیں ظلمت است کہ ما را بوجود انبیاء مکرم ساخت و ہم مخفی نیست کہ پیمبران اولی العزم بعد استیلائے ظلمت کامل در [illegible] عالم قدوم [illegible] لزوم فرمودہ اند۔ قصۂ خلیل اللہ بر [illegible] منیر بر بر نا

و بیر ... است - خصوصاً خاتم الانبیاء را ورود و عالم موجود هم بعد از شدت ظلم بود - پس نه شب قابل انگشت نمائی است و نه ظلمت و ازینجا است که نظیری می گوید ؎

شب سیاه صباح سفید مے آرد
چراغ مطلب از دودمان بولہبی است

یکے از اوصاف ظلمت وصف ستر و کتمان است و آنقدر که این وصف فواید می دارد بر محقق بالغ نظر ناپدید نیست چه درو گوهر با همه شرف و منزلت همیشه مستور می باشد ازین جهت در شاهوار را در مکنون نامند که بمجرد شنیدن این کلمهٔ غرا سامع را لذت مفرط حاصل آید -

کاشتکار اگر دانه در زمین باحتیاط تام پوشیده نگرداند هیچ متنفس را غذا حاصل نشود بلکه رایگان و روزی مرغان و طیور که تغد و خماصاً و تروح بطاناً هستند می شود ازین سبب دهقان بعد تخم ریزی دانه را به قلبه رانی پوشیده می کند و دل و دماغ که گنجور فیض آسمانی است هم در پردهٔ ظلمت است و آب نوشیدنی که بعد کاویدن حاصل گردد - و مادهٔ حیات عالم است هم غالباً محجوب است و آنچیزات که مرغوب جمیع نسمهٔ بشر است هم در ظلمات است و زنان عالی قدر را نیز علو مرتبت از دست حجاب و نا محیائست است

و ازیں باعث اینثاں را بہ مخدرات تعبیر می کنند۔ اگر ظلمت را قدر نبودے چرا اہل طبع سلیم بر پردہ داری محصنات تاکید شدید نمودندے۔ ابر را نمی بینید کہ چساں تیرہ و تار باشد؟ و چہ قدر بنوازد۔ مردۂ صد سالۂ زمین را حی می کند و تشنہ لبان وادی قحط را سیراب گرداند و ازیں جا است کہ چوں دہقاناں مطالع ابر آلود می بینند از مسرتہائے بے اندازہ در جامۂ خود نمی گنجند۔ چنانکہ قاآنی می گوید ؎

ابر با ایں تیرہ رخسارے کہ پوشد روئے روز
مردم چشم است دہقاں را بباراں داشتن

پس فواید ظلمت و وابستگانش چندانکہ توانستم در حیز تحریر آوردم و ایں یکے از ہزار است و استیفائے جملہ بیروں از حد شمار و ایں نمونہ از خروار است۔ قصہ از بس دراز بود قلم چوں اینجا رسید بہ شگافت و دست از دستیاری وے ہم باز ماند۔ پس بقیہ بر صحبت دیگر موکول شد۔ و اللہ الموفق لما یحب و یرضی وھو الرب الاعلےٰ۔

چوں درجۂ منسوبات ظلمت بایں مثابہ است ظلمت را حق است کہ بر جملۂ عالم مستولی گردد و بقول شاعر بیجا نیست کہ می گوید ؎

شبے از ناف آہو آفریدہ بنوخی بر سر عالم دویدہ

موازنۂ مدنیت و بدویت

از اعتبار سکونت و بود و ماند زندگی را دو طریق لاحق است اوّلاً حیات که در شہرہائے غدار و قصبہ ہائے کثیر الانفار بسر کردہ آید و دیگرے حیات دیہات است کہ از آبادانیہائے کثیرہ منقطع شدہ باشد۔ در ہر دو نوع فواید ہم ہست و مضار ہم ہست۔ ہر یک را بقدر تواں پیش می کنیم و انصاف در دست شما است۔

در دیہات ہوائے فرحت بخش و روح پرور یافتہ مے شود۔ تکدر فضائی عنقا باشد۔ شیر خالص و غیر ملوث، مسکہ و روغن زرد بے غل و غش کہ مدار حیات انسانی بر آنہا است بہم می رسد و دیگر اغذیہ و اطعمہ و مستلذات جسم پرور کہ برائے جسد خاکی و روح صافی لابد است در فراوانی بدست آید اشجار باسق و نظر فریب چہ خوب اہتزاز می کند۔ طیور در نغمہ سنجی و زمزمہ پردازی باشند علی الصباح باد خنک چہ زنگ زنگ می وزد و عارض گلہا می گزد۔ گاہے ایں سو می چہد و گاہے آں جانب می خرامد و لبہائے

شاخسار می کند۔ نظارہائے ایں چنیں نیرنگیہائے قدرت ممد حیات و مفرح ذات است۔ ازیں ہا صحت و تندرستی بحال باشد و در ابدان دمائے تازہ و مصفا جریان می کند قدرت در رنگ اصلی و بے پردہ رونمائی می کند۔ تکلّف، تصنع و دست تصرف انسانی مفقود باشد۔ بر روئے ہر شئے تازگی می بارد۔ ضیائے آفتاب، تاب ماہتاب و تقاطر برشکال دیدنی است۔ قدرت حق در دیہات جلوہ گر است۔ مردمان دیہات قوی ہیکل و دیو پیکر باشند و اہل مدینہ چناں نحیف الجثہ کہ گوئی از قبور بدر کردہ شدہ اند لاکن قلوب شاں منور باشد و در تشہیذ اذہان و افکار بے سہیم باشند۔

در شہرہا صحت و تندرستی مفقود باشد و توانائی کالعدم۔ ہر کرا بینی زرد روے و یرقان زدہ بنظر آید۔ نہ در جسم کسے جان و نہ در جان احدے رواں باشد۔ کوچہ و برزن تنگ و تاریک و چناں بدبودار و متعفن کہ دماغ می ترکد۔ ہمہ اغذیہ ناقص و ملوث باشد۔ ہر کجا بہ بیند تکلف و تصنع بنظر می آید نہ تفولات سرورے بخشد و نہ مناظر قدرت کیفیتے و نورے عطا می کند۔ ہوائے تازہ و مناظر روح افزا و دلکش را نام ہم نہ پیدا است۔

لامحالہ در شہرہا علم و ہنر را دور دورہ است، فقدان

مکاتیب و بیت العلومها بسیست - همه وقت و هر وقت مشاورت
اهل تهذیب میسر است - الحق شهر عالم علما است و مرکز
طلبا - زبان مردمان شهر شسته، مصقول و مجلا باشد - و
عادات و اطوار شان مهذب و دل مجموع - در بازارهائے شهر
هیچ جنس ناسره و هیچ شے ناروا نیابند - نه صرف خاک بهائے
می ارزد بلکه گوه و بول و براز هم بے بها است - و در میزان
سنجیده بفروش می رسد -

جابجا کتب خانهائے عمومی و روزنامه خانهائے دولتی قائم
کرده اند که روز مره عوام و مشتاقان علم و فن آنجاها غلو
کرده استفاده می کنند و در واقفیت عامهٔ خود اضافه مے
کنند -

مردمان شهر عجیب خوش وضع و خوش پوش باشند که
اهل دیهات که چرکین و شوخگن باشند بایشان هیچ مقابله
نمی توانند کرد - طبقات متوسطه و فرقهٔ امرائے شهری گاهے
پا پیاده نمی روند و کالسکه چوبین و موتر خیلے بکار می برند -
برائے تفریح و تفنن هنگام عصر تنگ به تیاتر می روند
و در تصویر خانهٔ متکلم رفتن شغل هر روزهٔ ایشان است -
صراط هائے مستقیم و صاف و پخته هر جا پهنائی داشته است
اگر باران بارد همه گرد و غبار و خس و خاشاک رفته میشود -

و چناں بلور آسا شود کہ چہرۂ خود در آنہا می تواں دید۔ در جاہائے وسیع و فراخ بساتین خوشنما ساختہ اند۔ ہنگام شام زن و مرد برائے گلگشت و چہل قدمی آنجا می روند و خوش وقت می شوند۔ اصحاب مقدرت بہ لونشاں رفتہ چوگان و گوئے و توپ بازی شغل کنند۔

الغرض در شہرہا اسباب تعیش و خوش بسری فراوان موجود است۔ نیز تنبلی و ناخوشی ہم بسیار است و مداوائے ایں ہر دو مذکور در فضائے دیہات است و بس۔

از سطور بالا ہویدا است کہ ہر دو را فواید ہم است و نقصانات ہم۔ ترک ہریک امر صعب است۔ باید کہ قصبات کلاں در وجود آریم کہ دارائے تہذیب شہری و فضائے دیہاتی باشد۔ ہمیں یک صورت است کزیں مردمان عالم توانا و باعلم می توانند شد۔

سفر

در قرآن حکیم سیروا فی الارض وارد است و ازین حکم سفر ظاهر و باہر است۔ در زمانہ پیشین مردمان جہاندیدہ می گفتند کہ سفر سقر است و لوکان میلے باشد۔ لاکن دریں زمان ایں چنیں گفتن اصلا درست نیست بل سفر وسیلۂ ظفر است۔ رفتن بہ ممالک غیر و مقامات نادیدہ، مرادف سفر باشد۔ از وسیلۂ سفر انسان در حقیقت کثرت معلومات واقفیت و تجربہ می آموزد۔ سفر مفتاح کشائش و فرج است ؎

سفر خاصے کہ بے دوستی نخواہی ماند
بہر زمین کہ رسی و بہر کجا باشی

فواید سفر لا تحصے و لاتعد است برائے ایراد آنہا دفترے ہم غیر مکتفی است ہر قوم کہ سفر نمود خانۂ خویش را وداع گفت و ترک وطن کرد بالآخر با سلامتی و ترقی و شہرت و نامورى ہمکنار شد ؎

قومے بجد و جہد گرفتند وصل دوست قومے دگر حوالہ بتقدیر می کنند

تاریخ اسلامیان شاہد است کہ ایشان چہ قدر صعوبت ہا بر داشتند و بہ بام اوج مترقی شدند۔ انگلیسان بر ربع مسکون جہانبانی می کنند چرا کہ بر بر و بحر کوس لمن الملک زدند این ہمہ بدولت سفر است اگر در حریم خانۂ خویش محصور شدند زنہار این دولت و اقبال و فتح و نصرت نصیب ایشان نہ شد مردمان فرنگ شیفتۂ سیاحت و فرہنگ باشند۔ کناڈا، افریقہ آسٹریلیا، نیوزی لینڈ و ہندوستان وغیرہ را پامال کردہ کسب تجربہ و علم می کنند۔

سعدی، سکندر اعظم و کولمبس از سفر نام و نمود حاصل کردند۔ لامحالہ سفر کلید کامرانی و خوش بختی است۔ از سفر جہاگشتی و عادت محنت و مشقت پیدا می شود۔ بدن چست و تنومند گردد۔ در طبع جواہر اولوالعزمی، مردانگی و علو ہمت تقویت یابد۔

از مشاہدۂ نوادر نایاب در وسعت معلومات اضافہ می شود ؎

از نقش و نگار در و دیوار شکستہ
آثار پدید است صنادید عجم را

از مقابر دیدنہ بے ثباتی عالم و ناپائیداری دنیا طشت از بام می شود۔ نشیب و فراز زمانہ، گرم و سرد روزگار را

عادت مدارات و مواسات، آگاہی از مجالس علما، حصول تہذیب و شائستگی، ملاقات کاملین، ہمنشینی صلحا و فضلا، و کمال عقل وغیرہم از سفر حاصل گردد۔ سعدی علیہ الرحمۃ چہ خوش گفتہ والحق در معنی سفتہ است ؎

تا بدکان خانہ در گروی ہرگز اے خام آدمی نشوی

برائے تہذیب اخلاق سفر معلم اعلی و اتالیق شائستہ است۔ سفر رفیق شفیق تجارت است در سفر از نظارہ سبزہ ہا و نباتات خود رو باد صحرا و سلسلۂ کوہا دل و دماغ تازہ می شود و از دیدن چرندگان و پرندگان طبع ملول مسرور مے شود۔

از سفر عجب و کبر متکبر می شکند و شخص بالاتر از خود را دیدہ صفت محمودۂ فروتنی و انکسار پیدا می شود۔ دریں ہیچ شک نیست کہ در سفر مصائب و نوائب ہم بے اندازہ ہست گاہے تمازت آفتاب و باد سموم در راہ حائل است و گاہے عطش و جوع مہلک ثابت گردد۔ در زمستاں سردی ہلاک می کند و در تابستاں حرارت جان را از تن می درد۔ خوراک بے وقت و نامناسب، خطرات جان و بضاعت و بے کسی و بے بسی وغیرہ نیز چند از مصائب گوناگون سفر است۔

دریں ایام در بیت العلومہا و مدارس انگلیسی سفر را شغلے

اہمیت دادہ اند و در نگرانیٔ اساتذہ و پرفسوران طلبہ را از جائے بجائے سفر کنانند و علم و حکمت آموزند۔ در ممالک اروپا و ینگی دنیا مدارس متحرک در وجود ہست کہ گاہے در جنوب باشد و گاہے در شمال ۔ الغرض سفر سقر نیست بل وسیلۂ ظفر است و باید کہ ما در سفر چشم بینا و گوش شنوا داریم۔

این ہم یکے از لوازمات سفر است کہ چوں ما وارد ملک غیر شویم از زبان ملکی آں آگاہ باشیم و اگر ایں صورت نہ بندد ما مصداق "ما چہ می سرائیم و طنبورۂ ما چہ می سراید" خواہیم شد۔ و ہیچ فایدہ از چنیں سفر و سیاحت مترتب نخواہد شد۔

ثانیاً در سفر سرمایۂ کافی برائے حوائج ضروریہ لابد است تاکہ در غربت بے یار و مددگار نہ شویم۔ اگر احیاناً آنجا احتیاج بہ مال و زر افتد کسے دستگیری نخواہد کرد۔

ثالثاً قبل از روانگی نقشۂ مقامات مشہورہ را مطالعہ باید کرد۔ اگر ممکن باشد چاؤشے و معلّے و خادمے بدست آریم کہ مارا دلالت و رہنمائی کردہ بمنزل مقصود برساند کہ ازیں وقت و دقت کم صرف شود۔ بدون زباندانی و رہنمونی خادم حال سیاح ہمچو زن برقعہ پوش است کہ او ہیچ نہ بیند و کسے او را

نہ بینند۔

رابعاً چوں باز گردیم ہمہ حالات مفیدہ را قلمبند کنیم و جذبۂ حب الوطنی را احیا کنیم۔ از تحریر خود جذبات ابنائے وطن را تحریک دہیم تا ایشاں ہم سر پرشوق را در تحصیل فضائل صرف کردہ در اقران و اماثل متبنہج و مباہی شوند۔

خامساً در سیر و سیاحت مقامات و اشیائے مذکورۂ ذیل را دیدن از بس ضروری است۔

(۱) حضرتہائے سلاطین علی الخصوص چوں سفرائے غیر ملکی حاضر باشند و انفصال مقدمات رو دہد۔

(۲) کلیسیا، معابد، خانقاہا، کتب خانہ جات، مدارس، مجالس مشاعرہ و مناظرہ و مناظمہ۔

(۳) عمارات افتادہ، قلاع، سواد شہر، شہر پناہ، بنادر، فرودگاہ کاروانسرائے ہا، باغات شاہی و تفرج گاہ ہا، مکانات شاہی، اسلحہ خانہ، توشہ خانہ، بارود خانہ، دکاکین صرافی، بانک۔

(۴) قواعد سپاہ، خزائن و جواہرات، البسہ وغیرہ۔

(۵) تماشہ گاہا برائے ذکور و اناث، عروسی مرد و زن، مراسم تجہیز و تکفین و دعوات و ضیافتہا وغیرہ را بنظر امعان باید دید۔

اثرِ صحبت

حکماء گفتہ اند کہ طبیعت دزد است و ایں بے کم و کاست درست و راست است۔ در دنیا ہر شئے کم و بیش اثرے دارد خواہ آں اثر بد باشد خواہ نیکو۔ اگر چیزے بر روئے سنگ گذاشتہ شود در زمانے آں متحجر خواہد شد و ہمچنیں مثل است کہ ع

ہر چیز کہ در کان نمک رفت نمک شد

و ایں بریں معنی دال است۔ اگر کسے پیش زغال فروش دمے گذارد اگر ہیچ نباشد دستش و پارچہات وے سیاہ فام خواہد شد و اگر کسے پیش عطار نشیند از بوئے خوش دماغش معطر خواہد شد۔ ہمچنیں از صحبت اجلاف و اسافل سرمایۂ بدنامی و رسوائی و فضیحت اندوختہ شود و از دم برکت صحبت صلحا شہرت و نکونامی حاصل گردد۔

بزرگاں گفتہ اند کہ تاثیر تخم و اثر صحبت بسیار قوی الاثر و سریع التاثیر باشد۔ چنانچہ اگر اسپے در طویلۂ خراں بستہ شود در مدت قلیل لگدزنی و خردوانی بیاموزد و خوبو و

عادتش مثل حمار باشد۔

شاعرے ہمیں مضمون را چہ خوب بیان کردہ است ؎

صحبت صالح ترا صالح کند صحبت طالح ترا طالح کند

انسان در فطرت خود مدنی الطبع تخلیق شدہ است و در تحصیل حوائج ضروریہ محتاج بنی نوع انسان است۔ گویند برائے یک نان بدست آوردن یک ہزار کار باید کرد۔ این چہ قدر مشکل است کہ انسان برائے یک نان خوردنی عمر کثیر را ضائع گرداند۔ بدین وجہ تقسیم عمل درمیان آمد و مردمان مختلف المشارب در میدان عمل قدم زدند و ہریک دیگرے را بمنزلہ دست و بازو شد و کار برآری کردند اگر مردماں در معاش و معاد معونت ہمدگر نہ کردندے این چنین زمانہ ترقی ظہور نہ پذیرفتے۔

مردماں کہ در عزلت گزینی و رہبانیت بسر می برند۔ بسیار بد کنند زیراکہ با مصائب دنیا مقاومت نتوانند کرد و فرار کردہ اجتناب ورزیدہ اند۔ اگر ما ایشاں را بہائم و دواب خوانیم روا باشد چراکہ ایشاں از انسان متنفر باشند و بدو متجانس و متانس نشوند۔ لا رہبانیت فی الاسلام مشعر ہمیں خیال است۔

دیو جانس کلبی را کہ فیلسوف متبحر بودہ است، سوال

کردند که تو صحبت نیکاں را چه طور پسندی؟ او پاسخ داد که
من صحبت نیکاں را مرغوب دارم و چنانکه دم سگ بوقت
محبت و لابه گری می جنبد همچنیں اگر الفت من بباعث
نیکیها در جنبش آید۔ و سگ چوں اجانب را به بیند بپارس
و غوغا راغب شود من هم بداں را دیده پر غضب و پر شغب
شوم۔ همیں سبب است که من به اسم کلبی (منسوب به کلب
= سگ) شهرت دارم۔

چوں از قضایائے بالا معلوم شد که اثر صحبت لامحاله و
ناگزیر است باید که ما صحبت عقلا، حکما و فلاسفه گزینیم و
همنشینیٔ برزاں و بهتراں را مغتنم شمریم از صحبت بدروشاں
و بد سگالاں دور باید شد۔ اگر ما همچناں بد نخواهیم شد لامحاله
متهم به بدی خواهیم شد و بد نام از بد بدتر باشد۔

کالسکۂ بخار

(۱) تعریف کالسکۂ بخار (۲) ترقی تجارت
(۳) جنگی و ملکی خدمات
(۴) موازنہ با دیگر مراکب

زیر سایۂ دولت انگلیسی اللہ جلشانہ برکات و فیوضات لامتناہی ارزانی کردہ است۔ یکے ازانہا کالسکۂ بخار است این در عہد لارد ڈلہوزی در ہندوستان ورود نمود۔ مثل سائر مراکب بہایم و دواب محتاج شاہراہ نیست۔ بل بہ صرف کثیر راہ آہن تیار کنند و بر روئے آں بدون موانع زیر بارہا اسفار، ہزارہا میل طی می کنند۔ ازیں آں قدر رفاہت و استراحت حاصل میشود کہ در دیگر مراکب غیرممکن است۔ ہمیں باعث است کہ مفلس و زردار، صغار و کبار را پسند خاطر است۔ و بجان برابر۔ مسافت سالانہ را در عرض اسابیع طے می کنند و خرج ہم کمتر باشد۔

آلۂ بخار را بجز آب و آتش دیگر ہیچ بکار نمی خورد۔ مثل اسپ و اشتر و قاطر وغیرہ این را احتیاج بہ زمام و

رکاب، دوال و لجام، سخت زین و جل، علیقه و آخور، ناتوره و جدار، برگستوان و فشار، پالان و کفل، تازیانه و معلف، خورجین و ستام، غاشیه و تفشو، پالهنگ و فتراک، و سرج و مهمیز نمی افتد- همه کار و بارش مختصر و مجمل است

در علم طبیعیات آمده است که یک انچ آب در صورت گاز (ابخره) پیمائی هفده صد انچ را محتوی باشد- و متحمل بیست و هشت ٹن بار می شود-

تجارت را بتوسط این چنین فروغ شده است که قبل ازین تصور آن ممکن نبود- چنانکه سطح آب هموار باشد همچنین در شرح اجناس مساوانبکه مرئی است به سبب کالسکهٔ بخار است- اگرچه در زمانهٔ پیشین تجار و سوداگران منافع کثیر تحصیل می نمودند لاکن در برابر صعوبات باربرداری تضیع اوقات و تگ و دوے شخصیه آن همه اهمیتے ندارد از کالسکهٔ بخار در وجود تجارت روح پیدا شده است- این مشاهدهٔ کنونی است که از هر گار و محط نزبهاے باربردار روان می شود- و اموال و امتعه کثیرے بار به تفرق مانده باشد- این محرص تجار و ارباب داد و ستد است در بیع و شرا-

اگر جائے نقص امن لاحق گردد یا نزاعے رو دہد-

لشکر جرار به توافر و تکاثر بمصحوب آذوقه ، قورخانه ، سوارهٔ طابور ، تفنگچه ، زنبورک و تفنگ و فشنگ و گلوله و ساچمه به سرکوبیٔ اشرار و اغیار اطغیٰ بوسیلت ترن بغتةً رسانیدہ می شود - و رادع فتن و محن گردد -

ازیں رعب و هیبت خسروانی در تزاید آید و اعدائے دولتی را حواس مختل ، جوارح و اعصاب مضمحل ، قلوب مرتعش ، ادمغه مفلوج و معطل می شود - علاوه ایں همه فواید عواید در رسل و رسائل پوستهٔ دولتی و غیردولتی وجود ترن بسیار لابدی است -

خدمات ملکیه باشد یا حربی همه اوقات کمر بسته است شبهائے تیره و تار باشد یا باران و تگرگ از راه رفتن احتراز نمی کند - چنیں هر دلعزیز و آرام ده هیچ چیزے نیست - جائیکه اقدام سعادت فرجام ترن رفته است - آنجا تهذیب شائستگی خیمه زن شده است و مدارس و کارخانه جات و فابریکها قائم کرده اند - با مردمان ممالک غیر بدیں وسیله دوچار می شویم و چیزهائے عجیب الخلقت و صنائع و حرف مختلفه معائنه می کنیم - بدیں وجه دائرهٔ معلومات و احاطهٔ مشاهدات وسیع گردد -

---

کنفیوشس

این ربع مسکون پر سکون ما در ششش اقطاع بزرگ منقسم است۔ بزرگ ترین و مہم ترین این ہمہ در اصناف خصوصی و عمومی برّ اعظم ایشیا است۔ اسباب جلالت و بزرگیش چند گونہ است۔ اوّلاً در وسعت و فسحت بزرگترین ہمہ است۔ ثانیاً سلسلہ ہائے کوہ و انہار و ابحار در طوالت و پہنائی بے مثل است۔ چیزے کہ ایشیا را از دیگراں ممتاز می کند این است کہ این مولد و مرزبوم جملہ ادیان و ملل عالم بودہ است۔ یہود و نصاریٰ این جا پیدا شدند و اسلام، گبر پرستی، آتش پرستی، ہندومت، بدھ مت، سکھیت وغیرہ وغیرہ کہ اعاظم نوامیس حقہ و باطلہ است در اکناف آسیا متولد شد و ازیں جاہا منشعب باطراف عالم شد۔

برّ اعظم آسیا مہد علوم الہیات و فلسفہ و حکمت بودہ است کہ کسے کہ اصلاح خلق خدا و سود و بہبود عالمیان برگردن خود مستلزم داشت کنفیوشس بود۔ او معلم مکارم

اخلاق بود و درجهٔ متمیز داشت۔ این نه صرف حکیم و فیلسوف بود۔ بل مقنن و آئین ساز هم بود۔ پنج صد سال قبل مسیح علیه السلام در مملکت چین ولادت یافت۔ و بیشتر اوقات خود در تهذیب اخلاق صرف نمود۔ تحقیقات و تعلیمات وے در بارهٔ سیاست مدن پایهٔ بلند دارد و درین فن او را نه صرف امام زمانه بل فرد و وحید یگانه دانسته اند۔ کنفیوشس بر افواه عوام است۔ لاکن در اصل اسمش کنگ فوزی بود۔ مورث اعلےٰ و جد امجد او سلطانے بود که دو هزار سال قبل حضرت مسیح می بود۔ پدرش هم در علاقه خودستانانه بود۔ کنگ فوزی در صوبهٔ لو در موضعے پیدا شد و سنه ولادتش خمسه مایه خمسین واحد پیشتر از سنه میلادی شده بود و او معاصر حکیم فیثا غورث یونانی بود۔ در طفلی علوم مروجه (لسانی، قانون ملکی، فلسفه و حکمت) کسب کرد۔ چون هنوز کنگ فوزی از عمر خویش بهار سوئیں ندیده بود که باغبان مجازی اعنی سایهٔ هما پایه پدرش را پدرود کرد و جدّ او متکفل پرورش شد۔ لاکن نه آنچنان حق تربیت بجا آورد که مکنون خاطر متوفی بود۔ کنگ فوزی مجبولاً بچه متین و مهذب بود و حرفهائے دروغگی و الفاظ مبتذل یا محاورات سوقیانه بر زبان بغلط نمی راند۔ در

ہم صحبتیِ جد بزرگوار خود اخلاق و اطوار اسوۂ نیک کرداری و خوش گفتاری شدہ بود۔ او کم حرف زدن بود۔ حکمائے متقدمین را بدل و جاں مفتون و قدرشناس بود۔ حیات پدر پدرش ہم طول نکشید۔ باز پیش عالمے کہ قضاوت منصب داشت تا چند سال شرف تلمذ اندوخت۔ چون بہ سن نوزدہم رسید فاضل بے بدل شد۔ و درششِ جہات عالم فضیلت او کوس لمن الملکی زدن گرفت۔ و ہمیں سال او کتخدا شد و سالے دیگر غنچۂ امید کی گوالشی بشگفت۔ و پسرے زائید۔ نام نوزائیدہ را پی پو نہادند۔

کنگ فوزی بہ شہوات نفسانی ہیچ رغبت نمی کرد و حیات خانوی او بے کیف بود۔ زن خود را در سال چہارم عروسی خود مطلقہ ساخت و می گفت کہ وجود زن در مطالعۂ کتب و اجرائے وظائف دولتی مخل می شود۔ دماغ مخترع او قلاع کفر و مراسم مجہول بود۔ او عدو اصنام پرستی و دشمن اوہام پرستی بود۔

چوں عمرش بہ سی و ہفتم سال انجامید او من حیث واعظ عذب البیان، فیلسوف دوران، مدرس با شان و معلم اخلاق مشہور آفاق گشت۔ علائق دنیاوی و جاہ و مناصب کشوری در نظر بلند منظر او ہیچ و لاشئے بود۔

با آنکه خدم و چشم در کوکبۂ امارت او لازم بود بر شان و شکوه و کرّ و فر، اقتدار و وقار علمیه اش غالب بود۔ جمعے از طلاب کثیر الافکار گرد او حلقہ می کرد و مردمان او را بہ اسم کنفیوشئیس مسمیٰ کردہ بودند۔

کنفیوشئیس علم دوست و عالم پرور بود۔ او شنید کہ حکیمے در سرزمین چین است۔ او برائے ملاقات او رفت و تزک و احتشام فراواں در معیت داشت۔ نام آں حکیم لاوزی بود۔ بمجرد دیدن کنفیوشئیس او زبان حقیقت ترجمان برائے مواعظ و نصائح بکشود۔ "عقلا گوشۂ خمول و عزلت اختیار می کنند۔ و بہ تطوع سگ نفس نہ گروند۔ و خود را بدام دولت و عزّت گرفتار نکنند۔ بدون ضرورت گفتن و بوقت ضرورت نہ گفتن عیب شمرند۔ مردمان نیکو سیر معلن نیکی نہ شوند و معول بہ مزخرفات و ملمعات نہ گردند"۔ ہمیں قدر نصیحت کردن خواستم ع

تو خواہ از سخنم پند گیر و خواہ ملال

کنفیوشئیس کلمات نصیحت آمیز لاوزی بگوش ہوش اصغا کرد۔ و بعدہٗ خلاف آنہا نورزید۔ چوں شاگردان او گاہے ازو مستفسر مسئلہ شدندے او جواب شافی و جوامع الکلم گفتے و سکوت اختیار کردے۔

کنفیوشیس مخالف رہبانیت بود و تارک الدنیا را بنظر استحقار می نگریست - درین خصوص او هم مذهب حکیم سقراط بود - هردو اتفاق رائے داشتند که ترک دنیا اثم عظیم است تقویٰ و طاعت الٰهی این است که در کارهائے دنیا مشغول بوده از اخلاق بهیمیه و اطوار سبعیه و قبائح شیطنت آمیز ابا ورزیده شود - این نظریهٔ کنفیوشیس چه قدر عزیز و گرامی است که هر کسے که اخلاق او درست نباشد او هیچ کاره نیست -

کنفیوشیس بغنا و سرود بے حد شغف داشت - صید هم می کرد - و جواز این را از کتب قدما استناد و استشهاد می کرد -

کنفیوشیس در حق اهل الکنان و اوطان خود باعث منفعت خطیر شد - بسیار محن و رنجها کشیده منتخبات تاریخ چین تالیف کرد و از کتب سابقه مجدداً التقاط کرده تاریخ نو ترتیب داد - من بعد بغرض سیاحت بصوب مملکت زی رفت - سلطان آنجا خواسته که او را بر مرتبه فراتر از خویش بنشاند - لاکن او تن در نداد - او محسود عمائد سلطنت گشت و زود پس گردید - اهل لو مقدمش پرتپاک کردند و از جانب شاه برائے تهذیب نفس و اخلاق مردمان مامور شد - شاه خورسند

و مسرور شده او را بعهدۂ جلیلۂ قاضی القضاۃ فائق گردانید
در سیاست وتادیب بسیار متشدد بود۔ اصلا رحم نمی کرد
چنانچہ وزیر اعظم را کہ باعث بدکرداریہا شدہ بود بہ ایمائے
بادشاہ بدار کشانید۔

برائے اصلاح و اشاعت ملک خویش را خیرباد گفت۔
اصول او خیلے مشکل و عسیرالحصول بود۔ مردمان دیگر دیار
او را بہ اکراہ نگریستن گرفتند۔ بر او و تلامذہ و پیروان او
دست ظلم و تعدی دراز کردند۔ و از منصب روز افزون او
ہراساں و لرزاں شدند۔ بادشاہ ملک زی ظاہرا بمقتضائے
تہاد و اتحاد فی الاصل بہ نیت اخذ و جر و تقلیل و تذلیل
شاہ لو جاری دلربا ایمان فرسا در خدمت او فرستاد ایشاں
شاہ لو را بدام رنگ و مو و بعشق حسن و خو مبتلا ساختہ
کور و کر کردند۔ از تعیش و تغافل حکام نافرجام انتظام و ہام
درہم و برہم شد۔ تجارت بہ غارت رفت و از تباہ حالی
مخلوق مفلوک و مدقوق شد۔ بداخلاقی روائی یافت۔ و
جنس ناسرہ رواج گرفت۔ و ہمہ جا مردمان بے ایمان
کنفیوشیس را اذیت دادن گرفتند۔ و ہمہ ملک لو ویران
و پریشان شد۔

چوں کنفیوشیس ہر جا بناکامی خود و خودکامی مردماں دوچار

شد۔ ہمت نباخت و گفت ۔ "سائرہ جہاں خانۂ حکیم است اگر جائے کسے سخنہائے من بسمع ہوش بنوش نمی کند۔ مقامات دیگر است کہ سامعین منتظر من اند"۔ لاکن ازیں سو راندہ و ازاں سو درماندہ بود۔ کسے بدو ملتفت نہ شد و وقتے اسیر و دستگیر شد۔ و حکومت و مردماں بدو و شاگردان او مقاطعہ کردند۔ دریں زمان نحوست تواماں خبر وفات زنش رسید کہ در شصت و شش سالگی ارتحال نمودہ بود۔ دلش شکست و مرگ او با ہم چشم براہ شدہ می گفت کہ اکنوں وقت مرگ من ہم رسیدہ است۔

افلاس بزرگ ترین زحمات است۔ کنفیوشیس و شاگردان او بغایت تنگدست شدند و بدیں وجہ قدر و قیمت ایشاں حبۂ نمی دادند۔ چوں او دید کہ تلقین و فہمائش منتج بخطرۂ اموال و دما است۔ و بجز لعنت و شماتت، و سب و شتم چیزے حاصل نمی شود۔ ناگزیر بوطن مالوفش باز گشت و بمعونت تلامذہ خویش در تصنیف آں کتب منہمک شد کہ اہل چین آنہا را نہایت مقدس و متبرک پندارند۔

چوں عمرش نود شد او روزے بہ اعانت عصائے پیر بجائے پیری خرامید۔ آہ سرد کشید و گفت۔ "کوہ ریزہ ریزہ شدہ بزمین می غلطد۔ شہتیر باستی از کہنگی و فرسودگی خم

میشود۔ و حکیم بمثابۂ بوتۂ سبز رو بہ پژمردگی است" او
گفت کہ من خوابے دیدہ ام کہ خبر مرگم می دہد۔ چنانچہ
ہمچنیں اتفاق افتاد۔ تا ہفت روز صاحب فراش شدہ
۹۷۴ ق م سانحۂ رحلت او رو داد۔ شاگردان او بعد
مرگش چشمہائے او بند کردند و برنج خام بمقدار یک مشت
کوچک در گلویش ریختہ مثل وزراء تجہیز و تکفین کردند ازاں
بعد نعش او را بمقتضائے مراسم فرمودۂ او التزام کردند بیرون
شہر در سبزہ زارے رسم تدفین بجا آوردند۔ دریں ایام
آنجا منتقل بہ قصبۂ بزرگ شدہ است و بباعث متردین
مرجع و معاد اہل دین گشتہ است۔

اگرچہ در زندگی او کسے بدو تقدے نہ نمود و در ابتدا
رسائی او کوشان و ساعی شدند لاکن بعد مرگش ہمہ پرستار
او شدند۔ شاہ بگریست و گفت کہ امروز خزانۂ بیش قیمت
از دست من ربودہ شدہ است۔ اے کاش کہ من قدرش
شناختمے۔ و ہمچنیں دیگر ارکین دولت و اعیان سلطنت
مظاہرہ کردند۔ پادشاہ او را بہ لقب ملک المعلمین ملقب کرد
و خاندان سنگ کہ بعد متول سریر آرا شدند او را معلم اعظم
نامیدند۔ ایں لقب با مرور ایام تا ہنوز مروج است۔
از کنفیوشیس تا ایں دم ہفتاد پشتہا گذشتہ است لاکن

عزت و توقیر بحال خود است و اکابرین آں دودماں را منصب امارت مفوض می کنند۔

در ملک چین در ہر شہرے صنم کنفیوشیس نصب کردہ اند و ہم الواح نامش معلق۔ در غرۂ ہر ماہ مردماں چین آنجا رفتہ پیش اصنام کنفیوشیس سربسجود می شوند و در اذکار و اوراد مصروف باشند۔ سیاحین و مصنفین می گویند کہ شمارۂ اصنام پانزدہ ہزار و شصت است۔ و ہر سال شصت و دو ہزار خنازیر و خرگوشہا بحصول خوشنودی کنفیوشیس کہ خود مردہ شدہ است قربان می کنند۔ بعض مصنفین بر آنند کہ بت کنفیوشیس ہیچ جائے نصب نیست بلکہ الواح و تختہ ہا منبت بہ اسمش نہادہ اند۔

حقوق والدین

از روئے عقل و خرد شکر منعم و محسن واجب است
والدین کہ ذریعۂ ولادت و وسیلۂ پرورش و تربیت
اولاد اند و برائے صحت و آسائش ایشاں آرام و مسرت
خود قربان بلکہ حرام می کنند چہ طور مستحق تشکر و
امتنان نیستند۔ مقتضائے شرافت و فطرت سلیم ہمیں
است کہ با ایشاں محبت و احترام ورزیدہ گردد۔ ظاہر
است کہ ہیچ کس از والدین دوست تر و ہوا خواہ تر
و محسن تر نیست۔

اوّلین سبق اخلاق تعظیم و توقیر والدین است کسانیکہ
مکرمت و عظمت والدین بجا نمی آرند۔ از زیور مکارم
اخلاق عاری باشند۔ در دنیا ہر کس می خواہد کہ من
بہ اعتبار زر و دولت، عزت و شہرت از دیگراں گوئے
سبقت ببرم۔ لاکن دربارۂ اولاد ایں چنیں خواہش عبث
و خیال خام باشد۔ بل او خواہد کہ اولاد برتر ازو ترقی
کند۔ بہ اولاد خویش ہیچ رشک و حسد لاحق نمے

گردد۔

رشتۂ والدین به اولاد خویش عجیب کیف و حقیقت دارد۔ اگر قصرے یا کاخے بنا کنند آں برائے اولاد باشد اگر اندوختۂ پس انداز کنند آں ہم برائے صرف اولاد باشد۔ خود در مصیبتے بل معصیتے گرفتار آیند لاکن در دل ہمیں است که اولاد از لطمۂ خطر مامون باشد۔ در عالم ہیچ شئے بجاں برابر نیست لاکن برائے حفظ اولاد والدین جان را ہم نثار کرده اند۔ محبت والدین با اولاد خویش فطری و غیر ارادی است۔ علی الرغم آں محبت اولاد آنچناں مستحکم و طبعی نیست۔

چوں والدین به سن کہولت و شیخوخت برسند باید که اولاد شاں تعظیم وافر مرعی دارند و اصلا شوخ چشمی و دریده دہنی نه کنند۔ پیوسته از دراہم و دنانیر دست شاں را تنگ نه دارند۔ خود را بمثابۂ غلمان ادنیٰ ترین پندارند۔

در جمیع کتب سماوی و دیانات و شرائع و سائر اقوال متداوله و امثال حکما و فلاسفۂ زمن اطاعت و انقیاد والدین را فریضۂ مؤکده قرار داده اند۔ در حضور ایشاں به ملائمت، تواضع و انکسار و احسان و مروت

بودن اولے است۔ پس بر ہر انسان فرض است کہ در خدمت والدین مؤدب باشد و حرف اُف ہم بہ بانگ بلند نگوید۔ بمصداق بزوِ آبا۔ کُم تبرکُم ابناءکُم۔ استحقاق مساعدت و اعانت از پسران خود چشم دارید۔

محبت و خدمت والدین را فراموش کردن بر عکس انسانیت است۔ غضب و غصہ را کہ از ایشاں بے جا صادر شود۔ بہ صبر و تحمل برداشت باید کرد۔ عاق و نافرمان را نہ صرف خذلان اخروی برسد بل اموال و امتعہ کہ والدین بعد از مرگ بگذارند بدیگرے بسپارند و او از آنہا بے نصیب ماند۔

خدائے بزرگ و برتر در کلام پاک در متعدد آیات بر اطاعت و رضا جوئی والدین تاکید اکید کردہ است، حضرت ختمی مآب صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم فرمودہ اند کہ خوشنودی والدین موجب رضائے اللہ تعالےٰ است۔

ادب و احترام بزرگان دلیل شریف النفس بودن است و دریں سلسلہ درجۂ والدین اقدم است از اطاعت و متابعت شاں محبت و تودد شاں زیادہ خواہد شد۔ بل مسرت خود ناں مزید خواہد شد و حقیقی مسرت حیات در احساس مسرت است۔

در احترام والدین این هم داخل میتوان کرد که اگر ایشاں استادہ باشند بر شما لازم است که زنہار جائے خود نگیرید۔ حد ادب را نگاہ داشتہ پیش ایشاں اشغال لہو و لعب و گفتار ہائے عیش و طرب نہ کنید۔ چوں ایشاں محو تکلم باشند سخنہائے ایشاں را قطع نباید کرد۔ ہنگام تخاطب بر شما تعظیم فرض است۔ در استعمال الفاظ محتاط بودن ضروری است۔ و در موجودگی ایشاں آواز خود را بلند نہ کنید۔

بعض اطفال در مجلسے با اب و جد خود نشستن احتراز کنند۔ ایں عادت خوب نیست۔ بل در مجالس بزرگاں بہ اوقات مناسب حاضر شدہ اقوال دانشمندانہ شاں را بہ گوش توجہ باید شنید تا در حق جوانان سعادتمند زیادتی فراست، تجربہ و تکثیر معلومات شود۔

اگر بالاتفاق بر سر راہ با پدر خود دوچار شوید باید کہ شما پدرت و رفقائے او را بادب تسلیم عرض کنید و بہ ہشاشت و بشاشت خیر مقدم کنید۔ از پدر خود علی روس الاشہاد ہیچ مطالبہ نکنید و اگر او درخواست شما مسترد کند۔ باز اصرار واجب نیست چراکہ او نفع و نقصان شما را از شما نیکوتر می فہمد۔ پدر را عسل بسیار است

ولیکن پسر گرمی دار است۔

خرج ہر روزہ را بکفایت شعاری و حسن تصرّف استعمال باید کرد چراکہ عادت اقتصاد و اعتدال کہ در طفلی پیدا شود تا دم واپسیں ترک نمی تواں کرد۔ برخے جوانان نا عاقبت اندیش بر اعتماد اغلوطۂ مواریث آبائی برائے تحصیل معاش افانین مختلفہ کسب نمے کنند۔ و زندگی بہ بطالت، عیاشی و اسراف بسر مے برند۔ کہ نتیجہ اش لزوماً ایں باشد کہ ہمہ اندوختۂ پدری را بہ ہدر مے دہند۔ بالآخر از دست احتیاج و افلاس روزہائے بد مشاہدہ مے کنند۔ باید کہ شما حیات والدین را نعمت غیر مترقبہ شمرید و جوہر لیاقت حاصل کنید تا از دولت فانیہ مستغنی و بے نیاز شوید۔ بریں نمط سعدی چہ خوش فرمودہ است۔" مال و دولت دنیا را ببرد یا خواجہ بتفاریق بخورد۔ امّا ہنر چشمۂ زایندہ است و دولت پایندہ ۔

بپایاں رسد خانۂ سیم و زر نگردد تہی کیسۂ پیشہ ور

در دنیا ہر کس و ناکس را احتیاج مشفق و مشیر افتد و ظاہر است کہ از والدین ہیچ کس شفیق تر و ہمدرد تر نیست ہنگام رنج و راحت والدین برائے ما مرجع مناسب اند و اگر گفتہ ہائے والدین در میزان عقل شما نہ سنجد اظہار غضب نمودہ ایشاں را ملوم نہ سازید بلی بہ ملائمت و لینت بدلائل

قاطعہ و صحیح ساطعہ از روئے حقیقت حال پردہ کشائی باید کرد
و حیات ایشان را مجروح و ماؤف نباید کرد و اختلاف
رائے شما گاہے باعث تکدر خواطر ایشان نشود۔

حقوق اولاد

چنانکہ حقوق والدین بر اولاد فرض است ہمچناں بزرگ داشت اولاد بر والدین مقدم و ضروریست۔ اوّلین حق اولاد بر والدین این است کہ چوں طفلے زاید ہنگام تسمیہ اسمش نیکو و مبارک مقرر کنند اگر نام بد و ناموزوں نہند ہمہ اوقات عمرش بہ تلخی و کدورت انجامد اگر بفرض مولود صاحبِ اقبال و جاہ شد این نام بیشتر موجب ذلّت خواہد شد۔

حق دیگر این است کہ تربیتش از مہد تا لحد بر دوش خود گیرند۔ بہترین وقت تربیت و تادیب عالم شیرخوارگی و رضاعت باشد۔ نگاہ دارند کہ مزاجش تند و تیز، طامع و زود رنج نہ شود۔

حق ثالث این است کہ چوں خوردن و آشامیدن بیاموزد طعام صاف و سادہ خورانندش و ملبوسات پاکیزہ و مصفّا بپوشندش۔ در محبت و شیفتگی بحد غالی نہ شوند مبادا کہ از نوشتن و خواندن بے بہرہ شود و کسب کمال نہ کند۔

حق چہارم نگرانی چال چلن و سیرت است۔ اولاد را

از صحبت ہائے بد و مجالست اشرار باز دارند و رغبت اخیار و اصحاب نیک کردار دہند۔ از شوائب مسکرات منع کنند و علی الرغم آں اولاد را شائستہ و مہذب سازند۔

حق پنجم این است کہ اولاد را اصول و عقاید و احکام و آداب مذہب بیاموزند و پابند صوم و صلواۃ کنند۔

حق ششم این است کہ اولاد را کاروبار آبائی تعلیم کنند در علم و ہنر طاق و در مکاسب خویش شہرۂ آفاق کنند۔ اولاد را باید کہ از کسب و کار پدری تنفر نگزینند زیرا کہ الکاسب حبیب اللہ تحریص آں مے کنند و عادت جفاکشی، محنت و مشقت درو راسخ کنند۔

حق ہفتم این است کہ چوں بہ بلوغت رسد مراسم عروسی انجام دہند۔ اگر خواہند کہ زن و شوی جدا شدہ بسر برند دریں مضائقہ نہ کنند و ایشاں را بزودی جدا و علیحدہ بکنند لاکن بر مفارقت اولاد را واجب است کہ آبا و امہات خویش را فراموش نہ کنند و حقوق خدمتگذاری بجا آرند چراکہ اولاد بجائے پیر عصائے پیر باشد۔

محبت

محبّت سرّ وحی الٰہی است۔ محبّت ظہور نورانی است محبّت تکمیل روحانی است۔ محبت نور ملکوتی است۔ محبّت نفخۂ روح القدس است در ارواح انسانی۔ محبّت در عالم امکان مورث ظہورات رحمٰن است۔ محبّت در مکونات سلسلۂ حقائق اشیاء است۔ محبّت انتہائی لطف است فی مابین عوالم روحانی و انسانی۔ محبّت بمنزلۂ نور ہدایت است بشب دیجور۔ محبّت رشتۂ محکم و منیع است میان خالق و مخلوق در عالم غیب۔ محبّت ذریعۂ ترقی است ہر متنور انسان را۔ محبّت درین کائنات عظیمہ اہم ترین و افضل ترین شریعت است۔ محبّت آئینہ است کہ ذرّات عالم را ارتباط داده باہم مرتّب دارد۔ محبّت مقناطیس عالمگیر است میان سیّارگان و ثوابت۔ محبّت موجب انکشاف اسرار و سرائر است۔ برائے قلب متجسّس کہ خدائے محدود آنہا را درین عالم تکوین و فساد ودیعت کرده است۔ محبّت در جسد عنصری حیات روح است۔ محبّت درین جہان

فانی برائے تمدّن و ثقافت ملل و تحلّل عروة الوثقیٰ است
محبّت برائے اقوام را ستبار اعزاز و افتخار است۔

مردمان کہ از محبّت نا بلد باب اند فی الحقیقت میان ملاء اعلیٰ متصف و مذکور اند۔ فرشتگان آسمانی و ملکوت الٰہی در توصیف شاں رطب اللّسان اند۔ آنانکہ از ودیعت محبّت و سرایت وداد و مودت قلوب ایشاں متخلی باشند در صحاری غوایت و ہراس معتل و ضلیل شوند و در چاہ معاطب اقتحام نمایند۔ در بیم یاس و حرمان عقاب شوند۔ و ہیچ ملاذ نمے یابند۔ اینچنیں مردمان بدبخت و ادبار قسمت مثل جراثیم اند کہ در اسفل ترین حصۂ زمیں مانند و بود دارند۔

محبّت صراط خداست۔ محبّت دین مصطفیٰ است۔ محبّت منہج ہدیٰ است۔ آنانکہ ازیں دولت ایزدی و نصرت لم یزلی کلیتۂ محروم اند لامحالہ از دیدار خدا و شفاعت مصطفیٰ و اصطناع بے بہرہ و بے قسمت اند۔

اقسام محبت محبت را دو قسم است، محبت طبعی و محبت ارادی۔

محبت طبعی آنست کہ والدین بہ اولاد دارند۔ ایں ہرگز محو نمے شود و ہموارہ پایدار و غیر متزلزل ماند۔

محبت ارادی را چہار قسم است۔

اوّل محبتے کہ زود پیدا گردد و زود زائل شود۔ ایں قسم محبت از نوجوانان و برنایان ظہور پذیرد و باعث لذّت است و ہمہ کس مے دانند کہ لذائذ دنیوی را قیام و استحکام نباشد۔

دوم محبتے کہ بدیر حادث شود و بدیر فوت شود۔ ایں برائے لذت نفع و شر باشد۔

سوم محبتے کہ زود حادث شود لاکن بدیر انجامد ایں باعث خیر باشد و ایں قسم محبت مخصوص بہ علما و فضلا است۔

چہارم محبتے کہ بدیر حادث شود ولیک بزودی مرتفع گردد ایں محبت پیراں است و باعث نفع باشد۔

مراتب محبت محبت عام است و صداقت خاص است و عشق اخص است

مدارج محبت پنج است۔ محبت الٰہی، محبت استاد، محبت والدین، محبت رعایا و سلطان، محبت شرکا۔

نظام عالم از رشتۂ اخوت و محبت التیام پذیر است پس بر ہر فرد بشر لازم است کہ محبت را بر مذہب مرجح دانستہ با بنی نوع انسان بل بہائم ہم مالوف باشد۔

سعی و عمل

سعی و عمل عبارت از کوشش و کار است چوں بنظر غائر دیدہ شود اوضح مے گردد کہ حق سبحانہٗ و تعالیٰ چہ انسان و چہ دیگر موجودات ہر یک را قوائے عاملہ و اعضائے فاعلہ ارزانی داشتہ است تا آنہا را بکار بردہ وجاہت و سعادت دارین بچنگ آرد۔

امّا قوائے حضرت انسان از دیگر موجودات بحواس عشرہ کاملتر و محکم تر ساختہ است تا در حصول معاش بہر کارے کہ دست اندازد۔ بطریق احسن سرانجام نماید و بدیں جہت خلعت خلافت و خطاب اشرف المخلوقات مراو را عطا کردند۔

دنیا چیست ؟ کارگہ کائنات است۔ یکے شب و روز در کار مملکت و جہانبانی مستغرق و منہمک مے ماند و دیگرے در فکر شکم پروری خویش۔ یکے آہنگری و زرگری را پیش گرفتہ است و آں دیگر بارکش است۔ القصّہ بقولے ع

ہر کسے را بہر کارے ساختند

ہیچکس چنیں بنظر نے آید کہ فارغ از تگاپوئے دمادم

زندگی باشد۔ ولے باید دانست کہ ہیچ کار بے سعی و کوشش برنے آید۔ در ہر کار سعی شرط است اگر کسے خواہد کہ بے سعی و کوشش شاہد مطلوب را بآغوش کشد ہمانا او نقش بر آب بستہ است زیراکہ چوں شرط یعنی سعی مفقود است۔ مطلوب کہ مشروط بسعی است چہ طور حاصل خواہد شد۔ کہ گفتہ اند۔ اذ فات شرط فات المشروط۔ و کسے چہ خوش گفتہ ؎

بے عزم راسخ و سعی کامل کس را نشود مقصود حاصل

و حضرت علی رضی اللہ تعالی عنہ چہ خوب فرمودہ اند۔ کہ فضائل و معالی بسعی و کد انسان تقسیم مے شود۔ ہیچ کس مجد بزرگی نیافتہ است الا بعد از اینکہ شبہا را زندہ داشت و دود چراغ خورد۔ ہمچنیں حکیمے مے گوید کہ در عالم کون و فساد ناموری و دولت عزت کسے بدست نیاوردہ مگر بعد از اینکہ جان خود را در مہالک و مضائق افگند و اجل بہ تیرہائے زہر آلود او را آماج گاہ ساخت اما ہمت مردانہ اش و قوت و سخت کوشی او را تا ساحل رسانید و دیو اجل دہان خود را باز کردہ ہمچنیں ایستادہ ماند۔

پس معلوم شد کہ سعی اساس کارہا و زینۂ رفعت و عظمت است۔ کار دو عالم بر سعی منحصر کردہ اند مثلاً بینید۔

مردانیکہ رضائے حق پیش مے گیرند و لباس سلوک در بر مے دارند۔ شب و روز در عبادت و ریاضت مے مانند و در جبین ناخوشی ہم از مقصود شاں رو نمے تابند تا بعد از بر خوردن عواقب بزرگ و مقاساۃ شدائد بمراد خود شاں کامران مے شوند و بجزم بہشت جا مے گیرند۔

ہمچنیں کسانیکہ ہمت بلند دارند۔ ہیچ گاہ از نصب العینے کہ بر خود لازم دارند بے سعی و عمل نمے نشینند بل در دریائے خون شدائد شناور گشتہ نام خود شاں را از قاف تا قاف بلند مے کنند و خلعت بقائے دوام و شہرت عام را در بر کردہ بکمال عزّ و وقار تکمیل زندگانی نمایند و بر مسند عزّت مے نشینند۔ و وقتیکہ ازیں جہاں نوبت غربت شاں آید ہر صغیر و کبیر و برنا و پیر بنام نیک ایشاں را یاد کردہ دعا مے گوید۔

مثلاً سید احمد خاں را ببینید کہ چہ طور از ہمت بلند خویش چشم جہانیاں را خیرہ ساخت اوّلاً احدے را گمان نمے رفت کہ سید احمد خاں در پیش بردن مقاصد خود کامراں خواہد شد ولے ع

آفریں باد بریں ہمّت مردانۂ او

کہ مصائب گوناگوں و حوادث بوقلموں را دوچار شد

امّا ہمت عالی اش نگذاشت کہ مثل دوں ہمتاں از سعی پیشرفت کار باز ماند و خیال تاسیس مدرسہ را ترک کند او خود تنہا در مقامات متفرقہ برائے جمع اعانہ رفت و در اندک مدّت طرح مدرسۂ انداخت و بتدریج کار مدرسہ بدانجا رسانید کہ از مدرسۂ عالی بہ دارالعلوم بے مانند ترقی یافت۔

ہمچنیں کولمبس وقتیکہ در پے گرفتن ہندوستان از خانۂ خویش عزم سفر کرد۔ با خود مخمر کرد کہ در سعی طلبش ہیچ دقیقہ فرو نخواہم گذاشت و تا جان در تن است بے نیل مرام بر تن خور و خواب حرام است۔ گویند کہ بسیار رخت سفر بست و ہر بار ہمیں مے گفت کہ ع

یا جاں رسد بجاناں یا جاں زتن بر آید

آخر جوئندہ یابندہ دنیائے جدید (امریکا) را مکشوف کرد وقتیکہ زہرۂ رفیقانش از بیم امواج بحر ذخار آب مے شد و قریب بود کہ ارواح شاں از آشیانۂ ابدان پرواز کند۔ کولمبس بہمراہانش بسیار دلجوئیہا و تسلیہا نمودہ مے گفت۔ کہ بخدا من در شما بوئے مردمی نمے یابم۔ مردماں گاہے از خطرات ہمچنیں نمے ترسند۔ آخر کدام گنج بے رنج بدست مے آید؟

چوں باز رفت۔ لذّت فوز و کامرانی عبارہ رنجہا و

صعوبتہا از دلش بشست و تا آخر حیات بدیں کار بزرگ و دلشاد شدہ مے گفت ع

شادم از زندگی خویش کہ کارے کردم۔

پس لائح گشت کہ ترقی بمرتبۂ عالی بزحمت بسیار دست دہد چنانکہ سنگ گراں بمشقت فراواں بر تواں کشید۔

و چوں مرد زادہ را بہرزہ نیافریدہ اند۔ بل کار ہائے بزرگ بگردنش آویختہ شدہ است۔ چنانچہ حق تعالیٰ مے فرماید کہ لیس للانسان الا ما سعی - پس در دنیا و آخرت محض ثمرۂ سعی و کوشش منفعت مے بخشد سعدی شیرازی۔ چہ خوب مے گوید ؎

بے رنج گنج ہیچ میسّر نمے شود

مزد آں گرفت جان برادر کہ کار کرد

پس ما را باید کہ در کارے کہ سعادت دارین ما بداں منوط و مربوط است در سعی طلبش دقیقۂ را فرو نگذاریم و در راہ مصائب و نوائب و پیش تیر بلاہا سینۂ خود ماں را سپر ساختہ بکمال جوانمردی بکوشیم۔ تا ہمکنار عروس مطلوب شویم و اگر وقتے ناکامی ہم دست دہد باز ہم ہمّت بلند داشتہ از سعی تحصیلش باز نمانیم و تا توانیم کسلمندی و کاہلی را نگذاریم کہ نزد ما آید۔

و اصلاً فریب نفس نخوریم۔ زیراکہ اطاعت نفس در راہ ترقی عقبۂ بزرگے است چوں حرکت ما حرکت ارادی است و نفس حرکت کردن نمے خواہد پس تا وقتیکہ بر نفس تسلّط تام نخواہیم داشت کارہائے دنیا و عقبیٰ مہمل و ناتمام خواہد ماند۔

پس کارہائے کہ در حیطۂ امکان ما است سراسر ناممکن است کہ بکوشش و ہمت بلند حاصل نشود و للہ در من قال ؎

مے باش بجد و جہد در کار   داماں طلب ز دست مگذار
ہر چیز کہ دل براں گراید   گر جہد کنی بدست آید

خاموشی

؎ دو چیز طیرۂ عقل است دم فرو بستن
بوقت گفتن و گفتن بوقت خاموشی

کسے پیش فیلسوف زمانہ یعنی سقراط برائے تحصیل خطابت و فن تقریر رفت بعد معرفی او بپایے سخنہائے ایں سو و آں سو راندن گرفت۔ سقراط گفت کہ من بتو المضاعف فیس خواہم گرفت۔ او گفت چرا؟ او جواب داد کہ من ترا دو چیز خواہم آموخت۔ یکے فن تقریر و دیگر ضبط نفس۔ پس باید دانست کہ سکوت طلائی است و گفتار نقرئی و چہ خوش گفتہ اند کہ من سکت نجا۔ یعنی ہر کہ خاموشی و سکوت ورزید و از گفتگوہائے لایعنی احتراز و اجتناب نمود او منجی شد ؏

ہیچ آفت نرسد گوشۂ تنہائی را

نظامی گنجوی رحمۃ اللہ علیہ در سکندر نامہ در تعریف مصلحت کیشی و سکوت ورزی چہ فرمایند ؎

سخن تا نپرسند لب بستہ دار
گہر نشکنی تیشہ آہستہ دار

و جائے دیگر ارشاد مے کند ؎

سرے زبان کو بخون تر بود   بہ است از زبانے کہ بے سر بود
زبان بہ کہ او کامگاری کند   چو کامش رسد کامگاری کند

شاعر عربی از جراحت لسان الامان والحفیظ گفتہ ؎

جراحات السنان لها التیام   ولا یلتام ما جرح اللسان

نیز خاموشی ستار العیوب است چراکہ ؎

تا مرد سخن نہ گفتہ باشد   عیب و ہنرش نہفتہ باشد

سینکا یکے از فلاسفۂ متقدمین بودہ است او مے گوید
کہ روز مرہ قبل از خفتن محاسبۂ نفس باید کرد و ہر روز
زبان خود را در قبضۂ خود باید گرفت چراکہ زبان مانند آتش
خادمۂ ستودہ صفات و کنیزک کارکن است لاکن کد بانوے
سفاک است۔ در دنیا مرد عاقل از توسل زبان جہانبانی
تواند کرد۔ بشرطیکہ او بر زبان حکمران بشود۔ در حالت طیش
و عتو انسان نفس خود را فراموش مے کند لاکن رذائل و
دنائت خویش را عریاں سازد۔ و اینہا در راہ فوز و فلاح او
سنگ گراں مے شود۔ بعض مرداں را دل بر زبان باشد
و ظاہر است این چنین مرداں در کتمان اسرار عاجز باشند
و انجام کار دست تشنہ مے مانند۔
بقول حکما یاوہ گوئی و بے محل حرف زنی مستلزم ضیاع

است ۔ و اگر کسے بیفائدہ سخن سراید یقین دان کہ دیوانہ است یا ابلہ ۔ سعدی علیہ الرحمۃ دریں باب نصائح عمل کردنی ارشاد فرمودہ است ؎

ترا خامشی اے خداوند ہوش | وقار است و نااہل را پردہ پوش
اگر عالمی ہیبت خود مبر | وگر جاہلی پردۂ خود مدر
ضمیر دل خویش منمائے زود | کہ ہرگہ کہ خواہی توانی نمود
ولیکن چو پیدا شود راز مرد | بکوشش نشاید نہاں باز کرد
قلم سرّ سلطاں چہ نیکو نہفت | کہ تا کارد بر سر نبودش نہ گفت
بہائم خموش اند و گویا بشر | پراگندہ گوی از بہائم بتر
چو مردم سخن گفت باید بہوش | وگرنہ شدن چوں بہائم خموش
بنطق است و عقل آدمی زادہ فاش | چو طوطی سخن گو و ناداں مباش

کسے گیرد آرام دل در کنار
کہ از صحبت خلق گیرد کنار

جود و سخا

قطعہ

مال از بہر آں بکار آید تا ز بہر تنت سپر گردد
ہر کہ تن را فدائے مال کند مال و تن عرضۂ خطر گردد
ہر کریمے کہ خوار دارد زر ہر زمانے عزیز تر گردد

مال از بہر آنست کہ در مصارف الٰہی خرج کنی و نہ این کہ گرد کردہ درم بر درم نہی۔ ارشاد اللہ تعالیٰ است کہ ولا تجعل یدک مغلولۃً الیٰ عنقک ولا تبسطہا کل البسط۔ و نیز فرمودۂ ایزدی است کہ ولا تبذر تبذیراً ط انّ المبذرین کانوا اخوان الشیاطین۔

اموال و امتعۂ این دنیا زینت و آرائش حیات است و عروۃ الوثقیٰ است برائے حصول درجات عالم اخروی۔ باید کہ مال را بطریق احسن خرج کنیم تا ازو عزّت نفس حاصل گردد و بعد الممات موجب نیکنامی و رفع مدارج باشد۔

مصرف اموال مال را برائے تحصیل تعلیم و تعلم و تربیت صرف باید نمود و در امورکہ باعث مسرّت حقیقی و دائمی

باشد ؎

مال را کز بہر دیں باشی حمول — نعم مال صالحاً گفتش رسولؐ

مال بر غربا و حاجتمنداں صرف کردن اولیٰ است ؎

شرف مرد بجود است و کرامت بسجود
ہر کہ ایں ہر دو ندارد عدمش بہ ز وجود

در خبر آمدہ است کہ الجنۃ دار الاسخیاء و منعم حقیقی می فرماید من جاء بالحسنۃ فلہ عشر امثالہا۔ ہمیں خیال درین شعر مذکور است ؎

اگر تو فرستی ز ینجا درم — از تو یکے تو آنجا دہ سے درم
بہتر ازیں دانم تجارت نیست — سود کن آنکہ زیانت نیست

در جود و سخا نسبت النیت خالص محض جذبۂ شفقت، ہمدردی و خوشنودی باری تعالیٰ باشد نہ کہ ظاہرداری، نمود و نمائش، ریاکاری و تصنع شرک سخاوت گردد ؎

سفیہاں ز اموال بر سے خورند — لئیماں غم سیم و زر مے خورند

اسکندر از وزیر خود ارسطو پرسید کہ سعادت دارین در چہ چیز است۔ او گفت در جود و کرم اما سعادت دین از آنست کہ مال را خالصاً لوجہ اللہ صرف کنیم و از ہیچ نفع این دنیا مقصود نباشد الحق سعادت دنیا آنست کہ مرغ دل را بحکم الانسان عبید الاحسان بکرم صید تواں کرد

چوں کریم مالک رقاب جمعے شود گویا ابواب سعادت بر او کشادہ و اسباب مرادات برائے او آمادہ گردد ۔

تجربہ کردم بہ ہر اندیشہ نیست نکوتر ز سخا پیشہ
خاص ز بہر کرم آمد درم بر گذر قافیہ اینک کرم

حاتم کہ از قبیلۂ طے بود در سخاوت سرآمد روزگار بودہ است ۔ در بوستاں حکایتش منقول است کہ حاتم یمن بہ سخاوت او حسد برد ۔ او جشن ملوکانہ ساخت و شخصے را بر خوں خوردنش برگماشت چراکہ او ہم سخی بود و شخصے خواست کہ حاتم گوئے سبقت از و رباید و خواست کہ صیت جوانمردی و مروتش کہ از آفاق تا آفاق فاش شدہ است باز ماند ۔ چوں او جوانمرد ایلچی در وطن حاتم رفت ۔ چنیں اتفاق افتاد کہ او پیش حاتم مہمان شد و او را گفت کہ من برائے سر حاتم آمدہ ام و درخواست نمود کہ اگر میزبان رہنمائی و دلالت از سیاستگاہ حاتم نماید ہمیں نوازش و لطف او خواہد بود ۔ حاتم بر سخنش بخندید و گفت ۔

منم حاتم سر اینک جدا کن بہ تیغ از تنم
نباید کہ چوں صبح گردد سفید گزندت رسد یا شوی نا امید

چو حاتم بہ آزادگی سر نہاد ۔ او بسیار خجل شد و گفت ۔

اگر من گلے بر وجودت زنم نہ مردم کہ در کیش مرداں زنم

دو چشمش بوسید و در بر گرفت   وزانجا طریق یمن بر گرفت

چوں ایلچی باز گردید حاکم یمن را گفت کہ من برائے قتل حاتم رفتہ بودم لاکن او مرا بشمشیر احسان و فضل بسمل کردہ است ۵

آوازہ سخاوت و احسان حاتمی   آخر در جہاں بجبت بر بنیادہ ست

در کتاب جواہر الاثارۃ آوردہ کہ چوں حاتم وفات کرد مدفن او قضارا در مسیل واقع شد پسرش خواست کہ قالب او بموضعے دیگر نقل کند۔ چوں سر تربتش باز کردند ہمہ اعضاء و اجزائے بدن او از ہم ریختہ بود الا دست راست او کہ ہیچ نوع تغیرے نداشت۔ نظارگیاں متعجب ماندند۔ آخر شخصے تعبیرش ایں کرد کہ حاتم بدیں دست عطائے بسیار بہ سائلاں دادہ بود۔ لاجرم در حمایت خیر و کرم بسلامت ماندہ۔ سبحان اللہ و بحمدہٖ ہرگاہ دست کافرے بت پرست بواسطہ بخشش و عطا از خلل ریختن سالم ے ماند چہ عجب کہ مومن خدائے پرست بوسیلہ جود و کرم با خلق خدا از آفت سوختن در آتش دوزخ ایمن گردد ۵

دولتیاں رخ زجہاں تافتند   دولت باقی زکرم یافتند

آداب الانشاء

اوّلاً باید دانست کہ میدان انشا بسیار وسیع است۔ ہرکس بقدرِ ہمّت دراں جولانی طبع مے نماید و بمقتضائے الاشاء بیتر فشم بما فیہ - ہرچہ در دماغ مے دارد۔ بہ معرضِ اوراق مے سپارد۔ امّا خوبی انشاء متعلق بہ قوتِ فکر است۔ چندانکہ در بحرِ فکر غوطہ زنی کردہ شود ہماں قدر انشاء لطیف تر و خوب تر مے گردد۔ و ہکذا قوتِ تصرف ہم دخل تام دارد۔

ثانیاً باید فہمید کہ مضامین را سہ قسم است۔ اوّل تخیلیہ یعنی آں نوع مضامین کہ بمدد خیالات ارقام پذیرد۔ مثلاً صندلی و مناظر قدرت وقس علی ہذا القیاس۔

دوم تاریخیہ۔ و ایں عبارت است ازاں مضامین کہ بتاریخ تعلق دارد۔ مثلاً حالات زندگی کسے نوشتن یا برکات عہد کسے تحریر نمودن وغیرہ۔

سوم بیانیہ۔ و ازیں مراد آں نوع زندگی است کہ دروے بہ سخنان عامیہ ضرورت افتد مثلاً مطالعۂ کتب

و سعی و تحمل و جهد اینها۔

پس صاحب انشاء را باید که در مضامین تخیلیه تحریر خود را از خیالات گوناگون بیاراید۔ و از تشابیه و استعارات پایۂ مقاله را بالا کند۔ و در مضامین تاریخیه رعایت این امور کند۔ اسم، مسقط الراس، سن ولادت، اخلاق و خصائل اسباب معاش، تاریخ وفات و مدفن وغیرہ۔ و در مقالات بیانیه تحقیق انیق و مطالعۂ مطولات درکار است۔

ثالثاً مخفی نماند که علمای محققین نثر بر سه قسم گفته اند۔ نثر مقفیٰ، نثر مرجز، نثر عاری۔ نثر مقفا آنست که در آن التزام قافیه کرده آید۔ و نثر مرجز نثریست که کلماتش موزون باشد۔ و نثر عاری عبارت است از نثریکه کلماتش از تکلفات بارده خالی باشد۔

پس چون اکثر طبائع به نزاکت و سادگی واله و مفتون است و درین ایام شیوۂ آنها مقبول و مرضی است۔ برای طالب لازم است که در نثر عاری افکار خود شامل ارقام نمایند۔ و از الفاظ مناسبه و محاورات جاذبه تحریر را پر مغز و دلکش سازند۔ و قبل از اینکه عنوان مقاله انتخاب کنند بفحوای قدر الخروج قبل الولوج ببینند که کدام موضوع برای ما بهتر از مطلوبات است و تا وقتیکه

فیصلہ درست و راست نداشتہ باشند ہرگز بہ مضمون نگاری
اقدام نہ نمایند۔ چرا کہ مبادی انشاء حقیقۂ امتحانی کہ مطالب
است و دریں میدان پیشتر از ہمہ ترکیب و تاسیس کلام است
درچوں انشاء پردازی فصاحت و بلاغت کلام ہم شرط است
انسب است کہ از فصاحت کلام ہم سخنے بگوئیم۔ پس کوشش
باید داشت و بر صفحۂ دل باید نوشت کہ علمائے بلاغت تعریفش
چنیں کردہ اند کہ فصاحت کلام عبارت از آں کلامے است
کہ تلفظ کلماتش موجب ثقل نباشد بل بہ سہولت و
آسانی ادا کردہ شود۔ پس از کلماتیکہ ترتیب حروف آنہا
منجر بدشواری ادا باشد۔ نوشتنی است۔ مثلاً باغ غیر۔
شست شان وغیرہ۔ اینچنیں کلمات اگرچہ مستعمل است
اما ایراد آنہا خالی از قباحت نیست۔

و ہمچنیں تکرار حروف ہم بفصاحت کلام مخل است پس
در ہمیں تحریر لفظ دادہ را مکرراً نباید نوشت کہ ایں شعر
بہ عجز صاحب انشاء و دال بر علم سطحی انشاء پرداز است
غالباً دستور نویسندگان است کہ چند کلمہ را تکیۂ تحریر
و تقریر مے سازند و چنداں در استعمال مے آرند کہ
طبائع خوانندگان و شنوندگان ملول مے گردد۔

علی ہذا القیاس توالی اضافات را ہم معیوب انگاشتہ

اند۔ مثلاً در کلام ذیل۔ "بوفق اختلافِ علمائے کاملینِ علم فلسفہ و حکمتِ یونان"۔ اگرچہ در کتب قدیمہ مثلاً ابوالفضل وغیرہ ایں طرز عبارت بکثرت موجود است۔ امّا احتراز ازیں اولیٰ است۔ پس کلامے کہ دارائے اضافات متواترہ باشد از پایۂ فصاحت کمتر و سبک تر مے گردد۔

و ایضاً کلام فصیح را لازم است کہ از تعقید لفظی و معنوی منزّہ و مبرّا باشد۔ و مراد از تعقید لفظی اینکہ ترتیب و ترکیب آں فاسد و معیوب نباشد۔ مثلاً حسب قاعدۂ اہل زبان در کلام اوّل فاعل، باز مفعول و متعلقات فعل پس فعل مے آید۔ اگر بے قاعدہ و سوء ترتیب مذکور تغیّر خواہد پذیرفت۔ کلام پیچیدہ شود۔ و از ادائے مفہوم یکسر قاصر۔ مثلاً "محمود را بکر داد یک اشرفی بباغ کلکتہ"۔ ایں عبارت غیر واضح للمعنی است و بیک نظر مطلبش بذہن نمے آید۔ اگر ایں کلام چنیں باشد۔ "بکر محمود را بباغ کلکتہ یک اشرفی داد"۔ خوانندہ بمجرّد اوّل نظر بہ مفہومش مے رسد۔

و تعقید معنوی عبارت است از مضمون تحریر کہ غریب تر و نادر الاستعمال باشد و برائے درک کردن معنی احتیاج با ورق گردانی لغات افتد۔

پس مقالہ نگار را باید کہ کلام خود را از عیبہا و خللہا محفوظ و مصئون دارد۔ و تا تواند از حدود فصاحت قدمے فراتر نہ نہد۔ و الا انشاے اش بجائے نفع ضرر خواہد داشت۔ و امید فوز و فلاح بداں بستن خلاف عقل است بل مقالہ نگار خیال باطل بست و دماغ بیہدہ پخت۔

مناسب تر است کہ اکنوں برائے نو واردان میدان انشا ہدایات انشا پردازی بیان کنیم۔ پس باید دانست کہ مقالہ نگار را رعایت امور ذیل کردن بسیار واجب است۔ کہ

(اول) افعال فارسیہ را صحیح و درست استعمال کند۔ چراکہ بنائے لسان فارسی مجرد بر افعال است۔ اکثر کلماتش عربیہ است۔ پس چندانکہ اہتمام ایں امر کردہ شود قلیل است۔

(دوم) رعایت رسم الخط فارسی ہم لابد است۔ و ایں را سہل انگاشتن مبنی بر فساد است۔ پس چوں بیامد و بیفگن وغیرہ را نہ آمد و نہ افگن و میرود و میگفت و میخرید را مے رود و مے گفت و مے خرید نویسد۔ خطائے فاحش باشد۔ ہمچنیں در ہجائے الفاظ قصورے کردن گناہ بزرگ را مرتکب شدن است۔

(سوم) موضوعات را از اقوال بزرگاں و مشائخ مزین

ساختن و باقوال حکماء آراستن آنہا را بلند تر سے سازد۔

(چہارم) اقتباسات قرآنیہ و حدیثیہ ارقام کردن مقالہ را بہ اوج کمال مے رساند۔

(پنجم) استعمال تلمیحات مثلاً ہفتخوان رستم گریۂ یعقوب، طوفان نوح، روح بلالی، تلقین غزالی، ایثار عثمانی و ہمت حیدری وغیرہ قدر و منزلت موضوع مے افزاید۔

(ششم) حد ایجاز و اطناب را نگاہ باید داشت۔ از ایجاز مخل و اطناب ممل اجتناب باید ورزید۔

(ہفتم) از کتب استفادہ و استنباط کردن و مواد مقالات فراہم آوردن ہم ضروری است لکن الفاظ آنہا را من وعن مسطور ساختن خالی از خلل نیست۔

(ہشتم) افتتاح و اختتام مقالہ بکمال ہمت پژوہی و جگر کاوی باید نوشت و بسخنان پر مغز و جاذب قلوب باید آراست

(نہم) از اشعار دلکش و ضرب الامثال سودمند و محاورات مناسبہ مقالہ را دلفریب باید ساخت۔

(دہم) تحریر را خوشخط و دیدہ زیب نوشتن ہم لازم است اگر مقالہ نگار خوشخط نوشتن نمے تواند پس چناں نویسد کہ نوشتہ اش خواندنی باشد۔ تلک عشرۃ کاملۃ۔

راستی

سعدی علیہ الرحمۃ نے فرمایا ہے

دلا راستی گر کنی اختیار — شود دولتت ہمدم و بختیار
مزن دم بجز راستی زینہار — کہ دارد فضیلت بسی بے شمار
بہ از راستی در جہاں کار نیست — کہ در گلبن راستی خار نیست

در اشعار مذکورۃ الصدر برائے رہرو عالم دستور العمل است کہ اگر معمول انسان شود حیاتش کامران و نائل بمرام خواہد شد۔ در حدیثے وارد است کہ علیکم بالصدق فان الصدق یہدی الی الله و ان الله یہدی الی الجنۃ و ما یزال الرجل یصدق و یتحری الصدق حتی یکتب عند الله صدیقا ۔ ازیں قدر حکم سعادت نشان کردہ

مرد باید کہ گیرد اندر گوش — گر نوشت است پند بر دیوار

و جائے دیگر قرأت کردہ ایم۔ مآل الصدق الفوز والبیاض و مآل الکذب الخسران والسواد۔ الاثری الی الصحیفین اولہما کاذب فکانت النتیجۃ بہذا السواد الخسران و ثانیہما صدق ملحقہ الفوز والبیاض کما تری

انہاد من امتنان صدق ۔ و در عربی ضرب المثل است کہ الحق مرٌ ولوکان درٌ ۔ اعنی صدق تلخ و بدمزہ است اگرچہ در باشد۔

دریں عالم ہیچ وصف سخن تر از صدق نیست ۔ ایں سرتاج و افسر جملہ مکارم انسانی است ۔ و سرچشمۂ ہمہ خوبیہا است ۔ مرد راست گفتار، و درست کردار ہرجا معزز است و جائے بدنہ بیند۔ دروغ بے فروغ ذلیل و خوار گردد۔ برائے صادق القول ہمیں سند است کہ او صاحب اعتبار و باوقار مے شود۔

دروغ گفتن بہ ضربت لازب ماند۔ اگرچہ جراحت مندمل مے شود لاکن نشان زخم باقی ماند۔

مرد بیوقوف از دروغ باقی معزز نے شود و ساقط الاعتبار گردد۔ چنانکہ برادران یوسف علیہ السلام از پایۂ اعتبار فرو افتادند۔ و پدر ایشاں ہمہ اقوال شاں را باور نے کرد۔ کسے درذم دروغ بیانی و کذب و افترا اشعار ذیل قلمی کردہ است ؎

دروغے نہ گیرند صاحبدلاں ہرآنکس کہ پیوستہ گفت است راست

اگر مشتہر شد کسے در دروغ اگر راست گوید تو گوئی خطا ست

کسے راکہ عادت بود راستی خطائے گند گر گزارند ازو

وگر نامور شد بقول دروغ وگر راست باور ندارند ازو

راستی و صداقت رضائے مولا است۔ و مردِ ہوشمند را ہمیں مطمح نظر است۔ چنانچہ ؎

راستی موجب رضائے خدا است کس ندیدم کہ گم شد از رہ راست

راستی شیوۂ انبیائے کرام و پیشۂ اولیائے عظام است۔ راستی گزیدن اوصاف نبوت و ولایت تحصیل نمودن است ؎

راستاں رستند اندر روز شمار جہد کن تا ازاں شمار شوی

اندریں راہ راستگاری کن تا دراں راہ رستگار شوی

مردِ راست گفتار قوی دل و دلیر باشد۔ و از کس باکے ندارد۔ و عقلا از مردِ دروغگو تنفر و تحرز ورزند۔ مرد راست گفتار آنست کہ قول و فعل او طابق النعل بالنعل باشد و او عامل "لما تقولوا مالا تفعلون" باشد۔ عہد شکنی نے کند۔ نہ مرتشی باشد نہ راشی۔ تملق و ریو و کید نے کند۔ امین باشد نہ خائن و مفتن۔ نقض قانون نے کند و خلاف ناموس اکبر گاہے نے گیرد۔ ظاہر و باطنش یکساں و خلوت و جلوتش در یک روش باشد۔ دریں ہیچ شک نیست کہ راست گفتاری خطرہائے عظیم رو دہد۔ لاکن کمینگی و بے وقری کہ از دروغ بیانی لاحق گردد۔ بدترین ذمائم و اخلاق رذیلہ است۔

گویند کہ دروغ گو را حافظہ نباشد۔ معنی ایں ایں است کہ دروغ گو بعض اوقات چیزے مے گوید و با وقات دیگر نقیض وے

بدین وجه دروغ او طشت از بام شده باعث تنفّل و ندامت
او می شود - دروغ راستی را منتفی است و ظاهر است که هر که
صراط مستقیم گذاشته ره اخفا و کجی اختیار کند در گو ضلالت
و گمراهی واژگونه می افتد ؎

از کجی افتی به کم و کاستی — از همه غم رستی اگر راستی

فلاسفهٔ جهان و حکمای دوران مزاح و استهزاء طیب و
هزل را مرادف کذب و دروغ پنداشته اند زیراکه اکل
خصائل زشت مسقط و مستأصل عرض و ناموس انسان است
مثنوی آتیه را بر سبیل پند و موعظت گفته اند ؎

تو در کار خود راستی بر بکار — که هم رسته گردی و هم رستگار
بود گرچه مردم بسی کج خرام — بآخر شود راستان را غلام
اگر چند باشد کمان سخت گیر — بآخر خمیده شود پیش تیر

راجه لوڈرمل

اسمش لوڈرمل و وطن مالوفش لاهور بود- و بعض مورخین میگویند که مرز بوم او موضع چونیاں بود- لاکن ایشیاٹک سوسائٹی در تحقیق و تدقیق وطنش رقمطراز است که او از خاک پاک لاهور بوده که در پرگنهٔ اوده واقع است-

در طفلی پدرش بمرد- و والدهٔ مشفقهٔ او به تنگدستی و افلاس بپرورید- تا آنکه دیوان بیست و دو صوبجات گردید چون مزاج شناس و وزیر اعظم و سپه سالار بود پادشاه او را خیلے عزیز مے داشت- آثار رشد و کامرانی و قرائن طالعمندی و بخت بلندی از ناصیهٔ حال او مے تابید- گویند اولاً بحسب قسمت در جرگهٔ نویسندگاں در سرکار مظفر خاں ملازم شد- و بمقتضائے وفور دانش و کار آگاهی پایهٔ قدر او افزود و او در سلک مقربین و متصدیان خاص سلطانی منسلک شد- صاحب سیر المتاخرین تماهد لوڈرمل در بطن کتاب خود چنین شنه نویسد-

"او دیانت گزیں، سیر چشم، توانگر دل، هوشیار مغز،

پرہیزگار و نیک محضر بود۔ اصابت فکر و ہمت بلند داشت
با خویش و بیگانہ یکجہت و بہ دوست و دشمن یکساں مے
گذرانید۔ آداب شناس سلطنت و رازدار مملکت و در
دقائق حساب و سیاقت تحریر بے نظیر بود۔"

اکبر اعظم او را لقب موتمن الدولہ عمدۃ الملک دادہ بود
و در اکثر امور خفیہ و نہانی بدو شوریٰ میکرد۔ راجہ ٹوڈر مل
نہ صرف صاحب القلم بود بل صاحب السیف ہم بود در اکثر
حروب و معارک شرکت نمودہ داد مردانگی داد۔

راجہ ٹوڈر مل بیشتر اصلاحات در ملک و سلطنت نافذ کرد
ہر سال تصحیحہ اسپاں را داغ مقرر گشت تا اشتباہ نماند
ملوک پیشیں مثلاً علاء الدین خلجی و شیر شاہ سوری داغ
اسپ مقرر کردہ بودند۔ لیکن رواج نیافت۔ ایں وزیر باتدبیر بود
و ہموارہ نکوئیہا در حق ملک می اندیشید۔ چنانچہ چوکی نویس
مقرر کرد۔ و بقول بٹالوی صاحب خلاصۃ التواریخ ٹوڈر مل
رازدان سلطنت بود۔ در دقائق سیاق و حقائق حساب بے
عدیل بود۔ در کار و بار محاسبین نکات اغلاط بروز مے داد۔
و بدیں سبب کارکنان زبردست ازو دل برداشتہ و ناخوش
مے بودند۔ ملا صاحب ہمیں مضمون در شعر ذیلیہ رقم کردہ است ؎
آنکہ شد کار ہند ازو مختل راجہ راجہا ست ٹوڈر مل

چوں راجہ ٹوڈر مل ازیں دنیائے دنی رخت اقامت بر بست۔ ملاّ صاحب کہ پیوستہ در انتظار چنیں تقاریب چشم براہ مے بود۔ ارتجالاً گفت سقرهما اللہ۔ و از یک مصرعہ تاریخ وفات راجہ مذکور و راجہ بھگوان سنگھ استخراج کرد۔ ع

بگفتا ٹوڈر و بھگوان مردند

و چوں ازیںہا دل شاد نہ شد باز اشعار آیندہ گفت ؎

ٹوڈر مل آنکہ ظلمش بگرفتہ بود عالم
چوں رفت سوئے دوزخ خلقے شدند خرم
تاریخ رفتنش را از پیر عقل جستم
خوش گفت پیر دانا وے رفت در جہنم

علاوۂ اصطلاحات بالا ضوابط و قوانین و طلبت و آئین سلطنت معموری ملک، آبادی رعیت، دستور العمل دفتر دیوان، اصول و حقوق پادشاہی، افزونی خزانہ، مواجب سپاہ و شرح داغ پرگنات، قواعد مناصب امرا و امینیت راہا وغیرہم ازو یادگارہائے مستدام باقی ماند۔

چوں امرا ترقیات و اختیارات راجہ ٹوڈر مل را دیدند بر جاہ منصب او حسد بردند۔ و پیش اکبر بیک زبان شدہ گفتند۔ کہ چرا ہندوے را بر مسلمانان اختیار و اقتدار بخشی الخ

و اقتدار ارزانی کرده اند۔ اکبر کہ سینۂ او از کینہ صاف بود۔ چہ نیکو پاسخ داد و گفت۔ "ہر کدام شما در سرکار خود ہندوئے دارد۔ اگر ما ہم ہندوئے داشتہ باشیم چرا ازو بد باید بود"

ازیں جواب دنداں شکن ہمہ لاجواب شدند۔

تواضع

تواضع زگردن فرازان نکوست
گدا گر تواضع کند خوئے اوست

تواضع آنست که کسے مقدار خود را از مرتبه و مقدار دیگرے کمتر بیند و داند۔ یعنی دیگراں را موقر و معزز داشته خویش را از ایشاں حقیر تر و کمتر شمار کند۔ قال [illegible] فی نفسه الا من علی مقداره وضع باشد۔ ازیں جا معلوم می شود که کبر از خصائص ناقصان و نافهمان است و غرض ایشان پوشیدن نقصان خویش است اما نتیجه خود را تباه مے گرداند چه کبر آدمی را از مقدار و پایه افتاده ساقط سازد

تا توانی بگرد کبر مگرد
[illegible] از کبر مگرد
گر تو بے کبر و بے ریا باشی
خاص درگاه کبریا باشی

و سعدی علیه الرحمة در تقبیح تکبر و عجب چه خوش گفته است

تکبر مکن زینهار اے پسر
که روزے زدستش درافتی بسر
تکبر بود عادت جاهلان
تکبر نیاید ز صاحبدلان

تکبر عزازیل را خوار کرد بزندان لعنت گرفتار کرد
کسے را کہ خصلت تکبر بود سرش پُر غرور از تصور بود
تکبر بود عادة مدبری تکبر بود اصل بد گوہری

رب العزت آدمی را از خاک تخلیق نمودہ است پس
مجسمۂ خاک را بجز عجز و انکسار چیزے دیگر نہ سزد و
من و مائی شیوۂ ابلیس است کہ مردود و مطرود شد ؎

زخاک آفریدت خداوند پاک پس اے بندہ افتادگی کن چو خاک
حریص و جہانسوز و سرکش مباش زخاک آفریدت آتش مباش
چو گردن کشید آتش ہولناک بہ بیچارگی تن بینداخت خاک
چو ایں سرفرازی نمود آں کمی ازیں دیو کردند ازاں آدمی

و برہمیں معنی ایں حکایت ہم دال است ؎

یکے قطرہ باراں ز ابرے چکید خجل شد چو پہنائے دریا بدید
کہ جائیکہ دریاست من کیستم گر او ہست حقا کہ من نیستم
چو خود را بچشم حقارت بدید صدف در کنارش بجاں پرورید
سپہرش بجائے رسانید کار کہ شد نامور لولوئے شاہوار
بلندی ازاں یافت کو پست شد در نیستی کوفت تا ہست شد

ہمچنیں اشعار دلآویز در بوستان سعدی یافتہ
مے شوند مثلاً ؎

طریقت جز ایں نیست درویش را کہ افگندہ دارد تن خویش را

بلندیت باید تواضع گزین که این بام را نیست سلم جزین
در حدیثے وارد است که من تواضع للّٰه رفعه اللّٰه
یعنی ہر کہ فروتنی نماید برائے خدا خدا او را بردارد۔ و
درجۂ او را بلند گرداند ؎

تواضع سر رفعت افرازدت تکبر بخاک اندر اندازدت
بگردن فتد سرکش تند خوئے بلندیت باید بلندی مجوئے
تواضع کند ہوشمند گزین نہد شاخ پر میوہ سر بر زمین

و این ہم خیلے خوب است۔ یعنی ؎

تواضع ترا ارجمندی دہد ز روئے شرف سربلندی دہد

بر مرد متیقظ، فطن و لبیب پوشیدہ نیست کہ مال
در معرض زوال است۔ و بر لشکر دل نباید نہاد کہ مرد
سپاہی منقلب الاحوال است۔ باید کہ ما دلہائے مرداں را
بہ شرف تواضع جلب کنیم و افسر و سرلشکر شویم و اشارات
رسالت مآب دریں عبارت کہ سیّد القوم خادمہم بدیں معنی
است کہ ہرگاہ کسے را بخدمت تواضع کنی دل او صید تو
خواہد گشت و در دام محبت تو مقید خواہد شد۔ تو مخدوم
او باشی و او خدمتگذار و چاکر تو خواہد شد ؎

تواضع مے دہد از روشنائی بسے بیگانگاں را آشنائی
تواضع ہر کہ دارد سرفرازست بروے او در اقبال باز ست

ہارون الرشید خلیفۂ عباسی را حکایت کنند کہ حضرت امام محمد حسن گاہے نزد او تشریف آوردند۔ خلیفہ او را تعظیم بسیار کرد۔ حتیٰ کہ برپائے خاست و چوں امام موصوف تشریف بردند برائے مشایعت ہم با وے رفت۔ یکے از خواص متملق گفت کہ با چنیں تواضع مہابت سلطانی زائل شود۔ چوں خلیفہ شنید حالتش متغیر گشت و مغلوب الغضب شدہ گفت کہ تواضع کہ باحترام سادات عظام و علمائے اسلام و مشائخ و بزرگان کرام بکاہد نابودن آں اولیٰ تر است ؎

قدرے کہ بہ تعظیم کساں کاستہ گردد
مرشد جہاں قدر کے آراستہ گردد

وفائے عہد

ع وفائے عہد نکو باشد ار بیاموزی

معنیٔ وفا پاس عہد و قول است۔ حضرت رسول کریم ہادیٔ ثقلین فرمودند کہ لا دین لمن عہد لہٗ الحق راست فرمودند۔ مرد بے عہد دروغ باف، ہزال و دنیٔ الطبع است و اعتبار را نشاید۔

حق سبحانہ فرمود کہ یا ایہا الذین آمنوا اوفوا بالعقود یعنی اے مومناں وفا کنید بعہدہا کہ با یکدیگر مے بندید و جائے دیگر مے گوید قولہٗ تعالیٰ اوفوا بعہدی اوف بعہدکم یعنی وفا کنید بعہدیکہ با من بندید۔ تا وفا کنم بعہد شما یعنی شما را جزائے نیک دہم۔

حضرت جامی در یوسف زلیخا مے فرماید ؎

مکن وعدہ اگر کردی وفا کن طریق بیوفائی را رہا کن

و شاعر دیگر مے گوید ؎

نیست بہ مردم صاحب نظر خدمتے از عہد پسندیدہ تر

قول دیگر از رسول کریم آمدہ است الکریم اذا وعد وفا

یعنی چوں سخی وعدہ کرد او را وفا کرد - ازیں اقوال مصطفے و احکام خدا ظاہر و باہر است کہ وعدہ وفائی چساں اہمیت دارد - مردے کہ وعدہ شکند او را در صف مرداں جا ندہند و ساقط الاعتبار انگارند - خداوند تعالیٰ ازو ناراض مے شود - مردمان حق پژوہ از چنیں کس مجتنب بودہ اند - چراکہ کسیکہ احقاق حقوق نکند ازو ہیچ منفعت مترتب نمیشود قطعہ

کسیکہ حق نشناسد ازو امید ببر
کسیکہ نیست وفایش بدو مکن پیوند
ز حسن عہد بعالم اگر علم گردی
سرائے رفعت تو بگذرد ز چرخ بلند

در ذکر حضرت اسماعیل علی نبینا و علیہ السلام گفتہ اند کہ او خیلے صادق القول و صادق العہد بود و واقعۂ ایفائے عہد او با شخصے زبان زد ہر خاص و عام است و اینجا بخوف طوالت حذف مے کنیم - نظم ؎

چو محتاج خواہی شد آخر بدو متاب از وفا داری خویش رو
کسانیکہ فرمان روا گشتہ اند مکرم ز حسن وفا گشتہ اند
وفا داری آئین شاہنشہی است غم عہد خوردن ز کار آگہی است

ملوک را از عہدۂ عہد سلطنت بیروں آمدن از جملۂ لوازم است - آوردہ اند کہ افراسیاب در تعریف احوال ظالم و

تفحص حالات مظلوم مبالغہ بسیارے کرد و رنج بیحد میکشید روزے جمعے از ندما گفتند کہ دریں باب مبالغہ بسیار می نمائی و از خرمی و تماشا بازمی مانی ۔ گفت وعدۂ خودرا خلاف نمی توانم کرد ۔ گفتند از تو ہیچ وعدہ نشنودیم ۔ گفت پادشاہی در حد ذات خود وعدہ ایست و ذمہ پادشاہ لازم است کہ بدیں وعدہ وفا کند و وفا آنست کہ داد مظلوم از ظالم بستاند و ہرکہ بدیں طریقہ نرود خلاف وعدہ کردہ باشد ۔ ع

خلاف وعدہ نباید ز اہل دین و دیانت

مثنوی ؎

میل کسے کن کہ وفایت کند | جان ہدف تیر بلایت کند
بہر چنیں دوست کہ جانے بود | دوستی جاں ز گرانے بود
جاں کہ از و بہ بجہاں یار نیست | ہیچ نیرزد چو وفادار نیست
یار تواں یافت بگیتی بسے | لیک وفادار نیابی کسے
صحبت آں کن کہ بصدق و صفاست | دامن او گیر کز اہل وفاست

صبر

منشیں ترش تو از گردش ایام کہ صبر
گرچہ تلخ است ولیکن بر شیریں دارد

صبر آنست کہ بندہ بر مکارہ و بلیاتے کہ از جانب حق تعالیٰ بدو رسد شکیبائی اختیار کند و زبان شکوہ و شکایت وا نکند و ہیچ جزع و فزع نکند چراکہ این خصلے مذموم است و بدیں وجہ او از مرتبۂ صابرین ساقط گردد۔ ازیں چنیں غیر صابر تائیدات الٰہیہ جدا شود۔ خداوند عزّ و جل خود در فرقان حمید برائے ہمت افزائی صابرین مے فرماید۔ ان اللّٰہ مع الصابرین یعنی بتحقیق اللہ تعالےٰ ہمراہ صبر کنندگان است۔ و بفحوائے انما یوفی الصابرون اجرھم بغیر حساب۔ اجر ایشان بے حد و بے پایان است۔

صبر صفتے است محمود کہ طالب را ثبات قدم و استقلال ہمت مے بخشند۔ سعدیؒ

طلبگار باید صبور و حمول کہ نشنیدہ ام کیمیاگر ملول
چہ زرہا بخاک سیہ در کند کہ باشد کہ روزے مسے زر کند

در عمر ہر کس موقعۂ زرّیں دادہ اند۔ اگر او ازو منتفع و متمتع شود۔ در حق او بہتر باشد۔ وگرنہ زندگیش ناکام و بے مراد شود۔ در عربی مثال است و ہو ہذا۔ ما کل عثرۃ تقال ولا کل فرصۃ تنال۔ یعنی ہر لغزش قابل عفو نیست و ہر موقعہ باز بدست نمے آید۔

قانون ایزد تبارک و تعالیٰ را در ہمۂ اعمال خویش مدنظر باید داشت۔ وان لیس للانسان الا ماسعیٰ۔ و ایں قول خداوندی را ہم ملحوظ کردن اولیٰ است۔ فمن یعمل مثقال ذرۃ خیراً یرہ و من یعمل مثقال ذرۃ شرا۔

ہمہ کارہائے بستہ از مفتاح صبر کشادہ شود۔ چنانچہ الصبر مفتاح الفرج مشعر بریں معنی است۔ و مصائب و آفات مندفع گردد ؎

کلید در گنج مقصود صبر است　　در بستہ آنکس کہ بکشود صبر است

چہ خارائے کوہ و چہ دیبائے گردوں　　لباسے کہ ہرگز نفرسود صبر است

؎ گرت چو نوح نبی صبر ہست در غم طوفاں
بلا بگردد و کام ہزار سالہ بر آید

حکایات اولیاء اللہ کہ صبر و شکر را نصب العین خویش اختیار کردند بسیار و لاتعداد است۔ و ایں جا احتیاج بہ

تکرار آنہا نیست۔

حیات این عالم سریع الزوال و متغیر الاحوال است درین چناں اعمال صالح کنید کہ دامن صبر از دست نرود و نام شما درخشندہ باشد۔ نام نیکو را دست تطاول زمانہ محو نمی تواند کرد۔ آدمی مے میرد و ذکر خیرش نمے میرد۔ بل دارندہٗ اسم را حیات جاوداں مے بخشد۔ و باعث بقائے دوام مے شود۔ و الآخرۃ خیر و ابقیٰ ؎

صبر بہتر مرد را از ہرچہ ہست
تا بیابد بر مراد خویش دست

شیخ ابوالفضل

قطعہ

عالم عامل و علامۂ عصر عارف کامل و فیاض زمان
آصف عہد و فلاطون زمن شیخ ابوالفضل وزیر خاقان

در ۱۷، محرّم ۹۵۸ھ در خانۂ شیخ مبارک بر السنۂ
ہرکہ و مہ الفاظ "تبریک و تہنیت" جاری شد۔ شیخ
نام نومولود را بہ نام استاد خویش ابوالفضل نہاد۔ او
فی الواقع پدر فضیلت و حکمت بود۔ در اوائل عمر اعدائے
پدرش او را ہم پریشان دل و آوارۂ دشت و جبل ساختند
ابوالفضل در اختتام سہ دفتر خود احوال خود سپردِ قلم مے کند
و در قصیدۂ فخریہ مے فرماید

جائیکہ از بلندی و پستی سخن رود
از آسماں بلند تر از خاک کمترم
با ایں چنیں پدر کہ نوشتم مکارمش
در فضل مفتخر ز گرامی برادرم
برہان علم و فضل ابوالفضل کز دمش

واردِ زمانہ مغز معانی معظم
صد سالہ رہ میان من و اوست در کمال
در عمر گر از دو سہ سالے فزون ترم
در چشم باغبان نشود قدر او بلند
گر از درخت گل گذرد شاخ عرعرم

ابوالفضل در سن یک سال حرف زدن آموخت۔ چوں پنجسالہ شد ؎

بالائے سرش ز ہوشمندی مے تافت ستارۂ بلندی

چوں منزلِ پانزدہم طے نمود خازن جواہر معانی پدر شد و در کسب علوم و فنون محیرالعقول ترقی نمود۔ او بارے گریباں در محبتش والہ و مفتون گردیدہ راہ تکلف گرفت و احوالش منقلب شد۔ چنانچہ او خود مے گوید۔ رباعی ؎

در دیر شدم ما حضرے آوردند
یعنی ز شراب ساغرے آوردند
کیفیت او مرا ز خود بیخود کرد
بردند مرا و دیگرے آوردند

القصہ او جامع علوم شدہ محسود اہل دربار گشت۔ اعدا پیرامون او در تعاقب بہانہ مے گردیدند۔ لاکن ایشاں را مقصد بر آمد نمی شد۔ چراکہ او مصاحب و مشورہ کار و

صاحب اعتبار اکبر بود۔ بل میر منشی، وقائع نگار، واضع قوانین و صاحب دیوان او بود۔ نے نے غلط گفتم او کلید خردش بود۔ و اگر اکبر سکندر بود او ارسطو بود۔ اکبر از و یک ثانیہ مفارقت برداشت نمی کرد و سخنش گاہے مسترد نمی کرد۔

کشتہ شدن شیخ ابوالفضل | چوں اکبر بادشاہ در اکبر آباد اقامت ورزید۔ آں یار گرامی اعنی ابوالفضل ہمراہ او نبود۔ و بعضے مہام سیاسی و ملکی تفویض ابوالفضل شدہ بود۔ چوں اکبر وجود ابوالفضل را ہمہ وقت ناگزیری پنداشت بدیں وجہ برائے خواستن او منشورے صدور یافت کہ ہمہ اموال و خدم و حشم را آنجا گذاشتہ بہ مستقر خلافت رجوع نماید۔ و عبدالرحمن پسر خویش را ہمانجا گذاشتہ جریدہ در خدمت اقدس بشتابد۔ چنانچہ بمطابق امر شاہ ابوالفضل ہمہ کار و بار خویش را معطل کردہ علی الفور صوب اکبر آباد فرار نمود۔ درینولا شاہزادہ سلیم کہ از ربقۂ اطاعت سرش را بدر بردہ بود و از اوامر شاہی منحرف بودہ نافرمانی و خودسری را شعار خود ساختہ بود۔ و از ابوالفضل خواہی نخواہی آزردہ خاطرے بود۔ آں موقعہ را بکشتن او از غنائم انگاشتہ قصد ہلاکت او نمود۔

الغرض ابوالفضل رواں شد و سلیم راجہ نرسنگھ دیو را
کہ او ہمچو سلیم سر خویش را از قلادۂ انقیاد باز کشیدہ بود احضار
نمودہ حکم کرد کہ ابوالفضل را سر راہ گرفتہ کارش تمام بکند۔
نرسنگھ دیو بریں مفسدہ مستعد گشتہ متعہد ایں خدمت ناپاک
شد و با لشکر جرار برائے کشتن شیخ کمر بستہ تعجیل نمود۔ چوں ابوالفضل
و ہمراہیانش قریب قصبۂ آنتری رسیدند ایشاں را سواد
لشکر نرسنگھ دیو در نظر آمد۔ و بعضے ہوشیاران کار آزمودہ و
تجربہ آمودہ گفتند کہ راہ فرار باید گرفت و با در موضع رفتہ
مرداں را فراہم کنیم و مقاومت نمائیم لاکن او تن در نداد و
گفت کہ شاہ ہمچو منے را از حضیض خمول بہ اوج عروج رسانید
و من حکم او را تعمیل نہ کنم۔ ایں بسیار شرمناک است۔ کہ
اینچنیں حرکت ناسزاوار از من سر بزند ؎
قضا ز آسماں چوں فروہشت پر ہمہ عاقلاں کور گشتند و کر
و مولوی رومی ہمیں خیال را بدیں الفاظ ادا کردہ است :

شعر ؎

چوں قضا آید طبیب ابلہ شود روغن بادام خشکی مے کند

بالآخر آں دزد و حرامی بمعہ عسکر شیطانی رو نمود
و مقابلہ شد۔ جمعیت غنیم فراواں بود۔ و مرداں شیخ
معدود بودند۔ باقبل الذکر غالب آمدند۔ شیخ بزخم نیزہ

بر زمین افتاد - و در خون غلطیده بزودی بآخرت شتافت و همراهیانش نیز از کاسهٔ اجل تجرع نموده در پے شیخ رفتند ؎

مزن با سپاہے ز خود بیشتر که نتواں زدن مشت بر نیشتر

آشفتگی اکبر چوں خبر وحشت اثر ایں سانحۂ فاجعه بسمع همایون اکبر اکفر رسید بمجرد استماع ایں از خود رفت و چوں باز بهوش آمد سر و سینهٔ خود را کوبیدن گرفت و همچو زنان و طفلاں نوحه و گریه مے کرد ؎

شهنشاه جہاں را از وفاتش دیده پرنم شد
سکندر اشک حسرت ریخت کافلاطوں زعالم شد

مصنفات شیخ مدون مصنفات شیخ عبدالصمد افضل محمد بود که رابطهٔ همشیره زادگی و دامادی بدو داشت - و مقر است که او منظور نظر تربیت او بود - او تحریرات و تسویدات شیخ را بسه نوع منقسم کرده است -

نخستیں مکاتبات و فرامین که از زبان حضرت شاهنشاهی به ملوک ایران و توران و امرائے عالیشان رقمزدهٔ کلک معانی سنج گردانیده اند -

دوم - عرائض و خطوط و مراسلات وغیرهم که خود بحضرت خاقان زمان و خوانین بلند مکان نگارش فرموده اند -

سوئم ـ خطب و اهتمام و انتخاب کتب و بیاضها و شرحها و دیگر بعضی مطالب و مقاصد که در حیز عبارت در آورده اند. تاریخ اتمام و ترتیب هر سه را بصورت کتاب که اسمش "سه دفتر ابوالفضل" گویند بر منصهٔ شهود جلوه گر کردیم

این نسخه گنج علم و ادب نامی شد
یک موج ز بحر طبع فهامی شد
در ساعت نیک چون سرانجام گرفت
تاریخ مکاتبات علامی شد

تفاوت تمدن مابین شرق و غرب

اہل مشرق قومے بودند بسیار جری و تنومند۔ از اوضاع و اطوار گذشتہ شان مستنبط مے شود کہ بہ معیشت بسیار سادہ گذر مے نمودند و در کلبہ ہا و خانہائے چوبیں مے باشیدند۔ و بر نان خشک و بقولات قناعت مے کردند۔ ملبوس شان گرچہ حقیر و سادہ مے شد۔ اما راحت بخش جان و انفع للابدان مے بود۔ از حقوق برادری و مساوات کاملاً بہرہ ور مے بودند۔ و ہیچ کس بر دیگرے فضیلتے و مزیتے نمے داشتند۔ و باخلاق فاضلہ و خصائل حمیدہ آراستہ مے بودند و بہ تقرب جستن ذات بے ہمال مشغول مے ماندند۔

از ظلم و تعدی و کذب و افترا اثرے نمے داشتند۔ و ہرگز بامور مخربہ اخلاق اقدامے نمے نمودند۔ و برائے ممالک خود شان از دست تطاول اغیار حصن حصین مے بودند

و از دولت حبّ وطن و ایثار و قربانی مالامال مے گشتند۔

امّا بسبب جائیکہ گل است خار ہم ہست۔ مابین شاں معائب و نقائص ہم یافتہ مے شود۔ از دولت علم یکسر تہیدست مے بودند۔ و برسومات بد متمسک مے گشتند۔ و مستورات در کارہائے یومیۂ رجال اعانت و یاری مے کردند و مثل مردان ایام را مے گذرانیدند۔ امّا شرم و حیا چنداں مے داشتند کہ ہر لحظہ پیش شوہران خود شاں کمر اطاعت مے بستند۔ و جان خود شاں را بر ایشاں قربان کردن را ہم دریغ نمے داشتند و از کارہائے کہ دامن عفت و عصمت شاں داغدار شود اصلاً نزدیک آں نمے رفتند۔ در بعض اقوام حجاب بشدّت رواج عظیم داشت و گمان مے بردند کہ عضویکہ بداں نظر غیر محرماں افتد، سوختنی است۔

اہل مغرب ہم در عہد قدیم بدیں منوال بودند و مثل شرقیاں معاشرت مے کردند۔ امّا اختلاف آب و ہوا و دیگر عوارض خارجیہ ایشاں را از رسومات قبیحہ باز داشت۔

ولے چیزیکہ ایشاں را برایں مقام منیع و جائے رفیع رسانیدہ است علوم و فنون اہل عرب و فلسفۂ و حکمت اہل یونان است۔ ایشاں در اخذ علوم و حکمت متصل جد و جہد کردند۔ و بمقتضائے اطلبوا العلم و لوکان بالصین از وطن

خود شاں دو تر رفتہ مسائل علوم و حکمت و آئین مملکت و
سلطنت آموختند۔ چوں فی الحقیقت دانستند کہ استیلائے
جہل ما را ناکارہ و معطل ساختہ است پس اوّل قدمے کہ
در راہِ مدد خود شاں برداشتند علم بود۔ پس پیوستہ در
راہ نشر و توسیع علم کوشیدند۔ آخر علم و تعلیم عام گشت
و ایناں از نور علم منور و بحلیۂ دانش مزین شدند۔ قوائے
بہیمیہ و سبعیہ شاں زائل و مندفع گشت و مادۂ ترقی شخصی
کہ مایۂ ترقی قومی است ایشاں را بمرتبۂ والا تر متمکن ساخت۔
و بخطاب قوم معزز نامیدہ شدند۔

امّا الآن پس تمدّن و طرزِ معاشرت شرفیاں بفحوائے
الناس علی دین ملوکہم چنداں تغیّر پذیرفتہ است کہ شناخت
شاں سخت متعذر است مرد ذی سعتہ باشد یا فقر الیدین
الفضہ زیادہ از نصف مملکت شرق چناں اند کہ مطمح نگاہ
شاں جز ایں نیست کہ اطعمہ و اشربہ و اغذیہ و اقمشۂ خود شا
مثل غربیاں سازند۔ و طعامہائے رنگین و ظروف نقرئین و
زرین و ملبوسات فاخرہ و با تزئین را بچنگ آرند۔ اقصائے
امانی و منتہائے آمال شاں ایں است کہ طرزِ معاشرت و تمدن
فرنگیاں را نقل کنند پس دریں خیال کہ اوہن من بیت العنکبوت است
شبانروز مستغرق مے مانند۔ لحا و بہ شوارب را کلیتہً گم

کرده اند. به تبعیت این امر لامذهبی و دهریت عام گشت.
شرقیان بریش مشایخ کبار و علمای عظام خنده نمودن گرفتند
و احکام دین و مذهب را به تمسخر و استهزا پیش می
آیند. و صوم و صلوٰة و حج و زکوٰة را چیزی نمی شمارند بجای
لباس اسلامی پتلون و کلاه فرنگی جا گرفت. بعوض حسنات به
مسکرات منهیه میل کلی و شفقت کامل می دارند. و بمقام
اخاک من آساک برادر رواداد دیدار برادر نیست گروه خوانده
از متعلقین و لواحقین بغایت درجه متنفر شده و ایشان را
بنظر . استحقار و کراهت نگریست تعلیم یافتگان از نسبت
و تعلق با آبا و اجداد که شیفتگان تهذیب تعلیم اند عار میدارند
و بیشتر از ینان ایشان را بقتل و هلاکت می رسانند و چون
شرقیان دیدند که این همه ترقیات و کمالات که غربیان می
دارند از فیوض و برکات علم و تعلیم است. در پی علم چون
شمع گداختند و بکد یمین و عرق جبین عوائق و عواقب را
برداشته تحصیلش کردند. برخی از ایشان تنگی تربیت را
ترجیح دادند اما آنچه بهای اندوختنی بود نیز دادند و برخی از
ایشان بیکار و ناکاره هستند و از تهی تنگی آمده بجوای تنگ
آمده بجنگ آمده بجز و کشتی پناهی نجویند و اکثر از ایشان استعمال
کردن علم و دانش را ندانستند. پس ایشان در شماره بیکاران

اضافه کردند و در راه ترقی ملک سنگ راه شوند۔

زنان هم مثل مردان باوضاع و اطوار فرنگی شیفته و شیفته اند۔ حجاب را ترک نموده آزادانه بسیر و تماشا می روند و بغیر محرمان سخنان گفتن را معیوب نمی انگارند شرم و حیا بکلی مفقود گشته و عزت و وقار مردان بخاک برابر شده و زنا و فسق و فجور بکثرت شائع گشته است۔

این است احوال شمه از احوال تمدن موجود شرق که از نتیجه اش میدان حیات شرقیان تنگ گشته و شکار فقر و فاقه و آجال و نکبت و ادبار شده اند۔

از جانب دیگر غربیان اند که به لیل و نهار در تعیشات مستغرق و منهمک گشته اند و فتح اقوام می کنند۔ بفکر ایجادات واله شده است و دیگر حسن و رونق علوم طبعی را از ثری تا ثریا رسانیده است از قوت عقل و ماده ایجاد و جودت طبع بر صفحه زمین بنام نیک شهرت دارند و به شمشیر جرأت و تهذیب در ممالک و مقبوضات اعتبار علم سرافرازی خود شان منصوب می سازند و در هر جا فتح و ظفر پائے ایشان را می بوسد۔

مستورات ایشان هم از قید حجاب بیرون آمده چون رجال علاوه از کارهائے بوسیۂ خود شان کار دفاتر هم سرانجام می

دہند و ترقی ملک خود شاں ہر وقت در پیش نظر مے دارند۔
این است تفاوت شرقیاں و غربیاں۔ فاعتبروا یا اولی
الابصار۔ ع

وائے بر ما وائے بر انجام ما

اکنوں مے خواہیم کہ این تفاوت صریح و تمیز واضح را
بطور خاکہ اوضح گردانیم۔ پس غور باید کرد کہ۔

شرق	غرب
(۱) شرق ہنوز در خواب غفلت محو است۔ از فوائد و مآرب علم نا آشنا است و آں را بعمل آوردن نے داند۔	غرب بیدار است و از علم و دانش گوئے سبقت ربودہ است۔ و استعمال صحیح و درست علم مے داند و ہر عقدۂ دنیا را بدولت علم وا مے کند۔
(۲) پول کہ حلال مشکلات است قدرش نمے داند و در قید رسومات قبیحہ مقید گشتہ حاصل کثیر و رقم خطیر خود را برباد مے دہد۔	در خرج اسراف نے کند بل پول در کار خیر و رفاہیت عام صرف مے نماید و دستور زر زر را مے کشد پیش نظر مے دارد۔
(۳) از آلات جدیدہ و تجارب نو سودے نمی بردارد بل در	از آلات نو و تجارب جدیدہ سرزمین خود را جواہر

جہل قدیم خود زیست مے کنند	پارہا ساختہ است و روز بروز از ترقی علم لا تعداد دولت بدامن مے آرد۔
(۴) از نا اتفاقی پامال جور گشتہ و از عناوات فرقہ وارانہ بدیں جانب رجوع نمے کند کہ کار کردنی و ناکردنی چیست۔	از دولت اتفاق چہا ممالک است کہ فتح نکردہ است و حب الوطنی اش بقیاس نمے آید و شب و روز در فکر ملک مے ماند۔
(۵) ترقی شخصی خود را نمے داند۔ و قائدین و پیروان ایں بر ع ہر کسے ناصح برائے دیگراں عامل اند۔	ہر خورد و بزرگ قواعد ترقی شخصی را عمل پیراست و قوت عمل دراں بدرجۂ اتم موجود است۔

ع ببیں تفاوت راہ از کجاست تا بکجا

بریں تفاوت تمدن شرق و غرب انگلیز کپلنگ چہ خوش گفتہ است کہ شرق شرق است و غرب غرب است۔ یعنی ستتان بینہما تمدن و تہذیب ایں ہر دو ہرگز یکساں و یکرنگ نخواہد شد۔ اما بفحوائے الدہر قلّب آں وقت نزدیک است کہ شرق ہم ذلت و مسکنت خود را احساس نمودہ

بتان گم کردهٔ خود باز آید۔ و در صنعت و حرفت و ترقیات دیگر دست بکار باشد و بمقتضائے الدین والملک توامان۔ بامور مذہبی ہم متمسک شود۔ وکل شئی یرجع الی اصلہ۔ بر آں درست آید۔

ولے بنجوائے الامور مرھونۃ باوقاتھا۔ ہنوز وقتے باید۔ پس شرقیاں را لازم است کہ بزودی از خواب غفلت خود شاں بیدار گشتہ بہمت و جرأت کمر بندند تا از بند غم آزاد شوند۔ اقبال چہ خوش گفتہ است ؎

بمیری گر بتن جانے نداری وگر جانے بتن داری نمیری

وقت

۵

وقت را مغتنم شمر کامسال ے بنیادی نقاط پادرت را

اگر کارگاه قدرت را به امعان نظر دیده شود معلوم گردد که چطور پابند مقادیر فلکی و احکام سماوی براست۔ آفتاب بوقت معین بر آید و بر وقت مقرره غروب گردد۔ انتقال قمر خواه هلالی باشد خواه بدری بر اوقات معینه رو نما باشد۔ لیالی والعشر را هم وقت موقت است و فصول اربعه یعنی موسمهائے برشگالی، ربیع، خریف و برگ ریزی وغیره بر اوقات خود آید۔ اصلا پس و پیش نے کند۔ حبوبات، فواکه و گلهائے رنگا رنگ بر وقت خود ظاهر گردد۔ قضا و قدر کسوف و خسوف را هم وقت تعیین کرده اند۔ اگر چنیں تعیین وقت نبودے نظام عالم درهم برهم ے شد۔ از لائحه عمل که قدرت مقرر کرده است سرمو تجاوز ممکن نیست۔ برائے ضمائر روشن سرائر ایں سبق و دلیل است که ایشاں هم در امور و کارہائے خویش پابندی ملحوظ دارند۔ قدر وقت فرض است

برہمگناں چراکہ وقت از دست رفتہ، آب جوئے گذشتہ و تیر از کمان جستہ باز نمی گردد۔ و من بعد دست حسرت گزیدن بے سود باشد۔

وقت چہ گرامی قدر است۔ قدر ایں دم واپسیں ہویدا گردد۔ اگر امتعہ و اموال ہمہ عالم کہ از آں موتے باشد عوض بہ کردہ آید۔ بعوض یک ثانیہ حیات ایں ہم یمکن نیست بالفرض اگر ہمہ عالم دادہ شود۔ یک لمحہ حیات دراز نمے تواند شد۔

فرمودۂ سعدی بخوانید چہ قدر معارف حقانی دارد ؎ " "

ابر و باد و مہ و خورشید ہمہ در کار اند
تا تو نانے بکف آری و بہ غفلت نخوری
ہمہ از بہر تو سرگشتہ و فرمانبردار
شرط انصاف نباشد کہ تو فرمان نبری

وقت خزینۂ بے بہا است۔ کسانیکہ وقت عزیز را بہ سیر و شکار، ہزلیات و لغویات و ملاہی و مناہی ضائع کنند برائے ایشاں فرصت و فارغ البالی عنقا است و آنانکہ ذی عزم و دل بکار باشند برائے ہر کار وقت دارند۔ مہمات و مشکلات را بزودی سرے کنند۔ در بہبودی و بہی خواہی قوم کوشاں شدہ شہرت دنیا و سرخروئی عقبےٰ حاصل کنند۔

زد بان ہمہ ترقیات اخروی و دنیوی عادت ضبط اوقات است ۔ اگر ما اوراق گردانی تاریخ عالم کنیم معلوم خواہد شد کہ اکابرین شدید پابندی اوقات مے داشتند و پیش شاں تا نیۂ قیمت بے اندازہ مے ارزید۔

اگر انسان وقت را در مصرف صحیح و جائز استعمال کند از کاہلی و تنبلی دور ماند۔ متعود جفاکشی و محنت و مشقت گردد۔ در ہر کارے کہ ارادہ کند دولت و اقبال بہ استقبال او آید۔ ہموارہ خوش و خرم ماند۔ درو عادت استقلال راسخ شود ؎

بہر کارے کہ ہمت بستہ گردد اگر خارے بود گلدستہ گردد

شاہان اسلاف اخلاف خویش را برائے انضباط اوقات تاکید اکید کردہ اند۔ حضرت محی الدین شاہ عالمگیر یکے از پسران خود را ایں طور مے نویسد ؎

من نمی گویم زیاں کن یا بفکر سود باش
اے ز فرصت بیخبر در ہر چہ باشی زود باش

وقت خود زر و سیم است۔ نظر کنید بر احوال اہل فرنگ و اہل امریکہ چہ قدر مفید اوقات ہستند و ہمیں وجہ است کہ اطناب زمین را در دست تصرف نگہداشتہ لہذا۔ کالسکۂ بخار، بخاریہ، شمندفر، تلفون، تلگراف، طیارگاں ہمہ را

اوقات معین است۔ اگر پابندی اوقات نباشد۔ نقصان شدید لاحق گردد کہ تلافی آں غیر ممکن باشد مردماں کہ وقت از دست دہند و کار امروز بفردا بیفگنند بعدہٗ متاسف شوند۔

چنانکہ امور مادی و خاکی را وقت ضروری است۔ ہمچنیں اکتساب فضائل روحانی محتاج تعیین وقت است اگر نماز و روزہ بر وقت گذاردہ نہ شود۔ از آنہا چہ سود زاید۔

تمرینات

تمرینات

(۱) گاوُ

(۱) چه قبیل جانوریست (۲) مرز بوم
(۳) فواید (۴) از شیر چه چی حاصل میشود
(۵) فایدهٔ اَش بعد از مرگ (۶) منزلت نزد هنود
(۷) نتیجه

---

(۲) گُربه

(۱) چه نوع دارد (۲) مماثلت با شیر
(۳) گربه را چرا تربیت کنند (۴) گربه هائے ممالک غربیه
(۵) صفا پسندی گربه (۶) خاتمه

---

(۳) اسپ

(۱) چہ قسم جانور است (۲) در کدام ممالک یافتہ میشود
(۳) اسپان عربی، ترکمانی، ہندی و سندھی وغیرہم
(۴) قدر و قیمتش بچہ سبب است
(۵) وفاداری اسپ (۶) فواید

---

(۴) مس

(۱) مس چہ چیز است (۲) معادن مس
(۳) چہ طور کندہ مے شود (۴) چہ چیزہا ازو تیار کنند
(۵) فوائد و مضار (۶) امثال مس

---

(۵) نقرہ

(۱) شکل و صورت و رنگ و روغن نقرہ
(۲) برآمدگی او از معدن (۳) بچہ مے خورد
(۴) نقرہ و شیفتگی حضرت آدم
(۵) نقرہ من حیث ادویات

(۶) نفط

(۱) از زمین بر آید (۲) برائے سوختن مستعمل است

(۳) بسر اوقات انسان پیش ازیں

(۴) ایں بچہ کار مے آید (۵) تحفظ چاہ نفط

(۶) ممالک نفط انصرام

---

(۷) گندم

(۱) مرتبہ اش درمیان حبوب (۲) ہنگام کاشت

(۳) قلبہ رانی (۴) وقت درو

(۵) بر آمدن دانہ (۶) علوف مویشیاں (سبز و خشک)

---

(۸) رود بہت

(۱) منبع و دہانہ (۲) اقطاع سیراب شدہ

(۳) چہ فواید حاصل است (۴) تجارت و رود بہت

(۵) انہار بہت

(۹) درخت انبه

(۱) شجر میوه دار
(۲) موسم بهارش
(۳) انبهٔ خام
(۴) انبهٔ پخته
(۵) مربّا و مخلّل
(۶) تجارت

---

(۱۰) موزه

(۱) تعریف موزه
(۲) چرا سازند
(۳) منصرم
(۴) اشیائے موزه
(۵) فواید برائے برایا
(۶) تفریح و علمی و تاریخی فواید

---

(۱۱) طیّاره

(۱) این را که ساخت
(۲) مدارج و تاریخ ترقی
(۳) ازو چه کار گیرند
(۴) طیّاره و جنگ
(۵) طیاره در امنیّت
(۶) فواید در رسل و رسائل
(۷) نگهداشت احوال ملکی

---

(۱۲) رودہائے پنجاب

(۱) اسامی آنہا و وجہ تسمیۂ پنجاب
(۲) از کجا بر آید و جائے اختتام
(۳) علاقہ ہائے سیراب شدہ (۴) از کجا انہار بر آید
(۵) علاقہ ہائے زیر آب آنہا
(۶) اثر و نفوذ رودہا در ازدیاد آبادانی پنجاب

---

(۱۳) پست خانہ

(۱) نظم و نسق پست در عہد عتیق
(۲) انتظام و انصرام در عصر حاضرہ
(۳) موجودہ نظام کہ کرد و چوں شد
(۴) آسائش ہا (۵) فواید
(۶) عملہ و نظام جدید

---

(۱۴) لال قلعہ دہلی

(۱) بانی و غرض (۲) رونق قدیم

(۳) چیزہائے قلعہ
(۴) حالت موجودہ و بے ثباتی عالم
(۵) تعمیرش و تشبیہات اختراعات
(۶) جاہ و حشمت سلاطین دہلوی

(۱۵) سکندر اعظم

(۱) حسب و نسب و جائے پیدائش سکندر
(۲) علوم و فنون سکندر (۳) ملک گیری سکندر
(۴) صنعت و شہرت سکندر (۵) خصائص امتیازی سکندر
(۶) سکندر من حیث لشکری

(۱۶) رامچندر جی مہاراج

(۱) حسب و نسب و مولد و مسکن
(۲) مادر غیر حقیقی (۳) تارک الوطنی و تجرد
(۴) جنگ با راون (۵) مراجعت
(۶) خصوصیات رامچندر جی

(۱۷) مقبرۂ جہانگیر

(۱) تعمیر مقبرہ (کہ، چرا و کے)

(۲) اخراجات　　(۳) حیثیت تاریخی

(۴) فن تعمیر　　(۵) سیاحتِ آثار

---

(۱۸) نپولین اعظم

(۱) خاندان نپولین　　(۲) ولادت و تعلیم و تربیت

(۳) نپولین در فوج　　(۴) نپولین بحیثیت سلطان

(۵) خواص نپولین　　(۶) نظر بندی و فوتی نپولین

---

(۱۹) موسم خزاں

(۱) موسم ہائے سالانہ　　(۲) کیفِ خزاں

(۳) برگ ریزی　　(۴) باد ہائے خزانی

(۵) موازنہ بہار و خزاں

---

(۲۰) مطبع

(۱) آغاز و دریافت (۲) ترقیات
(۳) قدیم مطابع (۴) ماشین ہائے ایجاد
(۵) فواید مطابع (بہ اعتبار نشر و اشاعت و ارزانی قیمت)

---

(۲۱) جدری و حصبہ

(۱) جدری چہ چیز است (۲) مضار و نقصانات
(۳) تدابیر دفاعی (۴) فائدہ آبلہ کوبی
(۵) آبلہ کوبی و عوام الناس

---

(۲۲) اہویۂ موسمی

(۱) بادہائے مختلفہ (۲) تعریف بادہائے موسمی
(۳) فواید ایں بادہا (۴) موسم برشگال پنجاب
(۵) کدام جاہا دارائے خیلے باراں است و چرا؟
(۶) در حق مردماں چہ طور مفید و موثر است

---

(۲۳) فرمانبرداری

(۱) تعریف فرمانبرداری و متابعت
(۲) فرمانبرداری را چرا سرائیده اند
(۳) فواید که ازیں مترتب است
(۴) امثلۂ فرمانبرداری
(۵) محاسن مستنبطہ (۶) خاتمہ

---

(۲۴) ہمدردی

(۱) معنی ہمدردی و ترکیب آں
(۲) ہمدردی چہ طور در معرض وجود مے آید
(۳) فواید محصلہ
(۴) وقعت ہمدردی کنندہ در انظار دیگراں
(۵) ملک و ملت را چہ فواید ازیں حاصل می شود

---

(۲۵) کفایت شعاری

(۱) کفایت شعاری چیست ؟

(۲) ایں مردم را از سمک تا سماک مے برد
(۳) ازیں حل اشکال مے شود (۴) ازیں انسان موقر مے شود
(۵) سرخروئی دارین حاصل مے شود

(۲۴) صنائع و حرف

(۱) تعریف (۲) قسمت صنائع در ترقی ملت
(۳) انحصار و مدار ترقی بر صنعت
(۴) ازیں اندوختہ ہا حاصل مے شود
(۵) حکومت ایں را کلید است
(۶) امثلہ جرمنی و جاپان (۷) نتیجہ

(۲۵) کرم ابریشم

(۱) شناخت و پیدائش (۲) پرورش و نگہداری
(۳) پیلہ
(۴) از ماق ابریشم چہ طور بر آید
(۵) مصرف ابریشم (۶) تجارت ابریشم

(۲۸) حکومت

(۱) ضرورت حکومت (۲) نوع حکومت
(۳) فواید حکومت (۴) حکومت و رفاه عامه
(۵) اثرات حکومت بر اخلاق
(۶) عصر جدید و اسباب ترقی و فتق

(۲۹) اتفاق

(۱) اتفاق چه چی است
(۲) روادارى بانی اتفاق و یگانگت است
(۳) قیام اتفاق (۴) فواید اتفاق
(۵) تاریخی امثله (۶) نتیجه

(۳۰) عروسی صغرسنی

(۱) خام خیالی والدین و عجلت کاری در عروسی کردن صغار
(۲) نقصانات منتجه از روی اقتصاد
(۳) " " " اخلاق

(۴) علم طب (۵) ماحصل عروسی

(۳۱) تجارت

(۱) معنی و اقسام تجارت (۲) اہمیّت و ضرورت
(۳) اقوام ترقی یافتہ و اقوام پس ماندہ
(۴) موازنۂ تجارت، زراعت و ملازمت
(۵) فواید تجارت (ا) اخلاقی (ب) روحانی (ج) ذہنی و جسمانی

(۳۲) ہمّت و استقلال

(۱) معنی از روئے لغت (۲) خطرات
(۳) اثمار استقلال (۴) نتائج و عواقب

(۳۳) حبّ وطن

(۱) معانی (۲) تشخیص محب وطن
(۳) کشش وطن (۴) محبان عہد حاضرہ
(۵) حب وطن از روئے مذہب (۶) فواید (۷) نتیجہ

(۳۴) تندرستی

(۱) تمہید (۲) مدار صحت بر جسم توانا
(۲) اسباب امراض و علل و نتائج مہیب
(۳) اصول عامہ برائے صحت (۴) فواید صحت

---

(۳۵) وفاداری

(۱) مفہوم حقیقی (۲) ضرورت و اہمیت انسان
(۳) خصوص وفاداری در حیوانات عبرت آموز است
(۴) بہترین امثلۂ انسانی و حیوانی (۵) عواقب فقدان وفاداری
(۶) امتیازات و اوصاف محصلہ از وفاداری
(۷) توقع وفا از طلبہ

---

(۳۶) ریاضت جسمانی

(۱) مقصود و عبارت از ریاضت جسمانی (۲) ضرورت
(۳) اقسام ریاضت (۴) فواید مترتبہ
(۵) نقصانات (۶) اوقات ریاضت (۷) نتائج

(۳۷) موسم برشگال

(۱) تقسیم اوقات باراں (۲) اثرات باراں بر حیوانات و النباتات

(۳) اغراض و فواید باراں (۴) حقیقت باراں

(۳۸) ملکہ رضیہ

(۱) ولادت و دودماں (۲) تعلیم و تربیت (۳) اورنگ نشینی

(۴) اوصاف و خصائل حمیدہ (۵) نظام جہانبانی (۶) بدامنی

(۷) چگونگی علوم و فنون (۸) انجام

(۳۹) قطب مینار

(۱) غرض بنا و اہمیت تاریخی (۲) وجہ تسمیہ (۳) تاریخ تعمیرش

(۴) محل وقوع (۵) شان و انداز (۶) ساخت (۷) مقابلہ

(۴۰) باغ وحش

(۱) تعریف باغ وحش (۲) شمار و اقسام وحوش و طیور

(۳) التزیہ ، اکشف ، اتمشہ و انتظام صفائی ایشان
(۴) منظر (۵) احوال و کوائف بہائم و سباع وغیرہ

(۴۱) نیشکر

(۱) تمہید
(۲) آب و ہوا و ضرورت زمین
(۳) تشکیل و صورت
(۴) موسم کاشت و طریقہ قلبہ رانی
(۵) اقسام نیشکر
(۶) اشیاء کہ ازو حاصل گردد
(۷) فواید

(۴۲) طلاء

(۱) موالید ثلاثہ
(۲) مقامات برآمدگی طلاء
(۳) ابتدائی حالات
(۴) رنگ و حقیقت
(۵) قدر و قیمت
(۶) اوصاف طلاء
(۷) چیزہائے طلائی
(۸) خواص و فواید

مضامین ذیل را بہ اعانت اشارات قلمبند کنید:-

(۱) اخبار بینی
(۲) مطالعۂ کتب
(۳) مناظرۂ رحم و انصاف
(۴) مناظرۂ شب و روز
(۵) مقابلۂ نثر و نظم
(۶) کتاب خانہ
(۷) ضرورت مذہب
(۸) موازنۂ آزادی و اسیری
(۹) حکومت اختیاری
(۱۰) سینما و تعلیم
(۱۱) انصاف جہانگیر
(۱۲) حکمت عملیٔ اکبر
(۱۳) مناظرۂ شمشیر و قلم
(۱۴) کار امروز بفردا مگذار
(۱۵) مکالمۂ دولت و علم
(۱۶) مقابلۂ اقبال و غالب
(۱۷) مقابلۂ فرخی و قاآنی در قصیدہ نگاری
(۱۸) مذمت کذب
(۱۹) مکالمہ بر تعلیم نسواں
(۲۰) سرگذشت نخود

تمت

ملنے کا پتہ:-

ملک نذیر احمد پروپرائٹر تاج بک ڈپو
موہن لال روڈ بیرون موری گیٹ لاہور

(ملک نذیر احمد تاجر کتب موہن لال روڈ بیرون موری گیٹ لاہور نے عالمگیر الیکٹرک پریس میں طبع کرایا)

غلطنامہ

سطر	غلط	صحیح
۱۱	نہ کتب	از کتب
۱۲	رشید	رسید
۴	طبارستان	طبرستان
۱۴	"گاوَ چوگان"	گو و چوگان
۸	بر	ببر
۵	عطبی	عتبی
۵	کارمانتینیہ	قرمطیہ
عنوان	ام الخبا سش	ام الخیا شنش
"	کنشیورشیس	کنشیو شنیس

کتاب ہذا کے ملنے کا پتہ

ملک نذیر احمد بکسیلر پبلشر سٹیشنر

موہن لال روڈ بیرون موری گیٹ لاہور

(ملک نذیر احمد تاجر کتب موہن لعل روڈ لاہور بیرون موری گیٹ نے [illegible] پریس لاہور میں چھپوا [illegible])